VOLUME • ISSUE / CİLT • SAYI: 49 DECEMBER • ARALIK 2015 • ISSN 1302-4973

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF THE FACULTY OF DIVINITY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi • Marmara University Journal of The Faculty of Divinity
6 Aylık Hakemli Akademik Dergi • Biannual Peer-Reviewed Academic Journal
Yıl • Year: Aralık • December 2015, Cilt-Sayı • Volume-Issue: 49
Derginin Sahibi • Owner of the Journal Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Adına • On behalf of Marmara University, Faculty of Divinity
Prof. Dr. Ali KÖSE, İlâhiyat Fakültesi Dekanı • Dean of the Faculty of Divinity, TÜRKİYE
Editör • Editor
Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ
Editör Yardımcısı• Assistant Editor
Yrd. Doç. Dr. Muhammed COŞKUN, Dr. Ercan ALKAN
Yayın Kurulu• Editorial Board
Prof. Dr. Safi ARPAGUŞ (Başkan), Prof. Dr. Ömer FARUK HARMAN, Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN, Prof. Ahmet ÖZEL, Doç. Dr. Ali AYTEN, Yrd. Doç. Dr. M. Kâmil YAŞAROĞLU, Yrd. Doç. Dr. Muhammet ABAY, Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Macit KARAGÖZOĞLU, Yrd. Doç. Dr. Muhammed COŞKUN, Dr. Ercan ALKAN
Danışma Kurulu • Advisory Board
Prof. Dr. Mustafa TAHRALI, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İsmail KARA, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İ. Kâfi DÖNMEZ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İzzet ER, Diyanet İşleri Başkanlığı, TÜRKİYE, Prof. Dr. Nesimi YAZICI, Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ali YILMAZ, Pamukkale Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ, Uludağ Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ, Uludağ Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Yunus APAYDIN, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ali TOKSARI, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Celal KIRCA, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Turan KOÇ, Sabahattin Zâim Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN, 9 Eylül Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. Selahattin PARLADIR, 9 Eylül Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, İstanbul Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER, İstanbul Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN, 19 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Abdullah AYDINLI, Sakarya Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hulusi KILIÇ, Dicle Üniversitesi, TÜRKİYE Prof. Dr. Vincent CORNELL, Emory University, USA, Prof. Dr. Grace DAVIE, University of Exeter, UK, Prof. Dr. Devin STEWART, Emory University, USA
Makale Düzenleme • Editing Articles
Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE
Redaksiyon ve Mizanpaj: MAK Gurup Medya Ltd. Şti.
Adres · Address : Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel · Phone **:** +90 (216) 651 43 75 (PBX)
Faks · Fax **:** +90 (216) 651 43 83
Web **:** http://e-dergi.marmara.edu.tr; ilahiyat.dergi@marmara.edu.tr; marmarailahiyat@gmail.com
Baskı **:** KÜLTÜR SANAT BASIMEVİ
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZB7-ZB11 Topkapı – Zeytinburnu / İstanbul
Tel: 0212 674 00 21 - 29 - 46 **Faks** 0212 674 00 61
Sertifika No: 22032
Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nin hakemli Akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarlarına aittir; Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve cümle değişiklikleri yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir. Dergi EBSCO Uluslararası İndeksi ve ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

"Journal of The Faculty of Divinity" is a peer-reviewed academic journal of Marmara University, Faculty of Divinity. It is published every six months. All the opinions written in the articles are under responsibilities of the authors and it does not mean that they are adopted by the board. The Editorial Board reserves the right to make necessary changes in spelling and sentence, without prejudice to the essence of summer. The published contents in the articles cannot be used without being cited. The journal is indexed by EBSCO International Index, ULAKBIM Humanities & Social Sciences Index.

İçindekiler • Contents

Makaleler

XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış 5-27
Ali KÖSE

Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi 29-125
Ahmet KARATAŞ

Tâbiîn Döneminden Seçkin Bir Kadın Portresi Âişe bint Talha 127-160
Fatımatüz Zehra KAMACI

Çağdaş Kural Dışı Tekfirciliğin Yapısal Unsurları Üzerine Bir Model Denemesi-I 161-182
Halil AYDINALP

Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve Edebiyat Anlayışı 183-195
Ali BENLİ

Kitap Tanıtımları I-II

Kitap Tanıtımı I 197-201
Güllü YILDIZ

Kitap Tanıtımı II 203-205
F. Sümeyye KILAÇ

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi • Cilt-Sayı 49 • Aralık 2015 • ISSN 1302-4973 • ss. 29-126 •
DOI 10.15370/muifd.03628

Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi

Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ*

Öz: Mehmed Kemâleddin Efendi Osmanlı Devleti'nin Maʿmûretü'l-azîz/Elʿazîz'deki son, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk müftüsü olup dört asırlık bir ilmî geleneğe mensup Harputlu Efendigil sülâlesinin dinî eserler kaleme alan son âlimidir. Uzun yıllar müderrislik de yapan Kemâleddin Harputî Efendi dinî, ahlâkî ve tasavvufî eserler yanında şiirler ve edebî yazılar da yazmıştır. Elʿazîz müftüsüyken bir ihbâr neticesinde hilâfetin kaldırılmasına, şapka takmak başta olmak üzere inkılaplara ve "hükûmet-i milliyye"ye karşı olduğu gerekçesiyle Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve Samsun'a sürgün edilmiştir. Bu kararla birlikte müftülükten azledilen, İmam-Hatip Mektebi'ndeki Edebiyat Muallimliği vazifesine de son verilen Kemâleddin Efendi geriye kalan ömrünü münzevî bir şekilde tamamlamıştır. Bu makalede onun hayatı, müftülük yılları, Şark İstiklâl Mahkemesi safhası, sürgün dönemi, âilesi, çocukları ve eserleri etraflıca incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harput, Elʿazîz, Kemâleddin Harputî, Şark İstiklâl Mahkemesi, medrese, müderrislik, müftülük.

Mudarris-Mufti Mehmed Kemaleddin, from the Harput Scholarship

Abstract: Mehmed Kemaleddin who is the latest mufti of Ottoman Empire in Elazıg and the first mufti of Turkish Republic at the same time is the last wiseman that wrote up religious books as a member of Harput Family line, a family of four century-long tradition of knowledge. Apart from being a teacher for a very long time he wrote lots of religious, ethical and sufistic books besides poetry and literary writings. While he was mufti of Elazig he had been judged by the Istiklal Court and exiled to Samsun as a result of a complain. After this event, he had been dismissed from the duty of being mufti and the Literature Teacher in İmam-Hatip Schools, and thus, had to remain his life in a reclusive way. In this article his life, his years as a mufti, Istıklal Court (The Eastern Courts of Independence) matter, exile period, his children and his books are studied closely.

* Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
Bu makalenin bir yılı aşan hazırlık ve yazım aşamalarında şehirler dolaşmam, devlet kurumlarına ve özel müesseselere defalarca mürâcaat edip müsbet neticeler almak için hayli çaba harcamam gerekti. Bu sebeple okuyucuların affına sığınarak makalenin sağlıklı bir şekilde neticelenmesinde katkıları bulunan herkese teşekkürlerimi sunmak isterim. Bilhassa, Diyânet İşleri Başkanlığı makamına, konuyla bizzat ilgilenerek DİB Arşivi'ndeki özel belgelere ulaşmamı sağlayan değerli Dekanımız Prof. Dr. Ali Köse Hocama, Efendigil âilesinin yazmalarından istifâde etmem hususunda büyük kolaylıklar sağlayarak kıymetli desteklerini esirgemeyen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal ve Prof. Dr. Mehmet Akkuş Hocalarıma, Diyânet İşleri eski Başkanlarından muhterem Prof. Dr. Süleyman Ateş Hocama, Elazığ'ın manevî büyüklerinden Abdullah Nâzırlı ve Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendilere, Kemâleddin Efendi'nin torunlarından Türkiye kamuoyunun yakından tanıdığı kıymetli bilim kadını Prof. Dr. M. Canan Efendigil Karatay'a ve sayın Talat Turhan Beyefendi'ye, Talat Bey'in kızı Feza Turhan Tosun Hanımefendi'ye, Kemâleddin Efendi'nin oğlu Abdülhamid Efendi'nin torunlarından Meral Kurulay Hanımefendi'ye, muhterem hocalarım Prof. Dr. Mustafa Uzun ve Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan'a, kıymetli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Kenan Özçelik ve Abdullah Uğur Bey'e, İstanbul Müftülüğü Eğitim Uzmanı Dr. Ayhan Işık'a, Yrd. Doç. Dr. Yavuz Haykır'a, kardeşlerim Yahya Karataş ve İbrahim Karataş'a, Elazığ İl Nüfus Müdürlüğü kısım şeflerinden sayın Yümnü Tek Bey'e sonsuz şükranlarımı arz ederim.

Keyword: Harput, El'aziz, madrasah, mudarris, mufti, Kemâleddin Harputi, The Eastern Courts of Independence.

Giriş

Artuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük ehemmiyeti hâiz şehirler arasındayken bugün Elazığ'ın bir mahallesi hâline dönüşen Harput yüzyıllar boyunca kıymetli devlet adamları, âlimler, velîler, şâirler yetiştirmiştir. Kemâleddin Efendi'nin de fertlerinden biri olduğu Harputlu İmamzâde/ Müftügil/ Efendigil sülâlesi m. XVI. asırdan itibâren âlimleriyle şöhret bulmuş, ilim neşri hususunda gösterdiği cehd ü gayretle nâmı bugünlere gelmiş bir ocaktır. Mehmed Kemâleddin Efendi bu "hânedân-ı ilm"in hem dinî eser veren hem de edebî kimliği olan son âlim ferdidir. Bu ulemâ silsilesini şöyle sıralayabiliriz: Hoca Es'ad Efendi (v. 1134/1722) → İmamzâde Ahmed Efendi (v. 1170/1757) → Müftü Mehmed Saîd Efendi (v. 1210/1804) → Müftü Hacı Ahmed Nazîf Efendi (v. 1261/1845) → Müftü Hacı Ömer Na'îmî Efendi (v. 1299/1882) → Hacı Müderris Abdülhamid Efendi (v. 1320/1902) → Müderris Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi.[1] Bu makalede Kemâleddin Efendi'nin hayatı ve eserleri kaynakların imkân verdiği ölçüde teferruatlı bir biçimde ele alınacaktır. [2]

1) Doğumu-Âilesi-Yetişme Devresi

Kemâleddin Efendi, 15 Ramazân 1283/ 21 Ocak 1867'de Harput'ta, Ağa Mahallesi, Hacı Hamîd Efendi Sokağındaki 56 kapı numaralı konakta doğdu. Dedesi "*Kasîde-i Bürde* Şârihi" olarak nâm salmış Harput müftüsü müderris Hacı Ömer Naîmî Efendi, babası şöhreti Harput'u aşmış bir hâfız, müderris ve mutasavvıf olan Hacı Abdülhamid Hamdî Efendi, annesi Mü'mine Hanım'dır. Kemâleddin Efendi evin en küçük çocuğudur. Babası Abdülhamid Hamdî Efendi onun doğumuyla ilgili şu satırları yazmıştır:

"1283 hicrî yılı mâh-ı Ramazân-ı şerîfinin on beşinci gecesi leyle-i isneyn ki, peder-i büzürkvâr -sellemehullâhu Te'âlâ- ile Der-'aliyye'ye [İstanbul] def'a-i sâniye olarak gidilüp[3] avdet olunduktan kırk beş gün sonra mahdûmum Mehmed Kemâleddin bi-lutfihi Te'âlâ zîb-i mehd-i vücûd oldu. Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak, âlim-i âmil, fâzıl-ı kâmil ve zühd ü takvâ ile âreste ve salâh u felâh ile pîrâste eyleyüp bârrü'l-vâlideyn ve ilm ü amelde sâlisü'l-Kemâleyn

1 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası, terceme-i hâl varakaları; *Mecmua-i Fetâvâ*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37019, vr. 130[b]. Bu zevât hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* İstanbul 1959, II, 146-168.

2 Bu konuda derli toplu bilgi veren ilk kaynak Kemâleddin Efendi'yle baba dostu olan İbnülemîn Mahmud Kemâl İnal'dır (*Son Asır Türk Şairleri,* İstanbul 1988, II, 853-855). İkinci kaynak ise Kemâleddin Efendi'nin talebesi ve oğlu Ömer Naîmî Efendi'nin arkadaşı İshak Sunguroğlu'dur (*Harput Yollarında,* II, 169-175). Merhum Sunguroğlu'nun aktardığı bilgiler İbnülemîn Bey'e göre daha teferruatlıdır. Kemâleddin Efendi ile ilgili yapılan neşriyâtın neredeyse tamamının (kitap bölümleri, ansiklopedi maddeleri, makalelerden bölümler, yazılı-sözlü bildiriler, internet sitelerindeki kayıtlar vs.) İbnülemîn ve Sunguroğlu'nun kaydettiği bilgilerin ya olduğu gibi tekrarından ya bunların sadeleştirilerek aktarılmasından yahut özetinden ibaret olması, geriye kalanların büyük bir kısmının da maalesef yanlış ve kaynağı belirsiz malumât ihtivâ etmesi sebebiyle çalışmamızda bunlara yer vermedik. Bu neşriyât arasında Ahmet Turan Arslan'ın tebliği ("Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri,* Elazığ 1999, II, 77-102) ile Günerkan Aydoğmuş'un kaydettiği bazı bilgileri (*Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ 1998, s. 57-59) Kemâleddin Efendi'nin biyografisine katkı sağladığı için istisnâ kabul etmemiz gerekir.

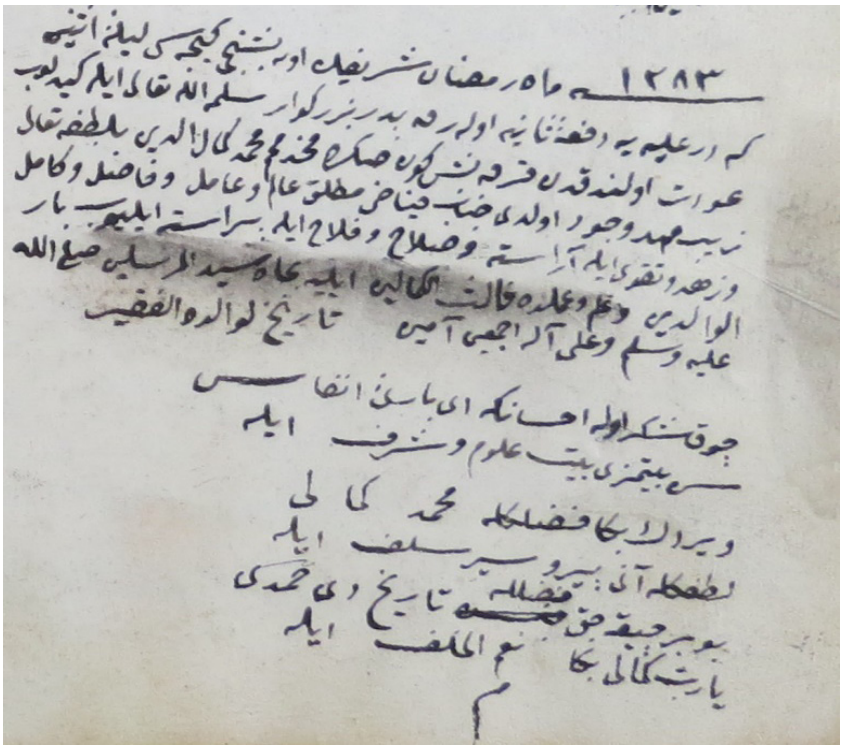
3 Abdülhamid Efendi'nin bu tarih kaydı başka bir yazmada da mevcuttur. Orada "gidilüp" kelimesi "gidüp" şeklinde. bk. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, vr. 147[a].

eyleye! Bicâhi seyyidi'l-mürselîn sallallâhu Teʿâlâ aleyhi ve selleme ve alâ âlihi ecmaʿîn, âmîn. Târîh li-vâlidihi'l-fakīr:

Çok şükr ola ihsânına ey Bârî-i enfâs[4]
Sen beytimizi beyt-i ulûm-ı şeref eyle

Verdin bana fazlınla Muhammed Kemâl'i
Lutfınla anı peyrev-i seyr-i selef eyle

Bu bir çıkıcak fazl ile târîhi de Hamdî
Yâ Rabbi Kemâl'i bana niʿme'l-halef eyle.
يا رب كمالى بكا نعم الخلف ايله (1284-1= 1283)"

Mecmûa, AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143 (vr.nr. yok).

4 Diğer yazmada "ihsânına" kelimesi yok (*Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, vr. 147[a]).

Yukarıdaki satır ve mısrâlardan anlaşıldığına göre Abdülhamid Efendi oğlunun doğumuna çok sevinmiş, onun ilmiyle âmil bir âlim, zâhid, müttaki, sâlih, ebeveynine hürmetkâr, eslâfın yolunu takip eden bir mü'min olmasını arzulamış, ilimleri ve yaptıkları iyi işlerle meşhur olmuş iki Kemâl'in üçüncüsü olması için duâ etmiştir. Bu iki meşhur Kemâl'in kimler olduğunu kesin olarak bilemesek de birinin Hanefî fakihi, tefsir, hadis ve kelâm âlimi İbnü'l-hümâm Kemâleddin Mehmed es-Sivasî el-İskenderî (v. 861/1457), diğerinin ise Abdülhamid Efendi'nin çağdaşı sûfî müellif Harirîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi (v. 1299/1882) olduğunu söyleyebiliriz. XVII. asrın önde gelen âlimlerinden Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed Efendi de (v. 1030/1621) bu ihtimâller arasında sayılabilir.

Kemâleddin Efendi'nin Mehmed Saîd Mansûr isminde bir ağabeyi,[5] Nâfia (d. 2 Şevvâl 1268/ 20 Temmuz 1852), Tâhire (d. 20 Cemâziye'l-evvel 1271/ 8 Şubat 1855) ve Ayşe (d. Rebîü'l-evvel 1279/ Eylül 1862) isimlerinde ablaları vardır.[6]

Kemâleddin Efendi ilk tahsilini Harput'ta konaklarının karşısında, Ağa Câmii bitişiğinde bulunan Cevheriyye Medresesi'nde yapmış, 1294/1877'de on bir yaşındayken babasının Kâmil Paşa Medresesi'ndeki ders halkasına dâhil olmuştur.[7] Abdülhamid Efendi oğlunun burada eğitime başlamasına şu beyitle tarih düşürmüştür:

---

5 Harput'ta "Deli Hacı" olarak anılan Mehmed Saîd Mansûr Efendi 25 Rebîü'l-âhir 1274/13 Aralık 1857'de dünyaya gelmiştir (Doğum kaydı için bk. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 147). Eğitimini tamamladıktan sonra Sâre Hatun Medresesi müderris ve vâizliğine atanmış, yaptığı tesirli vaazlarla büyük şöhret kazanmıştır. Hattâ mebus olduğu 1913-1918 seçim devresinde Sadrazam Talat Paşa'nın isteği ile Meclis-i Mebûsân kürsüsünde bile vaaz vermiştir. Âlim, fâzıl, zekî, natûk bir zât olan Saîd Efendi 28 Rebîü'l-âhir 1345/ 4 Kasım 1926'da Harput'ta vefât etmiştir. O sıralar Samsun'da sürgünde bulunan Kemâleddin Efendi ağabeyinin vefâtına bir tarih manzûmesi yazmış, bu manzûme merhum Sunguroğlu'nun kaydına göre Saîd Efendi'nin mezartaşına hakkedilmiştir. Ancak yaptığımız incelemede söz konusu şiirin yazılı olduğunu zannettiğimiz ayak kısmındaki şâhidenin mezardan koptuğunu ve yazısının tamamen silinmiş olduğunu gördük. (Saîd Efendi hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 163-168.)

6 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok. Kemâleddin Efendi'nin ablalarından ikisi babalarının sağlığında vefât etmişlerdir. Hamdî Efendi aynı varağa bu çocuklarının vefât tarihlerini de kaydetmiştir. Ancak "Tüvüffiyet rahimehallâhu Teʿâlâ..." şeklinde başlayan her iki vefât kaydında da maalesef isim yoktur. Kemâleddin Efendi de 1311'de vefât eden ablası için "Bir âh ile cevher gibi târîhini yazdım/ Lâyık idi ki hemşîremiz cennete gitdi" beytini tarih olarak düşürmüştür (*Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149).

7 Osmanlı'nın son sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa (v. 1293/1876) Harput'ta bulunan yıkık bir medresenin yeniden yapılması için Sadâret'e gönderilen resmî yazıyı ilgili Bakanlıklara (Evkâf ve Mâliye) havâle etse de çeşitli bahanelerle işin akîm kalacağını düşünerek bizzat kendisi medresenin yapımını üstlenmiş ve Harput'ta kendi ismine izâfetle "çok güzel, bol ziyâlı ve sıhhî bir medrese" (Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 20) inşâ ettirmiş, muntazam bir kütüphane de meydana getirerek medresenin başına İbnülemîn'in ifadeleriyle "Türklüğün medâr-ı iftihârı olan büyük âlimlerden" Abdülhamid Hamdî Efendi'yi atamıştır. Abdülhamid Hamdî Efendi'nin vefâtından sonra müderrislik ve mütevellî vazifesini "allâme-i müşârünileyhin mahdum-ı sânîsi üdebâ-yı fuzalâdan Kemâleddin Efendi" üstlenmiş, "babasının isrini takip, medrese ve kütüphânenin maddî ve manevî maʿmûriyetini idâme" ettirmiştir (İbnülemîn Mahmud Kemâl, *Kâmilü'l-kemâl,* İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemîn Blm., nr. 3341, vr. 126a; a.mlf., *Son Sadrazamlar,* İstanbul 1982, I, 245). Yusuf Kâmil Paşa husûsî kütüphanesini Harput'taki medreseye bağışladığını vasiyet etmesine rağmen vefât sonrası Paşa'nın kethüdâsı "Bu kadar kitabın Harput'a kadar gönderilmesi dünyanın parasına mütevakkıfdır. Şimdi hâl müsâid değildir." diyerek buna mâni olmuştur. (İbnülemîn, "binlerce cilt nefis ve nâdir kitabı ihtivâ eden" bu kütüphanenin âkıbeti hakkında malumâtı bulunmadığını beyan etmektedir [daha teferruatlı bilgiler için bk. İbnülemîn, *Kâmilü'l-kemâl,* 124[b]-127[a]]). Tevhid-i Tedrisât Kanunu (1342/1924) sonrası yayımlanan genelge ile medreselerin kapatılması kararı alınınca bu medrese de kapanmış, 1926'da da Muhâsebe-i Husûsiye (İl Özel İdaresi) tarafından satılmış ve yıktırılmıştır (İbnülemîn Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* II, 854).

Söyledim târîh-i tâmmın Hamdiyâ kıldım duʿâ

Sehl ola Rabbim Kemâleddîn'e tahsîl-i fünûn

سهل اوله ربم كمال الدينه تحصيل فنون=(1877)[8] 1294

Kemâleddin Efendi medrese eğitimi esnâsında sarf, nahiv, belâğat, meʿânî, kavâid-i Fârisiyye, aʿmâl-i erbaʿa (dört işlem), mantık, hüsn-i hat, arûz gibi âlî (âlet) ilimleri yanında kıraat, usûl-ı fıkh, usûl-ı hadis, ilmihâl, akāid, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, kısas-ı enbiyâ gibi ʿâlî ilimler tahsil etmiştir. Öğrenim sürecinde sarfa dâir *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merâh*;[9] nahve dâir *Avâmil*, *İzhâr*, *Kâfiye* ve *Molla Câmî* okumuş,[10] yine *İmtihânü'l-ezkiyâ*,[11] *Dede Cöngü,*[12] *Muğni'l-lebîb*[13] *Mutavvel* ve *Miftâhu'l-ulûm,*[14] *Îsâgûcî,*[15] gibi âlet ilim-

8 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 147.

9 *Emsile:* "Nasara" fiilinin çekimleri ve bunların Türkçe izâhını ihtivâ eden müellifi bilinmeyen bir eserdir. *Emsile* Osmanlı medreselerinde Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eserdi. *Binâ:* Tam adı *Binâü'l-efʿâl* olan bu kitap fiil kalıplarından bahsetmektedir. Öğrencilere *Emsile*'den sonra müellifi bilinmeyen bu eser okutulurdu. *Maksûd:* Fiillerin vezinlerinden ve kalıplarından bahseden bu eserin de müellifi meçhuldür. Öğrenciler Arapça derslerinde *Emsile* ve *Binâ*'dan sonra bu eseri okuyup ezberlemeye geçerlerdi. *İzzî:* İzzeddin ez-Zencânî'nin (v. 655/1257'den sonra) yazdığı *el-İzzî fi't-Tasrîf* adlı sarf (kelime bilgisi) ilminden bahseden bu eser medreselerde okutulan kitapların dördüncüsünü oluştururdu. *Merâh:* Ahmed b. Ali b. Mesʿûd'un (v. 700/1300 civarı) tam adı *Merâhu'l-ervâh* olan bu eser geniş muhtevâlı bir sarf kitabıdır. Osmanlı medrese kültüründe "sarf cümlesi" olarak tanımlanan bu beş eserde talebeye basitten mürekkebe doğru sarf ilmi öğretilmekteydi. Medrese talebeleri arasında bu eserler şu tekerleme ile anılırdı: *Emsile* evlek evlek/ *Binâ* ballı börek/ *Maksûd* karış kuruş/ *İzzî*'de kırıldı kiriş/ Kıçın varsa *Merâh*'a giriş." (bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 13; İsmail Durmuş, "el-Emsile", *DİA,* İstanbul 1995, XI, 166-167.)

10 *Avâmil:* Abdülkāhir el-Cürcânî (v. 474/1081) asıl adı *el-Avâmilü'l-mie* olan bu eserinde Arapça'da terkib ve kelimelerin iʿrâbına tesir eden 100 âmili birer örnek ile ele almıştır. Birgivî'nin de (Takıyyüddin Mehmed, v. 981/1573) aynı adlı eseri medreselerde Cürcânî'ninkiyle birlikte okutulduğundan Cürcânî'nin eserine *el-Avâmilü'l-atîk*, Birgivî'ninkine *el-Avâmilü'l-cedîd* denilmiştir (İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-mie", *DİA,* İstanbul 1991, IV, 106-107). *İzhâr:* Birgivî'nin tam ismi *İzhârü'l-esrâr* olan bu eseri *Avâmil*'in mufassal şerhi mâhiyetindedir. (Geniş bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-esrâr", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 506-507.) *Kâfiye:* Osmanlı medreselerinin nahivle ilgili en önemli eserlerinden biri olan *el-Kâfiye* Cemâlüddin İbnü'l-Hâcib (v. 646/1249) tarafından kaleme alınmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 153-154.) *Molla Câmî:* Çok yönlü bir âlim ve sûfi olan Abdurrahmân Câmî'nin (v. 898/1492) İbn Hâcib'in *Kâfiye*'sine yazdığı *el-Fevâidü'z-ziyâiyye* adlı şerhtir. Ancak eser medreselerde şârihine izâfeten *Molla Câmî* diye meşhur olmuştur. "Nahiv cümlesi" yahut "nahiv mecmûası" olarak nitelendirilen bu dört eser sarf kitaplarıyla birlikte medreselerde sırasıyla okutulur, ezberletilirdi.

11 Birgivî'nin nahve dâir Arapça eseridir. İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin Kādî Beyzâvî tarafından yapılan *Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-iʿrâb* adlı muhtasarının şerhidir. (Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA,* İstanbul 1992, VI, 193.) Medreselerde umûmiyetle *Molla Câmî*'den sonra okutulurdu.

12 Zencânî'nin yukarıda bahsetiğimiz *el-İzzî* adlı sarf ilmine dâir eserine Teftâzânî'nin yaptığı şerhe Dede Cöngî (Kemâlüddin İbrâhim b. Bahşî, v. 975/1567) tarafından yazılan hâşiyedir. Eserin asıl adı *Hâşiye alâ Şerhi'l-İzzî fi't-tasrîf li't-Teftâzânî* olup medrese talebe ve uleması arasında *Dede Cöngü* şeklinde adlandırılmıştır. (Teferruatlı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Dede Cöngî", *DİA,* İstanbul 1994, IX, 76-77.)

13 İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360) tam adı *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-eʿârib* olan ve nahvin bütün konularını ihtivâ eden mufassal eseridir. (Teferruatlı bilgi için bk. M. Reşit Özbalıkçı, "Muğni'l-lebîb", *DİA,* İstanbul 2005, XXX, 384-386.)

14 *el-Mutavvel fi'l-meʿânî ve'l-beyân:* Sa'deddin Teftâzânî'nin (v. 792/1390) Hatîb Kazvînî'nin (v. 739/1338) *Telhîsü'l-miftâh*'ına yaptığı şerhtir. *Telhîsü'l-miftâh* ise Ebû Yakub Sekkâkî'ye âit (v. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı kitabının belâğata dâir üçüncü bölümünün muhtasarıdır. *Miftâhu'l-ulûm:* Sekkâkî'nin sarf, nahiv ve belâğat olmak üzere üç bölümden oluşan meşhur kitabıdır. Medreselerde talebelerin seviyesine göre her üç eser de sırasıyla okutulurdu. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (v. 816/1413) *Hâşiye ale'l-Mutavvel*'i de hocanın isteğine göre okutulan kitaplardandı.

15 Furfûriyûs (Porphyrios)'un (v. 304) Aristo'nun *Kategoriler* adlı mantık kitabının anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazdığı *Eisagoge* adlı eserinin İslâm kültür dünyasında meşhur olmuş adıdır. (Geniş bilgi için bk. Abdülkuddûs Bingöl, "Îsâgûcî", *DİA,* İstanbul 2000, XXII, 488-489.)

leriyle ilgili eserlerle birlikte *Hâşiyetü't-tecrîd,*[16] *Şerhu'l-mevâkıf,*[17] *Tavâliʿü'l-envâr,*[18] *Nesefî,*[19] *Tenkîh*, *Tavzîh*[20], *Telvîh,*[21] *Hidâye,*[22] *Dürr-i Yetîm,*[23] *Kādî Beyzâvî,*[24] *Keşşâf,*[25] *Buhârî,*[26] *Kādî Iyâz/ Şifâ-ı Şerîf,*[27] *Şemâil-i Şerîf,*[28] *İbn Melek,*[29] *Mesâbîh/ Mişkât,*[30] *Halebî/ Mültekā,*[31] *Halebî/*

16 Nâsırüddîn-i Tûsî'nin (v. 672/1274) *Tecrîdü'l-kelâm (Tecrîdü'l-iʿtikād)* adlı eserine Şemseddin el-İsfehânî'nin (v. 746/1345) yaptığı şerhin (*Şerhu'l-kadîm*) Seyyid Şerîf Cürcânî tarafından yazılan hâşiyesidir. Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tecrîd*'i o kadar meşhur olmuştu ki Osmanlı'da bu eserin okutulduğu kademeye *Hâşiye-i Tecrîd* Medreseleri denmekteydi. (bk. Mustafa Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *Afyonkarahisar Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* sy. 1 [Afyon 1996], s. 24).

17 Kelâm âlimi Ebü'l-fazl Adudüddîn Icî (v. 756/1355) tarafından yazılan *el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm* adlı eserin Seyyid Şerif Cürcânî tarafından yapılan hacimli şerhi olup *Şerh-i Adudiyye* adıyla da tanınmıştır.

18 Kādî Beyzâvî'nin (v. 685/1286) tam adı *Tavâliʿü'l-envâr min metâliʿi'l-enzâr* olan kelâma dâir eseridir. Bu eserin Şemseddin el-İsfehânî tarafından yapılan şerhine Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yazdığı *Hâşiye alâ Metâliʿi'l-enzâr şerhi Tavâliʿi'l-envâr* adlı eser de medreselerin temel kitapları arasında yer almıştır. (bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâliʿu'l-envâr", *DİA,* İstanbul 2011, XL, 180-181; Sadrettin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA,* İstanbul 1993, VIII, 134-136.)

19 *Akāid-i Nesefî:* İmam Mâtürîdî'nin talebesi olan Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (v. 537/1142) akāide dâir eseridir. Bu eserin yanısıra buna Teftâzânî'nin yazdığı şerh de medreselerin ders kitapları arasında yer almaktaydı. (Ayşe Hümeyra Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", *DİA,* İstanbul 2006, XXXII, 571-573.)

20 *Tenkîhu'l-usûl:* Sadruşşerîa'nın (v. 747/1346) yazdığı Hanefî fıkıh usûlüne dâir eseridir. Sadruşşerîa daha sonra bu eserini *et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkîh* adıyla şerhetmiştir. Her iki eser de medreselerde asırlarca okutulmuş, üzerine bir çok şerh, hâşiye, ta'lîk yazılmış klasiklerdendir. (Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-usûl", *DİA,* İstanbul 2011, XL, 454-458.)

21 Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl*'üne Teftâzânî'nin yazdığı tam adı *et-Telvîh ilâ keşfi hakāiki't-Tenkîh* olan hâşiyedir.

22 Burhâneddin el-Merğinânî'nin (v. 593/1197) Hanefî fıkhına dâir meşhur eseridir. *Hidâye,* Osmanlı medreselerinin temel kitaplarından olması yanında kadı ve müftülerin de mürâcaat kitabıydı. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara 1988, s. 19; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 471-473.)

23 Tam adı *ed-Dürrü'l-yetîm fî ilmi't-tecvîd* olan eser, Birgivî'nin tecvide dâir risâlesidir.

24 Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (v. 685/1286) müfessir, kelâmcı ve fakîhtir. Onun *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiri, sahasının en meşhur eserlerindendir. Ellili Dâhil ve Sahn-ı Semân tarzı üst seviye medreselerin temel kitaplarından olan ve müfessirin adıyla anılan bu eser de Kemâleddin Efendi'nin gerek talebeliğinde gerekse hocalığında okuduğu, mürâcaat ettiği ana kaynaklarından olmuştur.

25 Zemahşerî'nin (v. 538/1144) dirâyet metoduyla yazdığı tefsiridir. Tam adı *el-Keşşâf an hakāiki ğavâmizi't-Tenzîl ve uyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-t'evîl* olan eser birçok yönüyle çok beğenilmiş ve ulemânın temel kaynakları arasında yer almıştır. Kemâleddin Efendi bu eseri de ilk gençlik döneminden itibaren okumuş, eserlerinde bu tefsirden hem istifâde etmiş hem de buradaki bazı görüşlerden dolayı Zemahşerî'yi eleştirmiştir. (Eser hakkında teferruatlı bilgi için bk. Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA,* Ankara 2002, XXV, 329-330.)

26 Buhârî'nin (v. 256/870) *el-Câmiʿu's-sahîh* adlı meşhur hadis kitabı bütün İslâm dünyasında olduğu gibi elbette medreselerin de temel eserleri arasında yer almakta ve Buhârî'nin adıyla anılmaktaydı.

27 Kādı Iyâz'ın (v. 544/1149) *eş-Şifâ fî taʿrîfi şerefi'l-Mustafâ* adını verdiği Hz. Peygamber sevgisine dâir eseri zaman içerisinde büyük ilgi görmüş, *Kādı Iyâz* ve *Şifâ-i Şerîf* adlarıyla medreselerin ana kaynakları arasında yer almıştır. (Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifâ", *DİA,* İstanbul 2010, XXXIX, 134-138.)

28 Tirmizî'nin (v. 279/892) tam adı *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye* olan ve Peygamberimizin şemâili hakkında bilgi veren bu eseri medreselerde *Şemâil-i Şerîf* adıyla okutuluyordu. (bk. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-nebeviyye", *DİA,* İstanbul 2010, 500-501.)

29 *İbn Melek:* Ferişteoğlu lakabıyla da tanınan Hanefî fıkıh âlimi İbn Melek'in (Tireli İzzeddîn Abdullatîf er-Rûmî, v. 821/1418'den sonra) Radıyüddin es-Sâgânî'nin (v. 615/1253) *Meşârıku'l-envârü'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye* adlı hadis kitabına yazdığı şerh olup eserin asıl adı *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşârıkı'l-envâr*'dır. Eser *Buhârî* ve *Müslim*'den derlenen 2250 civarı hadisi ve bunların kısa açıklamaları ile bunlardan çıkarılan fıkhî hükümleri ihtivâ etmektedir. (Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA,* İstanbul 1999, XX, 175-176.)

30 *Mesâbîhu's-sünne:* Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesʿûd el-Beğavî'nin (v. 516/1122) 4179 sahih ve hasen hadisleri bir araya getirdiği eseridir. Bu eseri Hatîb et-Tebrîzî *Mişkâtü'l-mesâbîh* adıyla yeniden tertip etmiştir. Her iki eser de medreselerin temel hadis kitaplarındandır. (İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-sünne", *DİA,* Ankara 2004, XXIX, 258-260.)

31 Osmanlı ulemâsından İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (v. 956/1549) Hanefî fıkhını anlattığı *Mülteka'l-ebhur* medreselerde okutulmasının yanında kadı ve müftülerin de mürâcaat kaynaklarındandı. (Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur", *DİA,* İstanbul 2006, XXXI, 549-552.)

Siyer,[32] *Ferâizü's-sirâciyye,*[33] *Dürrü'l-muhtâr,*[34] *Şerh-i Muhammediyye*[35] gibi temel İslâm ilimlerine dâir kaynakları okumuştur. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne bağışlanan yazmalar arasında[36] Kemâleddin Efendi'nin talebeliğinde okuduğu, müderrislik ve müftülük dönemlerinde ise mürâcaat ettiği bu kaynaklar mevcut olup bunların bir kısmında derkenâr olarak onun, babasının ve dedesinin notlarına rastlanmaktadır.

Çok kuvvetli bir hâfızaya sahip olan Kemâleddin Efendi, eğitimi esnâsında dinî-edebî bir çok manzûme de ezberlemiştir. Teftâzânî'nin belâğate dâir eseri olan *Mutavvel*'indeki yüzlerce beyti, İmam Bûsîrî'nin (v. 695/1296) *Kasîdetü'l-bürde* ile *Kasîdetü'l-mudariyye fi's-salâti alâ hayri'l-beriyye*'sini, Osmanlı âlimlerinden Hızır Bey'in (v. 863/1459) *Kasîde-i Nûniyye*'sini, Ali b. Osmân el-Ûşî'nin (v. 575/1179) *Yekūlü'l-ʿabd* ve *Bed'ü'l-emâlî* olarak da bilinen Mâtürîdî

32 Ebü'l-ferec Nûrüddîn Ali Halebî'nin (v. 1044/1635) *es-Sîretü'l-Halebiyye: İnsânü'l-ʿuyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn* isimli Peygamber Efendimiz'in hayatını anlatan eseri *Halebî* veya *Siyer-i Halebî* diye meşhur olmuştur. (Cevat İzgi, "Halebî, Nûrüddîn", *DİA,* İstanbul 1997, XV, 232-233.)

33 Hanefî fıkıh âlimlerinden Muhammed es-Secâvendî'nin (v. 596/1200) miras hukukuna dâir eseridir. Eserle ilgili onlarca şerh, muhtasar ve tercüme bulunmaktadır. Eser bazı müellifler tarafından manzûme hâline getirilmiştir. (Daha geniş bilgi için bk. Ferhat Koca, "Ferâizü's-sirâciyye", *DİA,* İstanbul 1995, XII, 367-368.)

34 Hanefî fıkıh âlimi Haskefî ed-Dımeşkî'nin (v. 1088/1677) Abdullah et-Timurtaşî'nin (v. 1004/1595) *Tenvîrü'l-ebsâr* adlı eserine yazdığı şerhtir. Bu şerhe XIX. asır âlimlerinden İbn Âbidîn de (Muhammed Emîn b. Ömer, v. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr* adını verdiği beş ciltlik bir hâşiye yazmıştır. Hanefî fıkhının esaslarını izâh eden her iki eser de medreselerin temel kaynaklarındandır. (Teferruatlı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Haskefî", *DİA,* İstanbul 1997, XVI, 387-388; a.mlf., "İbn Âbidîn,", *DİA,* İstanbul 1999, XIX, 292-293.)

35 İsmâil Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin (v. 855/1451) *Muhammediye*'sine yaptığı şerh olan eser *Ferâhu'r-rûh* olarak da bilinir.

36 Kâmil Paşa Medresesi 1926'da yıkıldıktan sonra (yk.bk. 7. dipnot), Medrese'nin ilmî vârisi olan Kemâleddin Efendi zengin kitap koleksiyonunu konağında şahsî kitaplarıyla birlikte muhâfaza etmiştir. Kemâleddin Efendi'nin vefâtından sonra bu eserler oğlu Ömer Naîmî Efendi'de kalmıştır. Gerek medreseden intikāl eden, gerekse büyük babalarından itibaren silsile silsile Ömer Naîmî Efendi'ye kadar ulaşan 900'e yakın yazma, 3000 kadar da matbu kitap onun da vefâtından sonra 17.07.1972'de Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım ve torunlarının muvâfakatı ile Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne bağışlanmıştır. Efendigil âilesi bu kitapları önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışlamak istemişlerdir. Ancak Beyazıt Devlet Kütüphanesi yetkilileri kitapları âilenin tek tek sayması ve tasnif etmesi karşılığında alabileceklerini söylemişler, âilenin böyle bir imkânı olmadığından Ankara Milli Kütüphane'ye mürâcaat edilmiş, onlar da aynısını söyleyince âile Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne başvurmuştur. İlâhiyat Dekanlığı "Siz bağışlayın yeter. Biz onları sayar, tasnif ederiz." deyince, kitaplar 1972'de oraya bağışlanmıştır. (Canan Karatay'la yaptığımız görüşmeden. 05.06.2015.) Bu kitaplar kurulan bir komisyon tarafından incelenmiş ve kitaplara "Efendigil Âilesi Bağışı 1972" yazılı mühür vurulmuştur. Ancak bu eserler kütüphanede özel bir koleksiyon şeklinde muhâfaza edilmek yerine diğer eserlerin arasına genel tasnife göre dağıtıldığı için Efendigil âilesine âit bir kitabı tespit edebilmek ancak kitapları tek tek inceleyip "Efendigil" mührünü bulma neticesinde mümkün olabilmektedir. Bu da Efendigil Koleksiyonu'ndan istifâdeyi hayli zorlaştırmaktadır.

TDV İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'ndeki (İSAM, İstanbul) araştırmalarımız sırasında rastladığımız *Siyelkûtî ʿale'l-Celâl* (Demirbaş Nr. 022512, GNL. 297.4 İCİ.A) adlı Arapça risâlenin (İstanbul 1271) ilk sayfasında yer alan "Min kütübi'l-fakîr ilâ rahmeti Rabbihi'l-kadîr el-Hâc ʿÖmer en-Naʿîmî el-Müftî bi-Harput sâbıkan" kaydı ve mührü, eserin ilk ve son sayfalarındaki "Harputlu Efendigil Âilesi Bağışı 1972" kaşesi ve yine son sayfadaki "Mübâdele: AÜ İlâhiyat Fakültesi, 11 Ağustos 1993" şeklindeki bilgi notu Efendigil Koleksiyonu'nun maalesef AÜ İlâhiyat Fakültesi bünyesinde bütünüyle muhâfaza edilemediği, muhtemelen kütüphanenin genel koleksiyonunda mevcut olduğu için mükerrer duruma düşen Efendigil eserlerinin başka yerlere verildiğini göstermektedir. Girişimlerimize rağmen bu eserleri ve gönderildiği yerleri tespit etmemiz resmî kurumlarda her adımda karşımıza çıkan mevzuât sebebiyle şimdilik mümkün olamamıştır.

Netice itibariyle AÜ İlâhiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mehmet Akkuş Hocamızın himâyelerinde AÜ İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde hâlihazırda mevcut olan Efendigil Âilesi'nin kitaplarını yeniden tespit, tertip ve muhtevâlarını belirleme çalışmalarımız devam etmektedir. Zaman alacak bu çalışmamızı bitirdiğimizde elde ettiğimiz bilgileri kitap olarak yayımlamayı düşünüyoruz.

akadini anlatan *Emâlî Kasîdesi*'ni ezberlemiştir. Kemâleddin Efendi'nin ezberlediği manzum metinler bunlarla sınırlı değildir. Hanefî fakihlerden İbn Vehbân'ın (Ebû Muhammed Emînüddin, v. 768/1366) *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye* adlı 1040 beyitlik fıkıh kitâbı da Kemâleddin Efendi'nin ezberledikleri arasındadır.[37] Sunguroğlu onun *Mîzânü'l-adl* adlı bir edebî eseri de ezberlediğini kaydeder.[38] Kemâleddin Efendi babasından Kur'ân-ı Kerîm'in güzel ve çeşitli vecihlerde okunmasıyla ilgili ilmü'l-edâ, vücûh-ı kırâat-i sebʿa ve aşere talim etmiş; bu sırada meşhur kırâat âlimi Ebû Muhammed Şâtıbî'nin (v. 590/1194) *Kasîde-i Lâmiyye*, *Hırzu'l-emânî ve vechü't-tehânî*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin (v. 833/1429) manzum *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr* adlı eserlerini de ezberlemiştir.

Kemâleddin Efendi yukarıda saydığımız bazı eserleri okumaya başladığı tarihi not etmiştir. *Dürrü'l-muhtâr*'la ilgili kaydı şöyledir: "Bin üç yüz üç senesinin Rebîü'l-âhirinin on dördüncü Çehârşenbe günü *Dürrü'l-muhtâr*'a bed' ü mübâşeret eyledik. Hak Teʿâlâ peder efendinin vücûduna ʿâfiyet verip bizleri ʿâlim ve ʿâmil ve ikmâline muvaffak eyleye. Âmîn. 14 Rebîü'l-âhir [1]303/ 8 Kânûn-ı Sânî [1]301 [20 Ocak 1886]."[39] Bu kaydın yanındaki notta ise aynı yılın Cemâziye'l-evvelinin 20'sinde de [18 Şubat 1886] mantık kitabı olan *Tasavvurât*'a başladıklarını ifade etmektedir. *Mutavvel*'i okumaya başladığı yılı da aşağıdaki iki tarih manzûmesi ile kaydetmiştir. Birinci manzûmede Kemâleddin Efendi'nin babasına karşı duyduğu derin hürmeti yansıttığı beyitler özellikle dikkate değerdir:

"*Mutavvel*'e bed' ü mübâşeret olundukda ʿâcizâne söylediğim târîhdir:

Lutf u ihsânını Hak kıldı mezîd
Vâcib oldu bana şükr ü tahmîd

Vâlid-i mâcid hem üstâdım
Anda cemʿ oldu bütün hulk-ı hamîd

Kerr-i ezmân ile mümkün mü ola
Asl-ı dîne bu gibi rükn-i meşîd

Dâniş ü fazlda mânendi ʿadîm
Gelemez kaʿbına hem İbn ʿAmîd

37 İshak Sunguroğlu'nun "Manzume-i Vehabbin" dediği eser bu olsa gerektir (bk. *Harput Yollarında*, II, 170). *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye*'nin Efendigil Yazmaları arasında bulunan nüshası 42 varaktır (Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yazmaları, nr. 35916).

38 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 170. Yaptığımız araştırmalarda Sunguroğlu'nun "meşhur" kaydıyla zikrettiği bu isimde manzum bir eserin varlığına ve medreselerde okutulduğuna dâir bilgiye ulaşamadık. Kataloglarda iki zâtın *Mîzânü'l-adl* adıyla eser yazdıkları kayıtlıdır. Bunlardan biri Amasyalı Hoca Abdülkerim Efendi'nin (v. 1303/1886) 1275/1859'da kaleme aldığı *Mîzânü'l-adl fi'l-mantık* adlı mantık risâlesidir ve 1276/1860'da İstanbul'da basılmıştır. Diğeri Harputlu âlim Hacı İbrahim Lebîb Efendi'nin (v. 1320/1902) 1303/1886'da Maʿmûretü'l-azîz'de basılan *Mîzânü'l-adl* adlı matematik risâlesidir.

39 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 156.

Bana başlatdı Mutavvel-i Telhîs
Bezl-i himmet ile bu sâl-ı cedîd

Dü cihânda ola şâd ü mesrûr
Olmaya kaddi nevâ'ible hamîd

Sâyesinde nice aʿvâm u duhûr
Zindegânî ederim yâ Rab ümîd

Dedi cevher gibi târîh ***Kemâl***
Ola itmâmı da bâ fazl-ı Mecîd
اوله إتمامی ده با فضل مجید (1305 [1888])

Dîger:
Lehu'l-hamd lutf-ı Hak'la Şerh-i Telhîs
Olundu bed' olsun tîzce ikmâl

Kemâl *târîh-i cevher ferdi geldi*
Mutavvel'e başladım hatm ola bu sâl
مطوله باشله دم ختم اوله بو سال (1305 [1888])[40]

Kitap okuma kayıtlarına son örnek olarak *Hidâye*'yi verebiliriz. Abdülhamid Hamdî Efendi'nin aralarında Kemâleddin Efendi'nin arkadaşlarının da bulunduğu icâzetli ulemâya okutmaya başladığı bu eseri vefâtından sonra Kemâleddin Efendi h. 1320 Ramazân'ında (Aralık 1902) "Faslün fî Kıyâmi Ramazân" kısmından başlayarak okutmaya devam etmiş ve 43 ayda, 25 Rebîü'l-âhir 1324'te (18 Haziran 1906) ikmâle muvaffak olmuştur.[41]

Ahmet Turan Arslan hocamızın merhum Orhan Karmış Hoca'dan naklettiğine göre yıllarca hatimle terâvih kıldıran Hacı Abdülhamid Efendi 1307 Ramazân'ında (1890 Nisan-Mayıs) ihtiyarlığı sebebiyle hatimle namaz kıldıramayacağını anlayınca Kemâleddin Efendi'den namazı kıldırması için bir hâfız efendiyi bulmasını ister. Kemâleddin Efendi etrafa haber salmasına, sorup soruşturmasına rağmen kimseyi bulamayınca bu işi kendisi üstlenir ve her gün bir cüz ezberleyerek o akşamın terâvihini o cüzle kıldırır, bu sûretle bir ay içerisinde Kur'an'ın tamamını ezberleyerek hâfız olur.[42] Kemâleddin Efendi bu yıldan itibaren kırk yıl fâsılasız bir şekilde Harput Ağa Câmii'nde hatimle terâvih kıldırmıştır.[43] Terâvih hatimle kılınmasına rağ-

40 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 148.
41 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 171.
42 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri,* II, 87. Günerkan Aydoğmuş bu hâdisenin Kemâleddin Efendi on yaşındayken gerçekleştiğini kaydetmektedir (bk. *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 57).
43 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 170.

men Kemâleddin Efendi'nin arkasında saf tutmak isteyen cemaatin câmiyi hıncahınç doldurduğuna dâir bilgi dikkat çekicidir.[44]

Kâmil Paşa Medresesi'nde bir yandan tahsiline devam ederken bir yandan da geleneğe uyarak alt sınıflardaki talebeyi okutan Kemâleddin Efendi 6 Şa'bân 1312/ 2 Şubat 1895'te yirmi sekiz yaşındayken babası Abdülhamid Efendi'den "ilmü'l-edâ"dan tek başına, bir hafta sonra da (12 Şa'bân 1312/ 8 Şubat 1895) diğer ilimlerden on beş arkadaşıyla birlikte Sâre Hatun Câmii'nde yapılan Harput ve civarında bulunan vilâyet ve kazâlardaki âlimlerin, devlet erkânının, şehrin eşrâfının da iştirâk ettiği mutantan bir merâsimle icâzet-i ilmiyye almıştır.[45] Bu merâsimde "silsile-i şerîf"i[46] devrin meşhur âlimlerinden İbrâhim Lebîb Efendi (Uzun Hoca) okumuştur.[47]

Kaynaklarda Kemâleddin Efendi'nin devrin şöhretli âlimlerinden olan muhaddis Şeyh Muhammed Bedreddin el-Hasenî ed-Dımaşkī'den (v. 1850-1935) ilm-i hadis icâzeti aldığı belirtilmektedir. Allâme Muhammed Bedreddin'in Harput'a geldiğine dâir bir bilgi bulunmadığına göre[48] Kemâleddin Efendi tahsîlini ikmâl için Şam'a gitmiş olmalıdır.

2) Memuriyet Hayatı-Müderrisliği

Abdülhamid Efendi "mahdûmu ve vâris-i ulûmu"[49] Kemâleddin Efendi'ye icâzet verdikten sonra ihtiyarlığı ve hastalığı sebebiyle Kâmil Paşa Medresesi'nde talebeye yalnızca tefsir, hadis, fıkıh gibi ʿâlî ilimleri okutmuş, Arapça, Farsça, mantık, münâzara gibi bütün âlet ilimlerinin tedrisâtını ise Kemâleddin Efendi'ye devretmiştir. Böylece Kemâleddin Efendi babasının vefât ettiği h. 1320/ m. 1902'ye kadar, sekiz yıla yakın aşağıda bahsedeceğimiz diğer medreselerdeki resmî hocalığı yanında bu medresedeki vazifesini de devam ettirmiştir. Babasının vefâtı ile de iʿlâm-ı şerʿî ve fermân-ı pâdişâhî ile Kâmil Paşa Medresesi'ne asâleten tâyin edilmiştir.[50]

Kemâleddin Efendi'nin r. 1315/ m. 1900'de 34 yaşındayken Maʿmûretü'l-azîz[51] Mekteb-i

44 bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, 275. Kemâleddin Efendi'nin Ağa Câmii'nde teravih kıldırdığı Ramazânların ikindi namazı sonralarında da ağabeyi Hacı Mehmed Saîd Efendi vaaz verirmiş (*a.g.e.*, I, 298).

45 İcâzetler için bk. DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi dosyası.

46 Hz. Peygamber'le başlayıp Hz. Ali ile devam eden, Ebû Hanîfe, İmâm Gazzâlî, Fahreddin Râzî, Celâleddin Devvânî ve daha birçok zevâttan sonra Kemâleddin Efendi'nin dedelerine kadar gelen ve icâzeti veren baba Abdülhamîd Efendi ile nihâyete eren ulemâ silsiledir. Kemâleddin Efendi'nin Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki husûsi dosyasında bulunan icâzetlerini ayrı bir çalışmada ele almayı düşünüyoruz.

47 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 34.

48 Hayatı hakkında teferruatlı bilgi için bk. Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-asr el-allâmetü'z-zâhid es-seyyidü'ş-şerîf Muhammed Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1986; Muhammed Riyâd el-Mâlih, *Âlimü'l-ümme ve zâhidü'l-asr el-allâmetü'l-muhaddisü'l-ekber Bedrüddîn el-Hasenî,* Dımaşk 1977.

49 İbnülemîn Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* İstanbul 1988, I, 533.

50 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 171. Kemâleddin Efendi'nin aşağıda neşrettiğimiz hizmet cetvelinde Kâmil Paşa Medresesi'ndeki resmî vazifesi yer almamaktadır.

51 1867'ye kadar Harput olarak anılan şehir, 1830'lardan itibaren eteklerindeki Mezra denilen ovaya doğru yayılmış, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının (1862) beşinci yılında onun ismine izâfeten Maʿmûretü'l-azîz olarak adlandırılmıştır. Resmî olarak bu isim kullanılmışsa da halk ibareyi kısaltarak Elʿazîz demeyi tercih etmiş ve XIX. asrın sonlarından 1937'ye kadar şehir devlet ricâli tarafından da bu isimle anılmıştır.

Rüşdiye-i Askeriyye'ye Arapça hocası olarak vekâleten atanmasıyla hayatının kayıtlara geçen resmî memuriyet devresi başlamıştır. 1316/1900'de aynı mektebin kavâid hocalığına, 1318/1902'de Arapça hocalığına terfîan getirilmiştir. Aynı yıl Kâmil Paşa Medresesi'ne asâleten tayin edilmiş, 1324/1908'de dört ay Elʿazîz merkez kadılığına vekâlet etmiştir. 1325/1909'da Maʿmûretü'l-azîz Mekteb-i Sultânî'sinde Arapça hocası olmuş, aynı yıl yaklaşık bir ay İsti'nâf Mahkemesi reisliğine vekâlet etmiş, sonra aynı mahkemenin âzâlığına tayin edilmiş, yine bu yıl Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyye'de Arapça hocalığına devam etmiştir. 1326/1910'da Mekteb-i Sultânî'de, 1327/1911'de Rüşdiye-i Askeriyye'de Arapça hocalıkları yapmış, 1330-1331/1914-1915'te Numûne Mektebi'nde Kırâat, Elif Bâ ve Arapça hocalıklarında bulunmuştur. Ulaştığımız bir arşiv belgesindeki kayıtta Kemâleddin Efendi'nin o yıllarda serbest avukatlık da yaptığı ifade edilmektedir.[52] O ayrıca muhtelif komisyonlara ve meclislere üye olmuş ve bunların bir kısmının başkanlığını yürütmüştür.

17 Rebîü'l-âhir 1334/ 9 Şubat 1331/ 22 Şubat 1916'da aşağıda tafsilatlı bir şekilde görüleceği üzere önce vekâleten çok kısa bir müddet sonra da asâleten Maʿmûretü'l-azîz merkez müftüsü olmuştur. Aynı yıl Harput Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin kısm-ı âlîsine (sahn) müderris olarak da atanmış,[53] burada Tefsir, Hadis, Usûl-ı Fıkıh, Belâğat derslerini okutmuştur.[54] 1342/1924'te yürürlüğe konulan Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu gereğince bütün Dârü'l-hilâfe medreseleri ile birlikte Harput Dârü'l-hilâfe'sinin de hazırlık kısmı ilgâ edilmiş,

1937'de Atatürk'ün şehri ziyareti esnâsında Elʿazîz'in Elazık'a çevrilmesi uygun görülmüş, 18.12.1937'de Bakanlar Kurulu kararıyla bu isim değişikliği tescillenmiş, bilâhare söyleniş kolaylığı sebebiyle Elazığ olarak değiştirilmiştir. Makalemizde şehrin isimlerini kullanırken belgeleri, alıntıları ve aktardığımız bu kronolojiyi esas aldık.

52 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

53 10 Zilkaʿde 1332/29 Eylül 1914'te Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi ile önce İstanbul'daki medreseler Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye adıyla birleştirilmiş, sonra bu uygulama peyderpey taşrada da gerçekleştirilmiştir. Buna binâen Harput'ta 1333/1915'te kurulan Dârü'l-hilâfe Medresesi diğer Dârü'l-hilâfe'ler gibi üç sene ihzârî (hazırlık), üç sene ibtidâ-i hâriç (tâlî kısm-ı evvel), üç sene de ibtidâ-i dâhil (tâlî kısm-ı sânî) olmak üzere dokuz yıllıktı (Aslında kuruluş nizâmnâmesine göre bu medreseler her bir kısmı dörder yıl sürecek üç dönemden ibâretti. Ancak 1335/1917'de Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında bu devreler üçer yıla indirildi). Dokuzuncu sınıfı bitirenler ise iki yıllık sahn (kısm-ı âlî) bölümüne devam ederlerdi. Öğrenciler sahndan sonra da öğrenimlerine devam etmek isterlerse imtihâna alınır, başarılı oldukları takdirde İstanbul'daki Süleymâniye Medresesi'ne (Medresetü'l-mütehassisîn) gelirler ve üç yıllık müfredâta tâbi olurlardı. Buna göre, ibtidâ-i hâriç kısmını bitirenler köy câmilerinde imam-hatip, köy okullarında muallim; ibtidâ-i dâhili bitirenler şehir câmilerinde imam-hatip, ibtidâî ve numûne mekteplerinin ulûm-ı dîniyye dersleri muallimi ve hâfız-ı kütüp; sahnı bitirenler Meşîhat, Evkâf ve müftülüklerde memur, ibtidâ-i dâhil ve hâriç medreselerinde idâreci, muallim, müderris, tabur imamı ve bunlara muâdil işlerle memur olurlardı. Süleymâniye'den mezun olanlar ise müftü, kürsü şeyhi, Dârü'l-hilâfe medreselerinde müderris, idâreci, sefâret ve alay imamı yahut dengi görevlere memur olarak atanırlardı. (Daha teferruatlı bilgi için bk. *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kānûnu ve Nizâmnâmesi,* İstanbul 1338, 3-5, 7, 33-36. maddeler [s. 19, 28-29]; Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VII/1-2 [İstanbul 1978], s. 3, 12; Zeki Salih Zengin, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XLIII/2 [Ankara 2002], s. 281; a.mlf., "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XLIV/1 [Ankara 2003], s. 192-193; Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi", *DİA,* İstanbul 1993, VIII, 507. Ayrıca bk. Ünal Taşkın vd., *Elazığ Eğitim Tarihi,* Elazığ 2010, s. 69.)

54 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 172.

diğer kısımları ise İmam-Hatip Mektebi'ne dönüştürülmüştür.[55] Bu dönüşümle birlikte Harput İmam-Hatip Mektebi'nde dersler ve müfredât değiştirilmiş, hoca sayısı da yarıya düşürülmüştür. Kemâleddin Efendi bu mektepte de 21 Kasım 1925'ten azledildiği 7 Eylül 1926'ya kadar Edebiyat muallimliği yapmıştır. Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki hizmet cetvelinden anlaşıldığına göre Kemâleddin Efendi müftülük vazifesi ile muallimlik ve müderrisliği azledildiği güne kadar birlikte yürütmüştür.[56]

Kemâleddin Efendi 30 lira olan son müftülük maaşını 1 Kasım 1926'da almıştır. Aşağıda teferruatlı bir şekilde ele alınacağı üzere Kemâleddin Efendi Şark İstiklâl Mahkemesi'nce suçlu bulunup Samsun'a sürgüne mahkûm edilince Diyânet İşleri Başkanlığı onu müftülükten azletmiştir. Bunun üzerine Kemâleddin Efendi 20 Eylül 1926'da Başkanlığa Samsun'dan bir dilekçe yazarak Memuriyet Kanunu'nun 49. maddesine istinâden en az 6 ay hapis cezasına çarptırılanların memurluktan ihraç edilebileceklerini, kendisinin ise belli bir süre ile (Örfî İdâre sona erinceye kadar) Samsun'da ikâmete mecbur kılındığını; binâenaleyh memurluktan atılmamasını ve maaşının kısmen de olsa kendisine verilmesini istirham etmiştir. Ancak onun bu istirhâmnâmesi dikkate alınmamıştır.

Kemâleddin Efendi sürgünden dönünce ilgili mercilere mürâcaat ederek 20 Şubat 1928'de, 62 yaşındayken emekliye ayrılmıştır. Emekliliği için esas alınan hizmet süresi 31 sene 7 ay 28 gündür. Bu süre göz önünde bulundurulduğunda üst derece emekli aylığı alması gerekirken herhangi bir sebep belirtilmeksizin düşük kademe ile emekliliğe sevkedilerek kendisine yalnızca 9 lira 96 kuruş emekli aylığı bağlanmıştır. Kayıtlara göre Kemâleddin Efendi ilk emeklilik maaşını 10 Mayıs 1928'de almıştır.

Kemâleddin Efendi'nin torunu Talat Turhan Bey'in bize anlattıklarına göre Efendigil âilesinin maaş dışında da birtakım gelirleri ve tahsisâtı bulunmaktaydı. Kemâleddin Efendi'nin ağa kızı olan ilk eşi Mutîa Hanım'ın köyü (Hanköyü) her yıl mahsûlün yarısını Efendigil konağına gönderirlerdi. Mollaköy ve Hoş Köyü'nde de bu âileye âit araziler vardı. Harput'a 2 km. kadar uzaklıktaki Buzluk civarında içinde başta ceviz ve dut olmak üzere çeşit çeşit meyve ağaçlarının da bulunduğu 30 dönümlük bağ vardı. Ayrıca Kâmil Paşa Medresesi'ne ve Ağa Câmii'ne bağlı akarlar da bu âileye gelirdi, hattâ bu "evkāf-ı müsmire" vesilesiyle Kemâleddin Efendi devrin şartlarına göre iyi bir hayat sürmüştür.[57] Bu akarlardan gelenler Câmi ve Medrese'ye de harcanırdı.

Kemâleddin Efendi'nin memuriyetlerini ve aldığı maaşları gösteren ayrıntılı hizmet cetveli şöyledir:[58]

---

55 Zeki Salih Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dinî Araştırmalar,* V/13 (Ankara 2002), s. 85. Harput Dârü'l-hilâfesi ve İmam-Hatip Mektebi'nin âkıbeti için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 78-79.

56 Kemâleddin Efendi'nin memuriyetleri ile ilgili faydalandığımız ana kaynak onun Diyânet İşleri Başkanlığı'nda bulunan husûsî dosyasıdır. Ancak dosya tasnif edilmediği için gömlek ve belge numaraları bulunmamaktadır. Ayrıca bk. *1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâlnâme-i Ma'mûretü'l-azîz*, [Ma'mûretü'l-azîz] Vilâyet Matbaası, ty., s. 62; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 172.

57 bk. BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

58 Orijinal nüsha için bk. EK I.

Diyânet İşleri Reisliği Sicil Kalemine Mahsûs Hizmet Cedvelidir										
Memurun İsim ve Şöhreti		**Tevellüd Târihi**			**Hizmet-i Devlete Duhûlü Târihi**			**Son Memuriyeti**	**İstidʿâ Târihi**	
Sâbık Elʿazîz Müftîsi Kemâleddin Efendi		1283 [1867]			1 Kânûn-ı Sânî 315 [13 Ocak 1900]			Müftîlik	---	
ʿAn	**İlâ**	**Müddet-i Me'mûriyeti**			**Müddet-i Maʿzûliyeti**			**Ünvân-ı Me'mûriyeti**	**Maʿâş-ı Şehrîsi* [Kuruş]**	**Mülâhazât**
		Sene	**Ay**	**Gün**	**Sene**	**Ay**	**Gün**			
1 Kânûn-ı Sânî 315 [13 Ocak 1900]	Gâye-i Mayıs 316** [13 Haziran 1900]	-	5	-	-	-	-	[Maʿmûretü'l-azîz] Askerî Rüşdiyesi Arabî Muʿallimliği Vekâleti	240	-
1 Haziran 316 [14 Haziran 1900]	Gâye-i Ağustos 318 [13 Eylül 1902]	2	3	-	-	-	-	Askerî Rüşdiyesi Kavâid Muʿallimliği	760	320 [kuruş] Kavâid Muʿallimliği
1 Eylül 318 [14 Eylül 1902]	15 Teşrîn-i Sânî 324 [28 Kasım 1908]	6	2	15	-	-	-	Rüşdiye-i Askeriyye Arabî Muʿallimliği	750	-
16 Teşrîn-i Sânî 324 [29 Kasım 1908]	22 Mart 325 [4 Nisan 1909]	-	4	7	-	-	-	Kadı Vekâleti	1750	1000 [kuruş] Vekâlet
23 Mart 325 [5 Nisan 1909]	26 Mart 325 [8 Nisan 1909]	-	-	-	-	-	4	-	-	-
27 Mart 325 [9 Nisan 1909]	22 Nisan 325 [5 Mayıs 1909]	-	-	26	-	-	-	Arabî Muʿallimliği-İstînâf Reîs Vekâleti	1350	750 [kuruş] Muʿallimlik
23 Nisan 325 [6 Mayıs 1909]	2 Haziran 325 [15 Haziran 1909]	-	1	10	-	-	-	Arabî Muʿallimliği-Aʿzâlık	1750	750 [kuruş] Muʿallimlik
3 Haziran 325 [16 Haziran 1909]	28 Eylül 326 [11 Ekim 1910]	1	3	6	-	-	-	Arabî Muʿallimliği-Aʿzâlık	1150	750 [kuruş] Muʿallimlik
29 Eylül 326 [12 Ekim 1910]	9 Teşrîn-i Evvel 326 [22 Ekim 1910]	-	-	-	-	-	11	-	-	-
10 Teşrîn-i Evvel 326 [23 Ekim 1910]	4 Mart 327 [17 Mart 1911]	-	4	25	-	-	-	Arabî Muʿallimliği-Sultânî Muʿallimliği Vekâleti	1800	750 [kuruş] Muʿallimlik
5 Mart 327 [18 Mart 1911]	1 Teşrîn-i Evvel 328 [14 Ekim 1912]	1	6	27	-	-	-	Rüşdiye-i Askeriyye Arabî Muʿallimliği	750	-
2 Teşrîn-i Evvel 328 [15 Ekim 1912]	Gâye-i Ağustos 330 [13 Eylül 1914]	-	-	-	1	10	29	-	-	-
1 Eylül 330 [14 Eylül 1914]	Gâye-i Mart 331 [13 Nisan 1915]	-	7	-	-	-	-	Numûne Mektebi Kırâat ve Elif Bâ Muʿallimliği	500	-
1 Nisan 331 [14 Nisan 1915]	20 Eylül 331 [3 Ekim 1915]	-	-	-	-	5	20	-	-	-

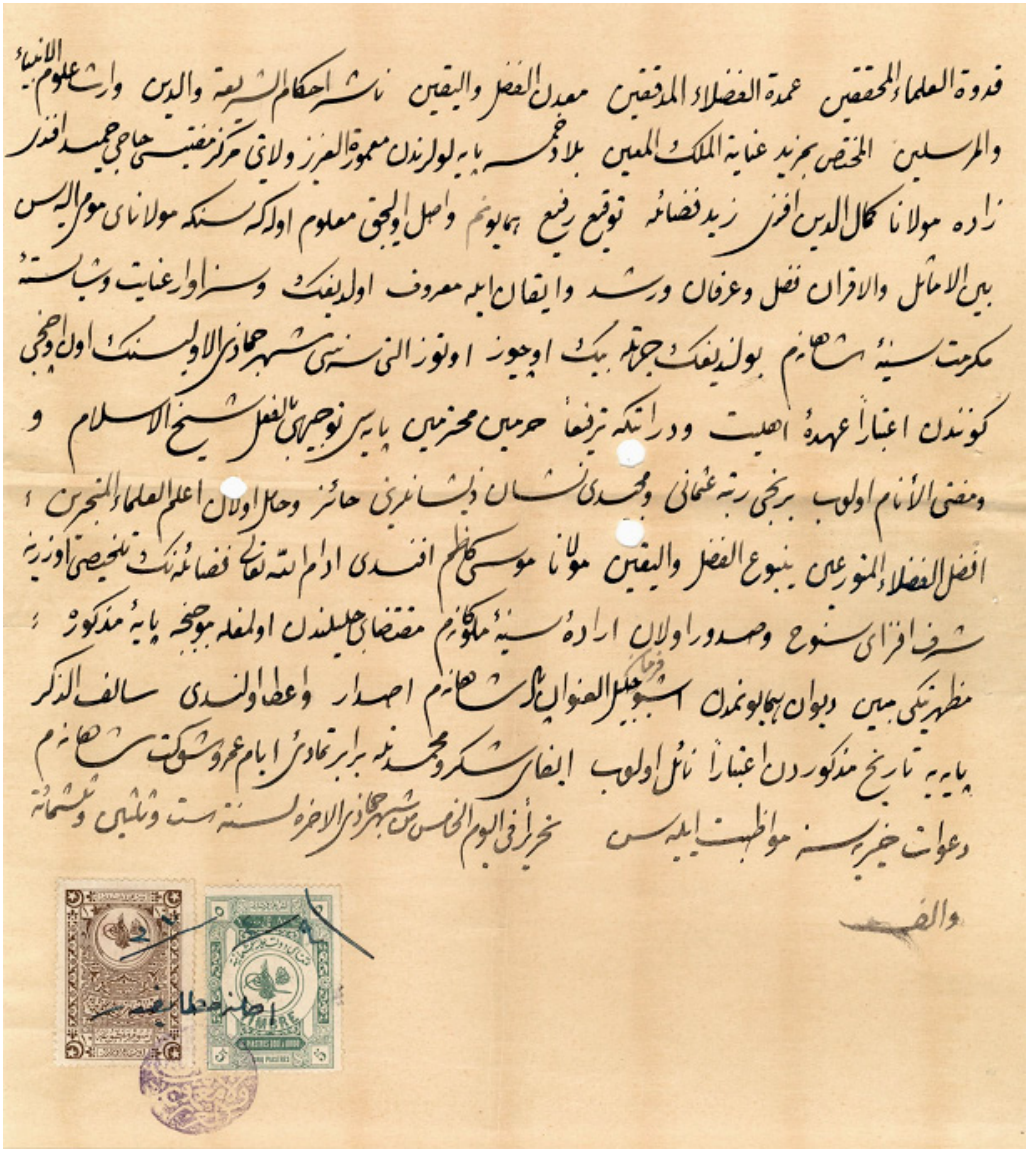
21 Eylül 331 [4 Ekim 1915]	7 Şubat 331 [20 Şubat 1916]	-	4	17	-	-	-	Numûne Mektebi Arabî Muʿallimliği Vekâleti	460	-
8 Şubat 331 [21 Şubat 1916]	8 Şubat 331 [21 Şubat 1916]	-	-	1	-	-	-	Harput Medresesi Arabî Muʿallimliği	400	-
9 Şubat 331 [22 Şubat 1916]	Gâye-i Mart 334 [31 Mart 1918]	3	1	22	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	1200	400 [kuruş] Muʿallimlik
1 Nisan 334 [1 Nisan 1918]	Gâye-i Haziran 334 [30 Haziran 1918]	-	3	-	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	1400	-
1 Temmuz 334 [1 Temmuz 1918]	Gâye-i Eylül 336 [30 Eylül 1920]	2	3	-	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	2400	-
1 Teşrîn-i Evvel 336 [1 Ekim 1920]	Gâye-i Ağustos 341 [31 Ağustos 1925]	4	11	-	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	2640	640 [kuruş] Muʿallimlik
1 Eylül 341 [1 Eylül 1925]	21 Teşrîn-i Sânî 341 [21 Kasım 1925]	-	2	20	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	2640	640 [kuruş]
21 Teşrîn-i Sânî 341 [21 Kasım 1925]	1 Eylül 926	-	9	11	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	4200	1200 [kuruş] İmâm ve Hatîb Mektebi Edebiyat Muʿallimliği
1 Eylül 926***	7 Eylül 926	-	-	6	-	-	-	Elʿazîz Müftîliği-Muʿallimlik	3000	Azl edilmiştir. 11 Sene-i Mâlî 926
8 Eylül	[20] Şubat 928 İnfisâli [Tekāüdü]	19	68	213	1	15	64	-	-	-

Kemâleddin Efendi, Harput Sâre Hatun Câmii'nde vâizlik ve dersiâmlık yapan babasının vefât etmesi üzerine bu vazifeleri üstlenmiş, medresedeki hocalığının yanında burada da uzun yıllar halka vaʿz u nasihatlarda bulunmuş, belirli günlerde hadis dersleri vermiş, Süyûtî'nin meşhur hadis kitabı *el-Câmiʿu's-sağîr*'i okumuş, okutmuştur. Kemâleddin Efendi, bugün AÜ İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi Efendigil Yazmaları arasında bulunan *Câmiʿü's-sağîr* nüshasının zahriyesine düştüğü kayıtta Sâre Hatun Câmii'ndeki bu vaʿz u tedrîsi 25 Muharrem 1333 (13 Aralık 1914)'te tamamlamaya muvaffak olduğunu yazmıştır. Zahriyedeki notlardan bu okumaların tekrarlanarak 1336/ 1918'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.[59] Kemâleddin Efendi'nin câmi dersleri erbâbınca, hikmet dolu vaazları da halk tarafından ilgi ile takip edilmiştir.

Kemâleddin Efendi zaman içerisinde çeşitli pâyeler almıştır. Kendisine önce taşra rüûsluğu, sonra Bursa "ruûs-ı hümâyûn"u verilmiş, h. 1312/1895'te iki rütbe atlatılarak (tafra) taltîf edilmiştir. 7 Cemâziye'l-evvel 1319/ 22 Ağustos 1901'de İzmir pâyeliği verilmiş,[60] 25 Safer 1335/ 21 Aralık 1916'da Mahreç, 28 Zilkaʿde 1335/ 15 Eylül 1917'de Bilâd-ı Hamse pâyeliklerine yüksel-

* Maʿâş-ı şehrî: Aylık maaş.
** Gâye: Son. Gâye-i Mayıs: Mayıs sonu.
***Çizelgede 1 Eylül yerine sehven 12 Eylül yazılmıştır.
59 AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36447, vr. 1[a].
60 *İlmiye Salnâmesi,* Matbaa-i Âmire 1334, s. 90.

tilmiştir. Kemâleddin Efendi en son da 13 Cemâziye'l-evvel 1336/ 24 Şubat 1918'de Osmanlı'nın İstanbul'la birlikte en itibarlı ilmiye rütbelerinden olan Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine lâyık bulunmuştur.[61] Kendisine tevcih kılınan bu son pâye ile ilgili aşağıdaki fermân hem üslûbu, hem muhtevâsı, hem de Kemâleddin Efendi'ye gösterilen hürmet bakımından önemlidir:

61 Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe'den oluşan mevleviyet derecesidir (kadılık/ müderrislik statüsü). Bu dereceler hakkında teferruatlı bilgi için bk. İsmail İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 91-103; M. Zeki Pakalın, "İzmir Pâye-i Mücerredi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1971, II, 109; "Haremeyn Pâyesi", *a.g.e.,* I, 746-747; Mehmet İpşirli, "Mahreç", *DİA,* Ankara 2003, XXVII, 387-388; Fahri Unan, "Mevleviyet", *DİA,* Ankara 2004, XXIX, 467-468.

Kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkıkīn umdetü'l-fuzalâi'l-müdakkikīn maʿdenü'l-fazli ve'l-yakīn nâşirü ahkâmi'ş-şerîʿati ve'd-dîn vârisü ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-Muʿîn Bilâd-ı Hamse pâyelülerinden Maʿmûretü'l-azîz vilâyeti Merkez Müftîsi Hacı Hamîd Efendizâde Mevlânâ Kemâleddin Efendi zîde fezâilühû tevkī-i refîʿ-i hümâyûnum vâsıl olıcak maʿlûm ola ki sen ki Mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin, beyne'l-emâsil ve'l-akrân fazl ü irfân ve rüşd ü îkān ile maʿrûf olduğun ve sezâ-vâr-ı inâyet ve şâyeste-i mekremet-i seniyye-i şâhânem bulunduğun cihetle bin üç yüz otuz altı senesi şehr-i cemâziye'l-evvelisinin on üçüncü gününden iʿtibâren uhde-i ehliyyet ve dirâyetine terfîʿan Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesi tevcîhi bi'l-fiʿl Şeyhülislâm ve müfti'l-enâm olup birinci rütbe-i Osmânî ve Mecîdî nişân-ı zî-şânlarını hâiz ve hâmil olan aʿlemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn, efdalü'l-fudalâi'l-müteverriʿîn, yenbûʿu'l-fazli ve'l-yakīn Mevlânâ Mûsâ Kâzım Efendi edâmallâhu Teʿâlâ fezâilehûnun telhîsi üzerine şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr olan irâde-i seniyye-i mülûkânem muktezâ-yı celîlinden olmağla mûcebince pâye-i mezkûre mazhariyyetini mübeyyin dîvân-ı hümâyûnumdan iş bu fermân-ı celîlü'l-unvân-ı pâdişâhânem ısdâr ve iʿtâ olundu. Sâlifü'z-zikr pâyeye târîh-i mezkûrdan iʿtibâren nâil olup îfâ-yı şükr ve mahmedetle berâber temâdî-i eyyâm-ı ömr ve şevket-i şâhânem daʿavât-ı hayriyyesine muvâzabet eyleyesin. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis min şehri Cemâziye'l-âhire li-seneti sitte ve selâsîn ve selâse-miete ve elf.

Aslına mutâbıkdır. Vilâyet-i Maʿmûretü'l-azîz.[62]

3) Maʿmûretü'l-azîz'deki Müftülük Meselesi ve Kemâleddin Efendi'nin Müftülüğü

Arşiv belgelerinden anladığımıza göre 1900'lü yılların başından Kemâleddin Efendi'nin müftülüğe atandığı 1916'ya kadar Elazığ'da bir türlü çözülemeyen müftü meselesi vardır. O yıllarda müftülük makamında Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi (1894-1903),[63] Mehmed Fâik Efendi (1903-1908),[64] yeniden Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi (1909-1910), kardeşi Beyzâde Hacı Bahâeddin Efendi (1910-1912), tekrar Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi (1912-1916),[65] Ömer Fehmî Efendi (1916)[66] bulunmuşlardır. Müftülükteki azilleri ve yeni atamaları beğenmeyen halk, eşrâf ve a'yân Elʿazîz'den Dersaâdet'e sürekli ihbâr, şikâyet dilekçeleri ve tahkikat talepleri yollamıştır. Bu şikâyetleri ma'zûl müftülerin birbirleri hakkındaki ihbârları ve itirâz dilekçeleri takip etmiştir. Ancak bu talep ve şikâyetler Bâb-ı Âlî ve

62 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

63 Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi (v. 1357/1938) hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 115-120.

64 Fâik Efendi hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 221-229.

65 BOA, HSD.AFT., dosya nr. 5, gömlek nr. 62.

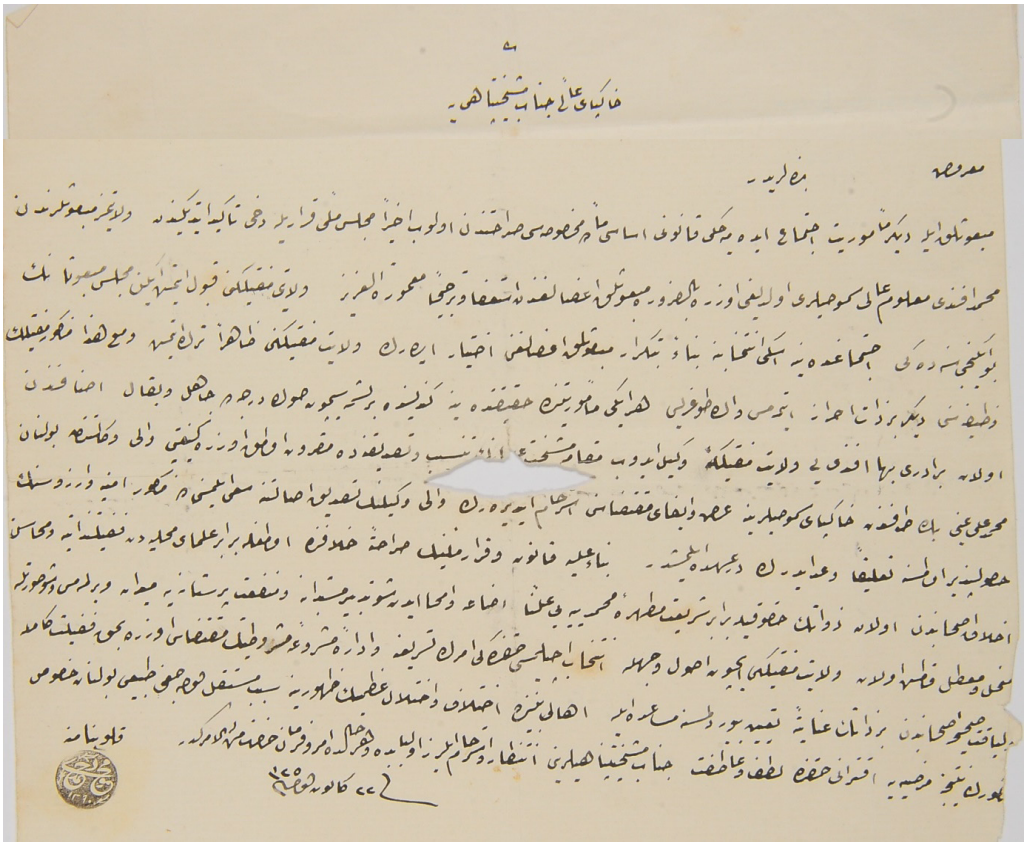
66 Bu görevde vekâleten bulunan Ömer Fehmî Efendi o sıralar asâleten Harput müftüsüdür. *İlmiye Salnâmesi,* s. 250. Hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 420-421.

Dâire-i Meşîhat tarafından dikkate alınsa da çoğunlukla neticesiz kalmış, vilâyete "hüsn-i idâre-i maslahat" etmeleri yönünde telkinlerde bulunulmuştur.[67]

1908'de Fâik Efendi'nin yerine müftü olarak atanan Mehmed Nûri Efendi aynı yıl mebus seçilmiş ve her iki işi aynı anda yürütmüştür. Yapılan itirâzlar neticesinde Kanun-ı Esâsî'nin 74. maddesine binâen iki vazifeden sadece birini yürütebileceği kendisine bildirilmesine rağmen Nûri Efendi başlangıçta her iki vazifeyi birlikte sürdürme hususunda ısrarcı davranmıştır. Ancak şehirde huzursuzluğun artması üzerine önce 5 Şaʿbân 1327/ 22 Ağustos 1909'da mebusluktan vazgeçip müftülüğü kabul etmiş, kısa bir müddet sonra ise tekrar Meclis'e devam etme kararı alarak 18 Muharrem 1328/ 30 Ocak 1910'da müftülüğü kardeşi Bahâeddin Efendi'ye bırakmıştır.[68] Nûri Efendi'nin bu başına buyruk tavırları zaten kendisinden rahatsız olan şehir halkının rahatsızlığını daha da arttırmış, müftülüğe kardeşinin vekâlet etmesinin kanunî olmadığına, şehirde mukim ulemâdan birinin bu makama getirilmesi gerektiğine dâir itirâz ve ihbâr dilekçeleri peşpeşe Bâb-ı Âlî ve Meşîhat'e gönderilmiştir. Bunlar arasında Meşîhat'e gönderilen bir ihbâr mektubu ve bu mektupla ilgili başlatılan tahkikata dâir yazışmalar dikkat çekicidir. "Mahmud Hamdî" isminin/isimlerinin basılı olduğu mühürle "Kulüp nâmına" Meşîhat'e gönderilen bu ihbârnâme muhtevâsı itibariyle merkezde çok ciddiye alınmış, Meşîhat, Dâhiliye Nezâreti ve Maʿmûretü'l-azîz Vâliliği arasında birbirini takip eden yazışmalar yapılmıştır. Mahmud Hamdî 22 Kânûn-ı evvel [1]325/ 4 Ocak 1910 tarihli bu telgrafnâmede Meşîhat'e hitâben özetle şunları söylemektedir: Maʿmûretü'l-azîz mebusu ve müftüsü olan Mehmed Nûri Efendi Kānûn-ı Esâsî'nin iki görevin aynı anda yürütülemeyeceğine dâir maddesi gereği mebusluktan istifâ edip müftülük görevini sürdürmekteyken Meclis-i Mebusân'ın ikinci yasama dönemine katılarak müftülükten zâhiren ayrılmış fakat gerek Meşîhat'e gerek devrin Maʿmûretü'l-azîz vâlisi Mehmed Ali Aynî Bey'e (v. 1945) istirhâmlarda bulunarak müftülüğe kardeşi Bahâeddin Efendi'yi vekil bırakmıştır. Halbuki Bahâeddin Efendi şehirde bakkallık yapan son derece câhil bir adamdır. Mehmed Nûri Efendi'nin bu menfaatperestliği ve müstebʿidâne tavrına meydan verilmemesi, "münhal ve muʿattal kalmış olan vilâyet müftülüğü için" âcilen seçime gidilmesi, seçim neticesinde de mahallî ulemâdan "mehâsin-i ahlâk", "fazîlet-i kâmile" ve "liyâkāt-ı sahîha" ashâbından bir zâtın vazifeye sürʿatle atanması gerekmektedir. Aksi takdirde halk arasında zaten var olan huzursuzluk artacak, büyük ihtilâflar ve kargaşalar çıkacaktır:

67 Bazı örnekler için bk. BOA, BEO, dosya nr. 2367, gömlek nr. 177459; DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 25; DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 65; DH.MKT., dosya nr. 2760, gömlek nr. 86; DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8; BEO, dosya nr. 2378, gömlek nr. 178310; BEO, dosya nr. 3113, gömlek nr. 233410; DH.MKT., dosya nr. 2676, gömlek nr. 65; DH.MKT., dosya nr. 1287, gömlek nr. 52; DH. MKT., dosya nr. 2657, gömlek nr. 34; BEO, dosya nr. 3573, gömlek nr. 267955; DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14.

68 İshak Sunguroğlu, Mehmed Fâik Efendi II. Meşrutiyet'in ilânı esnâsında azledilince müftülüğün Beyzâde Nûri Efendi'ye teklif edildiğini ancak onun bu vazifeyi kabul etmeyip mebusluğu tercih ettiğini yazmaktaysa da (bk. *Harput Yollarında,* II, 116) Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 12 Safer 1328/ 23 Şubat 1910 tarihli dosyadaki belgeler durumun yukarıda bizim anlattığımız gibi olduğunu ortaya koymaktadır (ayrıca bk. DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14; DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8; Dâire-i Meşîhat'ten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 20 Şevvâl 1327/ 22 Teşrîn-i Evvel 1325/ 4 Kasım 1909 tarihli belge; M. Nûri Efendi'nin "Dâhiliye Nâzırı Talʿat Beyefendi Hazretleri'ne" hitâben yazdığı 19 Teşrîn-i Evvel 1325/ 1 Kasım 1909 tarihli telgraf metni).

Bihî

Hâk-i pâ-yı âlî-i cenâb-ı Meşîhat-penâhî'ye

Maʿrûz-ı bendeleridir

Mebʿûsluk ile dîger meʾmûriyet ictimâʿ edemeyeceği Kānûn-ı Esâsî mâdde-i mahsûsası sarâhatinden olup ahîren Meclis-i Millî karârıyla dahi teʾkîd ettiğinden vilâyetimiz mebʿûslarından Mehmed Efendi maʿlûm-ı ʿâlî-i semûhîleri olduğu üzere biʾz-zarûre mebʿûsluk âzâlığından istiʿfâ ve tercîhen Maʿmûretüʾl-azîz vilâyeti müftülüğünü kabûl etmiş iken Meclis-i Mebʿûsân'ın bu ikinci senedeki ictimâʿında yine eski intihâbına binâen tekrâr mebʿûsluk aʿzâlığını ihtiyâr ederek vilâyet müftülüğünü zâhiren terk etmiş ve maʿa hâzâ mezkûr müftülüğün vazîfesini dîger bir zât ihrâz etmemiş ve en doğrusu her iki meʾmûriyetin de hakīkatde yine kendisinde birleşmesi içün son derecede câhil ve bakkāl esnâfından olan birâderi Bahâ Efendi'yi vilâyet müftülüğüne vekîl edip makām-ı Meşîhat-ı ʿAliyye'nin tensîb ü tasdîkine de makrûn olmak üzere keyfiyeti vâli vekâletinde bulunan Mehmed Ali Aynî Beg tarafın-

dan hâk-i pâ-yı semûhîlerine arz ve îfâ-yı muktezâsını istirhâm ederek vâli vekîlinin tasdîk-i asâletine saʿy eylemesini de mezkûr ümniyye ve ârzûsunun husûl-pezîr olmasına taʿlîkan vaʿd ederek der-ʿuhde eylemişdir. Binâenaleyh kānûn ve karâr-ı millînin sarâhaten hilâfında olmakla berâber ulemâ-yı mahalliyeden fazîlet-i zâtiyye ve mehâsin-i ahlâk ashâbından olan zevâtın hukūkıyla berâber Şerîʿat-i mutahhara-i Muhammediyye'yi alenen izâʿa ve imhâ eden şu tedbîr-i müstebidâne ve menfaʿat-perestâneye meydân verilmemesi ve şu sûretle münhal ve muʿattal kalmış olan vilâyet müftülüğü içün usûl-ı vech ile intihâb açılması hakkındaki emrin tesrîʿine ve İdâre-i meşrûʿa-i Meşrûtiyyet'in muktezâsı üzere bi-hakkin fazîlet-i kâmile ve liyâkat-i sahîha ashâbından bir zâtın inâyeten taʿyîn buyurulmasına müsâade ile ahâlî beyninde ihtilâf ve ihtilâl-i azîmin zuhûruna sebeb-i müstakil olacağı tabîi bulunan husûs-ı mezkûrun netîce-i marziyyeye iktirânı hakkında lutf u âtıfet-i cenâb-ı meşîhat-penâhîlerini intizâr ve istirhâm eyleriz. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Kulüp nâmına

Mahmûd Hamdî (mühür)

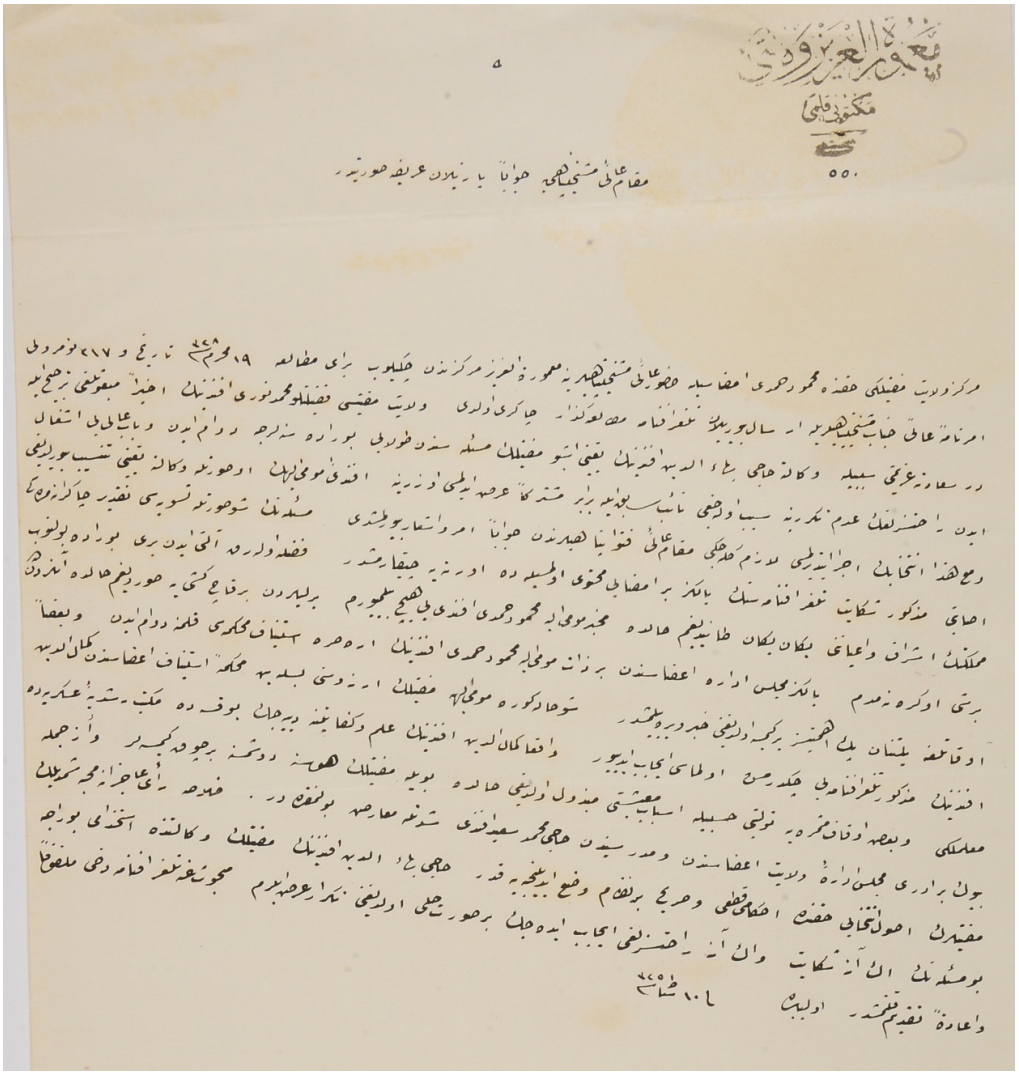
22 Kânûn-ı evvel [1]325 [4 Ocak 1910/ 22 Zilhicce 1327][69]

Devrin Şeyhülislâm'ı Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (v. 1330/1912)[70] 18 Muharrem 1328/ 17 Kânûn-ı Sânî 1325/ 30 Ocak 1910 tarihli bir yazı ile Dâhiliye Nezâreti'ni bu telgrafnâmeden haberdâr etmiştir.[71] Bu yazışmaların bizi ilgilendiren esas kısmı ise Dâhiliye Nezâreti ve Meşîhat'in Maʿmûretü'l-azîz Vâliliği'nden konuyu etraflıca araştırmaları ve muhbiri bulmalarını istemesi üzerine vâlilikten bu makamlara gönderilen cevâbî yazılarda saklıdır. Vâli Mehmed Ali Aynî Bey Meşîhat'e gönderdiği 10 Şubat 1325/ 23 Şubat 1910 tarihli yazıda Maʿmûretü'l-azîz'de yıllardır Bâb-ı Âlî'yi meşgul eden müftülük meselesine çözüm bulmak amacıyla müftülük seçimleri yapılana kadar vâliliğin Bahâeddin Efendi'nin vekâleten bu makamda kalmasını uygun gördüğünü Meşîhat'in de bu kararı onayladığını hatırlattıktan sonra mevzuu yukarıda bahsi geçen telgrafnâmeye getirmekte ve "muhbir-i mûmâileyh Mahmud Hamdî Efendi"yi tanımadığını belirtmekte ancak bu muhbirin kuvvetle muhtemel **Mehmed Kemâleddin Efendi** olduğunu söylemektedir:

69 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 10.

70 1327/1910'da şeyhülislâm olan Hüseyin Hüsnü Efendi kendisini atayan kabinenin birtakım icraatlarını eleştirdiği ve muhâlif mebuslarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle görevden alınmıştır. Şeyhülislâmlık makamında sadece 6 ay kalabilen Hüseyin Hüsnü Efendi'nin istifâya mecbur bırakılmak sûretiyle vazifeden el çektirilmesinden sonra Musa Kâzım Efendi (v. 1338/1920) şeyhülislâm yapılmıştır. Daha teferruatlı bilgi bk. Mehmet İpşirli, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 552-553.

71 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 11.

Bihî

Maʿmûretü'l-azîz Vilâyeti Mektûbî Kalemi

Makām-ı Âlî-i Meşîhat-penâhî'ye cevâben yazılan arîza sûretidir

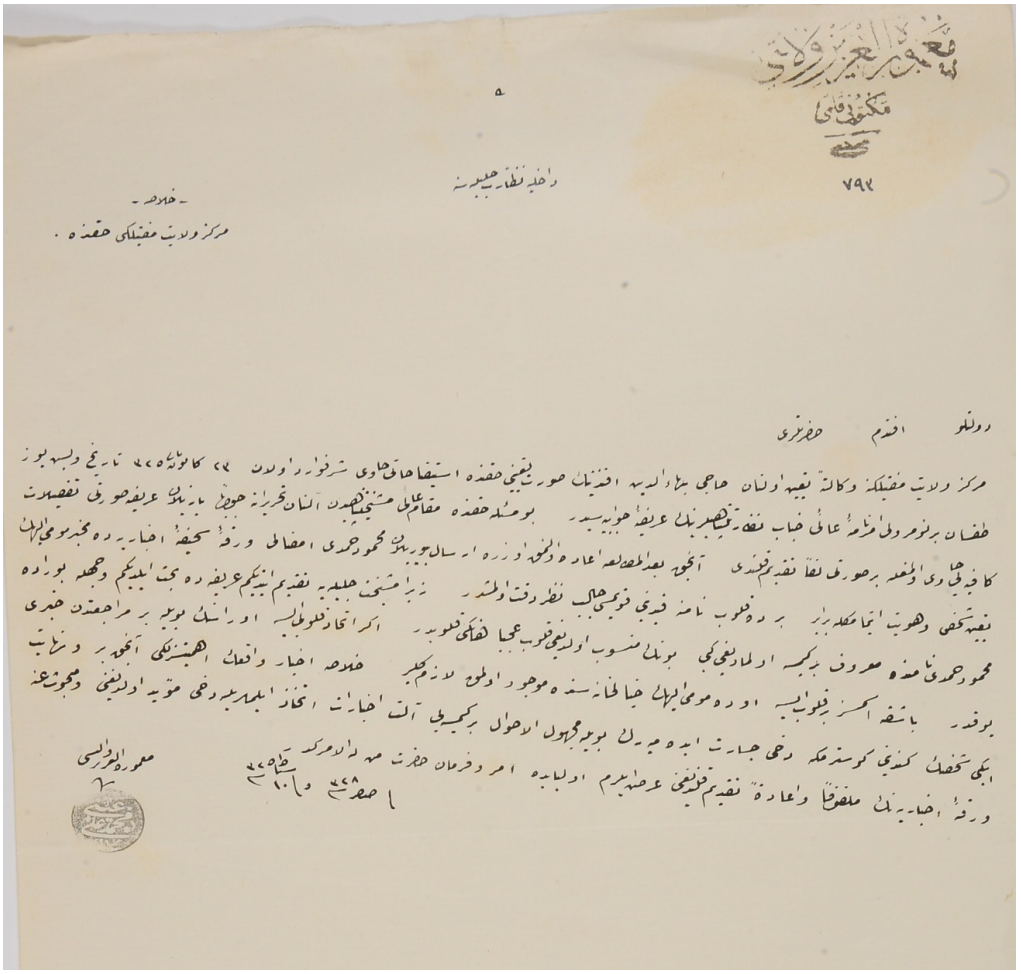
Merkez vilâyet müftîliği hakkında Mahmûd Hamdî imzâsıyla huzûr-ı âlî-i Meşîhat-penâhî'lerine Maʿmûretü'l-azîz merkezinden çekilip berâ-yı mütâlaʿa 19 Muharrem sene [1]328 târîh ve 217 numerolu emirnâme-i ʿâlî-i cenâb-ı Meşîhat-penâhîleri'yle irsâl buyurulan telgrâfnâme mütâlaʿa-güzâr-ı çâkerî oldu. Vilâyet müftîsi fazîletlü Mehmed Nûrî Efendi'nin ahîren mebʿûsluğu tercîh ile Dersaʿâdet'e azîmeti sebebiyle vekâlete Hacı Bahâeddîn Efendi'nin

taʿyîni iş bu müftîlik mesʾelesinden dolayı burada senelerce devâm eden ve Bâb-ı Âlîʾyi işgâl eden râhatsızlığın adem-i tekerrürüne sebeb olacağı nâib-i sâbık ile berâber müştereken arz edilmesi üzerine Efendi-i mûmâileyhin o sûretle vekâlete taʿyîni tensîb buyurulduğu ve maʿa hâzâ intihâbın icrâ etdirilmesi lâzım geleceği makām-ı ʿâlî-i fetvâ-penâhîlerinden cevâben emr ü işʿâr buyurulmuşdu. Mesʾelenin şu sûretle tesviyesi takdîr-i çâkerânemdeki isâbeti mezkûr şikâyet telğrafnâmesinin yalınız bir imzâyı muhtevî olmasıyla da ortaya çıkarmışdır. Fazla olarak altı aydan beri burada bulunup memleketin eşrâf ve aʿyânını yegân yegân tanıdığım hâlde muhbir-i mûmâileyh Mahmûd Hamdî Efendiʾyi hiç bilmiyorum. Yerlilerden birkaç kişiye sorduğum hâlde onlardan da bir şey öğrenemedim. Yalınız meclis-i idâre aʿzâsından bir zât mûmâileyh Mahmûd Hamdî Efendiʾnin ara sıra İstînâf Mahkemesi Kalemiʾne devâm eden ve baʿzen avukatlığa yeltenen pek ehemmiyetsiz bir kimse olduğunu haber verebilmişdir. Şu hâle göre mûmâileyhe müftîlik arzûsını besleyen Mahkeme-i İstînâf aʿzâsından Kemâleddin Efendiʾnin mezkûr telğrafnâmeyi çekdirmiş olması îcâb ediyor. Vâkıʿa Kemâleddin Efendiʾnin ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyyeʾde Muʿallimliği ve baʿzı evkāf-ı müsmireye tevliyeti hasebiyle esbâb-ı maʿîşeti mebzûl olduğu hâlde böyle müftîlik hevesine düşmesine birçok kimseler ve ezcümle büyük birâderi Meclis-i İdâre-i Vilâyet aʿzâsından ve müderrisînden Hacı Mehmed Saʿîd Efendi şiddetle muʿârız bulunmaktadır. Hulâsa reʾy-i âcizânemce şimdilik müftîlerin ahvâl-i intihâbı hakkında ahkâmı katʿî ve sarîh bir nizâm vazʿ edilinceye kadar Hacı Bahâeddin Efendiʾnin müftîlik vekâletinde istihdâmı buraca bu mesʾelenin en az şikâyet ve en az râhatsızlığı îcâb edecek bir sûret-i halli olduğunu tekrâr arz eylerim. Mebhûsün anh telğrafnâme dahi melfûfen ve iʿâdeten takdîm kılınmışdır. Ol bâbda.

Fî 10 Şubat [1]325 [23 Şubat 1910][72]

Görüldüğü üzere Vâli Beyʾin yaptırdığı araştırmaya göre Kemâleddin Efendi akarı olan vakıflara sahip ve zengin olmasına rağmen müftülük hevesine düşmüş, bu hevesinden dolayı ağabeyinin bile tepkisini çekmiş, her ne kadar "ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da" "pek ehemmiyetsiz bir kimse"dir. Vâli Beyʾin mührüyle aynı gün Dâhiliye Nezâretiʾne gönderilen cevâbî yazıda da "Mahmud Hamdî"nin iki kişinin de ismi olabileceği, o tegrafnâmede yazılan "Kulüp nâmına" ibâresinden kastedilen kulübün hangisi olduğunun tespit edilemediği, Maʿmûretüʾl-azîzʾdeki İttihâd Kulübü yetkililerinin böyle bir mürâcaattan haberlerinin bulunmadığı söylenmekte; ismini bile yazmaya cesâret edemeyen bir şahsın yazdıklarının da ciddiye alınmaması gerektiği belirtilmektedir:

72 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

Maʿmûretü'l-azîz Vilâyeti Mektûbî Kalemi

Aded: 792

Bihî

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

-Hulâsa-

Merkez Vilâyet Müftîligi Hakkında

Devletlu Efendim Hazretleri

Merkez vilâyet müftîligine vekâleten taʿyîn olunan Hacı Bahâeddîn Efendi'nin sûret-i taʿyîni hakkında istîzâhâtı hâvî şeref-vârid olan 23 Kânûn-ı Sânî [1]325 târîh ve beş yüz doksan bir numerolu emirnâme-i ʿâlî-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinin arîza-i cevâbiyyesidir. Bu mesʾele hakkında makām-ı ʿâlî-i

Meşîhat-penâhîden alınan tahrîrâta cevâben yazılan arîza sûreti tafsîlât-ı kâfiyeyi hâvî olmağla bir sûreti leffen takdîm kılındı. Ancak baʿde'l-mütâlaʿa iʿâde olunmak üzere irsâl buyurulan Mahmûd Hamdî imzâlı varaka-i sahîfe-i ihbâriyede muhbir-i mûmâileyhin taʿyîn-i şahs ve hüviyet etmemekle berâber bir de "kulüp nâmına" kaydını koyması câlib-i nazar-ı dikkat olmuştur. Zîrâ Meşîhat-i celîleye takdîm etdiğim arîzada bahs eylediğim vechile burada Mahmûd Hamdî nâmında maʿrûf bir kimse olmadığı gibi bunun mensûb olduğu kulüp acabâ hangi kulüpdür? Eger İttihâd Kulübü ise orasının böyle bir mürâcaʿatdan haberi yokdur. Başka isimsiz bir kulüp ise o da mûmâileyhin hayâlhânesinde mevcûd olmak lâzımdır. Hulâsa ihbâr-ı vâkiʿin ehemmiyetsizliği ancak bir ve nihâyet iki şahsın kendini göstermege dahi cesâret edemeyerek böyle mechûlü'l-ahvâl bir kimseyi âlet-i ihbârât ittihâz eylemeleriyle dahi müeyyed olduğunu ve mebhûsün anh varaka-i ihbâriyyenin melfûfen ve iʿâdeten takdîm kılındığını arz eylerim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî [12] Safer sene 328 ve fî 10 Şubat sene 325 [23 Şubat 1910]

Maʿmûretü'l-azîz vâlisi

Bende

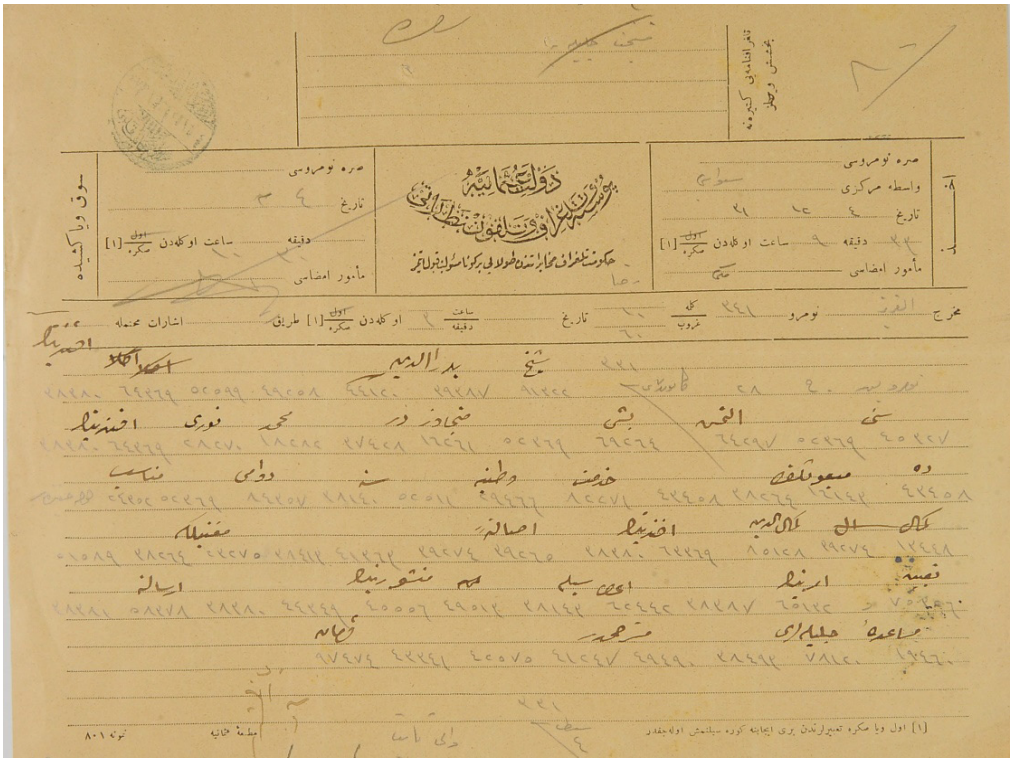
Mehmed Ali Aynî [mühür][73]

Devlet dâireleri arasında yapılan bütün bu yazışmalardan sonra müftülük 6 yıl kadar ağabey-kardeş arasında paylaşılmışsa da yeni tâyin ve azillerin, sükûnet telkinleri ve "idâre-i maslahat" tavsiyelerinin Maʿmûretü'l-azîz'deki huzursuzlukları azaltmadığı görülünce seçime gidilmiş; Kemâleddin Efendi, Şeyh Bedreddin Efendi[74] ve Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi ile beraber en çok oyu almıştır. Bunun üzerine Meşîhat Dâiresi yeni müftü tayini için 5 Rebîü'l-evvel 1334/ 29 Kânûn-ı evvel 1331/ 11 Ocak 1916'da Maʿmûretü'l-azîz Vâliliği'ne bu üç isim hakkında görüş talep ederek müftülük meselesini artık katʿî bir sûrette çözme kararı almıştır.[75] 12 Rebîü'l-âhir 1334/ 4 Şubat 1331/ 17 Şubat 1916'da Maʿmûretü'l-azîz vâlisi [Mehmed] Sâbit Bey (Sarıoğlu, v. 1960) tarafından Meşîhat'e gönderilen şifreli telgrafta Şeyh Bedreddin Efendi'nin yaşının altmış beşi geçtiği, Mehmed Nûri Efendi'nin o sıralar yürüttüğü "mebusluk hizmet-i vataniyesi"ne devamının daha münâsip olduğu, Kemâleddin Efendi'nin ise asâleten müftülüğe atanmasında hiçbir beis bulunmadığı, binâenaleyh Meşîhat'in tayin emri vererek karârı Vâliliğe göndermesi hususunun arzedilmesi üzerine Kemâleddin Efendi 49 yaşındayken Maʿmûretü'l-azîz vilâyeti merkez müftülüğüne tayin edilmiştir:

73 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 14

74 İmam Efendi, Osman Bedreddin (1266-1340/ 1850-1924). Teferruatlı bilgi için aş.bk. 183. dipnot.

75 BOA, DH.ŞFR., dosya nr. 60, gömlek nr. 286.

BOA, DH.ŞFR., dosya nr. 509, gömlek nr. 120.[76]

Kemâleddin Efendi'nin büyük dedesi *Mecmûʿatü'l-fetâvâ* sâhibi Mehmed Saîd Efendi'nin 40 yıl, onun oğlu Ahmed Efendi'nin 25 yıl, dede Ömer Naîmî Efendi'nin 20 yıl müftülük yaptığı şehre Kemâleddin Efendi'nin de müftü olarak atanması hem ahâlî hem de İstanbul'daki ilmî-edebî mahfil tarafından sevinçle karşılanmıştır. Nitekim devrin önde gelen dinî-tasavvufî mecmûalarından *Cerîde-i Sûfiyye* 3 Şevvâl 1334/ 3 Ağustos 1916 tarihli 121. sayısında bu tayini "**Bu ulûm-ı şerʿiyye hânedânının bir asır kadar makām-ı iftâda dahi ahkâm-ı dîniyyeyi neşr ve teblîğ eden hizmet ve nisbeti düşünülürse şimdi de Kemâleddin Efendi'nin bu vazîfe-i mübecceleye taʿyînindeki isâbet vâzıhan anlaşılır.**" cümlesindeki gibi övgü dolu ibârelerle haber yapmış ve bu vesileyle yazılan üç tarih manzûmesini neşretmiştir. Bunlardan ilki Harput Kadısı Mehmed Ali Efendi'nin[77] yazdığı Arapça manzûme olup "kad ûtiye hayren" ibâresi Rûmî tarih olarak düşülmüştür:

76 Bu telgrafın çekildiği dönemde Şeyhülislâmlık makamında Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (v. 1339/1921) bulunmaktadır.

77 Hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 403.

نَحْمَدُاللهَ عَلَى التَّوْفِيقِ
سَارَت العِزَّةُ فِينَا سَيْرًا

جَعَلَ الْحَقَّ لِهٰذَالْعَبْد
مُفْتِيًا صَاحَ وَقِينَا خَيْرًا

فَقَضَى الْحَاكِمُ فِى التَّارِيخ
قَالَ لِى فِيهِ "قَدْ أُوتِيَ خَيْرًا"

1332 [r][78]

Şâiri belirtilmeyen diğer tarih beyti şudur:

Dolabımdan çıkup oldu târîh
Beldede müftî dahi oldu Kemâl
بلده ده مفتی دخی اولدی کمال 1334 [h]

Son tarih beyti ise Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Efendi'ye âittir:

Geldi bir târîh-i rengîn hâtıra
*Müftîlik buldı **kemâl**-i niʿmetin*
مفتیلك بولدی کمال نعمتن 1334 [h][79]

Kemâleddin Efendi savaşların, "sevkiyât"ın (Ermeni tehcîri), Millî Mücâdele'nin, başta Şeyh Saîd olmak üzere Şark'ı kasıp kavuran çeşitli ayaklanmaların, toprak kayıplarının, huzursuzlukların, Takrîr-i Sükûn döneminin, maddî ve manevî inkırâzların yaşandığı, bir devletin batıp yeni bir devletin doğduğu netâmeli devrede Osmanlı'nın Maʿmûretü'l-azîz'deki son, Cumhuriyet'in ilk müftüsü olarak 10 yıl, 6 ay, 20 gün görev yapmış, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği aşağıda teferruatıyla anlatacağımız sürgün kararı sonrası 7 Eylül 1926'da müftülükten azledilmiştir.

4) Millî Mücâdele Döneminde Kemâleddin Efendi

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütârekesi ile "Ermeni illeri" arasında sayılan "Vilâyât-ı sitte"den biri de Maʿmûretü'l-azîz'di. Antlaşma metnindeki 24. maddeye göre bu şehirlerde çıkacak karışıklık İtilâf Devletleri'nin oraları işgâl etmesine imkân tanımaktaydı.[80] Türlü bahanelerle vatanın her parçasının elden gitmesine yol açacak olan bu mütâreke ülkede millî bir direniş meydana getirmiş ve 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar'ın İzmir'i işgâl etmesiyle başlayıp 23 Nisan 1920'de Birinci Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına kadar devam eden dö-

78 { قَدْ أُوتِيَ خَيْرًا } ("Hayır verilmiştir.") ibâresi şu âyetten muktebestir: { يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا } وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ } "(Allah) hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse ona pek çok hayır verilmiş demektir. Áncak akıl sahipleri düşünüp ibret alır." (el-Bakara 2/269)

79 *Cerîde-i Sûfiyye,* sy. 121 (3 Şevvâl 1334), s. 241.

80 Mütârekenin ilgili maddesi şöyleydi: "Vilâyât-ı sittede iğtişâş zuhûrunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgâli hakkını İtilâf Devletleri muhâfaza ederler." Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi,* Ankara 1948, s. 73.

neme Kuvâ-yı Milliye/ Millî Mücâdele Dönemi denmiştir. İtilâf Devletleri'nin mütâreke hükümlerini keyfî olarak uygulamaya başlamaları birçok şehirde olduğu gibi zaten Türk, Kürt, Zaza, Ermeni, Süryani, Nasturi gibi çeşitli dinî ve etnik kimlikleri barındırması hasebiyle diken üstünde olan Elʿazîz'de de tepkiye sebep olmuş, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti Maʿmûretü'l-azîz Şubesi tarafından Sadâret'e işgâl kuvvetlerinin bu maksatlı faaliyetlerinin İslâm hilâfetini kat'î olarak yıkmayı ve müslüman ahâliyi yok etmeyi amaçladığını vurgulayan bir protesto telgrafı gönderilmiştir. Bu telgrafta imzası bulunanlar arasında Kemâleddin Efendi'nin de yakînen tanıdığı ulemâdan ve eşrâftan zevât ile şeyhi Osman Bedreddin Efendi (İmam Efendi) olmasına rağmen kendisi yoktur.[81] Bursa'nın işgâlden kurtarılması vesilesiyle Elʿaziz'de düzenlenen resmî törende "Türkçe bir duâ-yı belîğ" yapılmıştır. Fakat duâyı yapan zat mevcut müftü değil, Kuvâ-yı Milliye hareketinin müdâfilerinden "müfti-i sâbık Fâik Efendi"dir.[82]

Kemâleddin Efendi tevsîk edemediğimiz bir bilgiye göre Kuvâ-yı Milliye hareketini benimsediği için Damad Ferid Hükümeti'ne şikâyet edilmiş fakat hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır.[83] Ancak devrin matbuâtında ve konuyla ilgili hazırlanmış şümullü kaynaklarda Kemâleddin Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başta Müdâfaa-i Hukuk cemiyetleri olmak üzere açıkça arka çıktığı ve yönettiği Milli Mücâdele hareketiyle ilgili teşkilatlanmaları ve kongreleri desteklediğine dâir resmî bir bilgi ve kayıt bulunmamaktadır.[84] Meselâ Maʿmûretü'l-azîz Vilâyeti Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin reis ve âzâları arasında Vâli Vekili Abdülkadir Bey, Belediye Reisi Mehmed Rifʿat Bey, Binbaşı Cemil Hüdâî Bey'le berâber şehrin bazı ulemâ ve eşrâfı bulunmaktayken vilâyet müftüsü Kemâleddin Efendi'nin adı geçmemektedir.[85] Halbuki Millî Mücâdele sürecinde başta Ankara, İzmir, Sivas, Amasya, Denizli, Niğde, Trabzon, Manisa, Erzincan, Eskişehir, Maraş, Van, Mardin, Zonguldak olmak üzere onlarca vilâyetin ve kasabanın müftüsü Mustafa Kemâl ve arkadaşlarını kayıtsız şartsız destekleyen Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ya o şehirlerdeki reisleri yahut âzâları idiler. Yine bu süreçte başta müftüler olmak üzere sayısı yüzleri bulan din adamları hem mülkî ve idârî

81 Daha teferruatlı bilgi için bk. Hamdi Baytulluoğlu, "Milli Mücâdele Başlıyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* I/22 (İstanbul 1969), s. 41-43.

82 *Satvet-i Milliye,* nr. 25 (26 Muharrem 1340), s. 2.

83 Zekeriyya Bican, *Sekizinci Şehir: İz Bırakanlar,* Elazığ 2011, II, 194. Bu bilgiye şüpheyle yaklaşmamızın sebebi, müellifin bu bilginin kaynağını vermemesi, araştırmalarımıza rağmen bununla ilgili herhangi bir arşiv belgesine rastlayamamız ve adı geçen eserde Kemâleddin Efendi'yle ilgili iki küçük paragraflık yazının neredeyse her cümlesinde bilgi hatalarının bulunmasıdır. Hattâ bu başlık altında paylaşılan fotoğraf bile Kemâleddin Efendi'ye âit değildir.

84 Makalemizin ana konusu Milli Mücâdele'de ulemânın rolü olmadığı için bu konuyla ilgili teferruatlı kaynak gösterme yoluna gitmedik. Konuyla ilgili yapılan bir çok çalışma arasında şu eserlere bakılabilir: Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları,* Ankara ty.; a. mlf., *İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu,* I-II, İstanbul 1977; Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhidler,* İstanbul 1992; Recep Çelik, *Milli Mücâdelede Din Adamları,* I-II, İstanbul 1999; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücâdelede Din Adamları,* I-II, Ankara 2007; Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, İstanbul 2003, s. 45-96; Ömer Turan, "Milli Mücâdele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* XV/45 (Ankara 1999), s. 821-834; Cevdet Küçük, "Millî Mücâdele", *DİA,* İstanbul 2005, XXX, 76-83.

85 "Milli Müdâfaa Döneminde Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatları" (yay. haz. Tarih Araştırmaları Grubu), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* II/19 (İstanbul 1986), s. 9-10; *Satvet-i Milliye,* nr. 22 (5 Muharrem 1340), s. 1; Mustafa Kemâl Paşa Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri etrafındaki teşkilatlanmaları il il takip etmiştir. Buna binâen 1 Haziran 1919'da Elʿazîz vâli vekili Hüsnü Bey'e telgraf çekerek orada Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şûbesi olup olmadığını ve varsa kimlerden oluştuğunu sormuş, Vâli de 18 Haziran 1919'da gönderdiği cevapta şehirde cemiyetin bir şubesinin bulunduğunu, yöneticilerinin de eşrâftan kimseler olduğunu söylemiş, ama isim belirtmemiştir (bk. M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1969, III, 901-902 [vesika nr. 3-4]).

âmirlerle birlikte hareket ediyor hem de halka Millî Mücâdele fikrini aşılamak, bu mücâdele lehine kamuoyu oluşturmak ve bu çerçevede onları din-vatan müdâfaasına teşvik etmek üzere -silâhlı birlikler oluşturmak ve cephe kurmak dâhil- canla başla çalışıyorlardı. Hattâ Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi'nin (v. 1923) "Kuvâ-yı Bâğiyye" şeklinde tavsif ettiği Kuvâ-yı Milliye hareketini topyekûn "hurûc ale's-sultân" olarak görüp[86] bu hareketin önde gelenlerinin öldürülmeleri yönünde verdiği fetvâya karşılık (11 Nisan 1920) Ankara Müftüsü Mehmed Rif'at Efendi (v. 1941) başkanlığındaki bir heyetin hazırladığı "esâret altındaki İslâm halîfesini kurtarmak ve vatan topraklarını düşmandan temizlemek" için Millî Mücâdele'yi desteklemenin vucûbiyetine dâir yayımlanan meşhur Ankara Fetvâsı'nı (14 Nisan 1920) Mustafa Kemâl Paşa'nın isteğiyle 153 müftü, âlim, müderris tasvip ve tasdik ederek imzalamasına rağmen bu zevât arasında Maʿmuretü'l-azîz vilâyet müftüsü Kemâleddin Efendi'nin bulunduğuna dâir bir kayda bütün araştırmalarımıza rağmen rastlayamadık.[87] Aksine gerek Sultan Vahidüddîn (VI. Mehmed, v. 1926) için cülûsiyye kaleme alması[88] gerek bilâhere "hükûmet-i milliyenin meşrûiyyet ve teşekkülüne muhâlefeti ve makām-ı hilâfete sadâkat ve merbûtiyyeti mütezammın evrâk-ı muzırra" yazdığı ve muhâfaza ettiği için Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından hilâfet ve saltanat taraftarı, inkılâpların muârızı sayılarak tutuklanıp yargılanması ve ceza alması Kuvâ-yı Milliye hareketini desteklediğinden dolayı Damad Ferid'e şikâyet edildiği iddiasıyla örtüşmemektedir. Kaldı ki Damad Ferid "saltanat ve hilâfeti yıkmak isteyen İslâm düşmanı eşkıyâ çetesi, şerîat nizâmına başkaldıran vatan hâinlerinin bir araya geldiği teşkilât" olarak gördüğü ve öncü kadrolarını idama mahkûm ettirdiği Kuvâ-yı Milliye hareketini destekleyen birine göz yumacak hoşgörüye sahip bir sadrazam değildir. Zira o, Kuvâ-yı Milliye'yi destekleyen hattâ bu harekete sıcak bakan pek çok vâli, kaymakam, komutan, mutasarrıf, defterdar gibi mülkî, askerî ve idârî birimlerdeki görevlilerle birlikte vilâyet ve kazâ müftülerini de "irâde-i seniyye" ile azletmiş, bu zevâtın bir kısmını da sürgüne göndermiştir.[89] Millî Mücâdele sürecinin şâhitlerinden olan merhum Sunguroğlu'nun o dönem Elʿazîz'de Millî Mücâdele ile ilgili faaliyetler ve mücâdeleyi destekleyen kişiler hakkında bilgi verirken Kemâleddin Efendi'den hiç bahsetmediğini de ayrıca belirtmek gerekir.[90]

86 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* İstanbul 1999, I, 272-273.

87 Gerek her iki fetvâ metni gerekse Şevket Süreyya Aydemir'in "fetvâlar harbi" dediği bu süreçle ilgili teferruatlı bilgiler için 84. dipnotta Milli Mücâdele'de ulemânın rolü ile ilgili verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.
Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki bir belgeye göre (CA, Dol.3, Kutu 24-4, Dos.51-5. Fih.1-1) Mustafa Kemâl Paşa müftülerin Ankara Fetvâsı'nı nasıl karşıladığını sıkı sıkıya takip etmiş Başkumandan sıfatıyla Şerʿiyye Vekâleti'ne "Anadolu ulemâ-yı kirâmının dinî esâsât ve delâile müsteniden tastîr ettiği fetvâya vazʿ-ı imzâ etmeyen ulemâdan el-yevm... müftülük makāmını işgâl edenler var mıdır ve kimlerdir, lütfen işʿâr buyurulmasını ricâ ederim." şeklinde yazı göndermiş ve kendisine Vekâlet tarafından imza atmayanların "ekall-i kalîl" (çok az) oldukları ve onların da artık yerinde bulunmadıkları cevâbı verilmiştir. (bk. Ömer Turan, "Milli Mücâdele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", s. 831-832) Şerʿiyye Vekâleti'nin "ekall-i kalîl" zümresindeki müftülerin isimlerini Mustafa Kemâl'e tek tek bildirip bildirmediğini, bu yazışmaların hangi tarihlerde vukū bulduğunu, devamının olup olmadığını Cumhurbaşkanlığı Arşivi kapalı olduğu için bilmiyoruz. Basına yansıyan haberlere göre (6 Temmuz 2015) Restorasyon Atölyesi'nde fiziksel/kimyasal bakım ve onarımları, dijital ortama aktarılma gibi işlemleri tamamlanan bu arşivdeki belgelere yazılım arayüzleri hazırlanınca ulaşılabilecek. Bu mücbir sebep dolayısıyla yukarıdaki bilgileri Prof. Dr. Ömer Turan'ın makalesinden aktarmakla iktifâ etmek zorunda kaldık.

88 *Cerîde-i Sûfiyye,* nr. 148 (22 Zilkaʿde 1336), s. 462.

89 Midhat Sertoğlu, "Millî Mücadele'ye Yardım Ettikleri İçin Cezalandırılmak İstenenlere Dair Yayınlanmamış Belgeler", *Hayat Tarih Mecmûası,* yıl 14, sy. 2 (Şubat, İstanbul 1978), s. 47-49; Osman Akandere, "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* sy. 43 (Ankara 2009), s. 366-369.

90 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* I, 182-189.

Öte yandan Cumhuriyet kurulduğunda Ankara hükûmetinin Kemâleddin Efendi'yi azletmemek sûretiyle müftülüğünün devamını uygun görmesi Kemâleddin Efendi'nin en azından ilk iki yıl Cumhuriyet için tehlike oluşturmadığını göstermesi bakımından dikkat çekici bir hususdur. Merhum Sunguroğlu'nun kaydettiğine bakılırsa Kemâleddin Efendi İstiklâl Mahkemesi'ne sunduğu müdâfaanâmede "Cumhuriyet rejimine sâdık" bir ferd olduğunu hayatından örneklerle anlatmıştır.[91] Buna dâir bildiğimiz en önemli örnek kızı Râşide Hanım'ı Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 Ekim 1923'te Ankara Hükümeti'nin atadığı Elʿazîz Müdde-i Umûmîsi Mehmed Şefik Bey [Turhan] ile evlendirmesidir.[92] Devrin Elʿazîz matbuâtını incelediğimizde de Cumhuriyet'in ilân yıldönümünün resmî olarak ilk kutlandığı 1925 yılında Kemâleddin Efendi'nin Elʿazîz'de vilâyet müftüsü sıfatıyla devlet erkânının ve halkın huzurunda yüksek sesle Cumhuriyet'in yükselmesi ve gelişmesi için Türkçe duâ ettiğini ve hâzirunun bu duâya coşkulu âminlerle iştirâk ettiğini görürüz.[93] Ne var ki bütün bu karîneler onun Cumhuriyet'in ve inkılâpların muârızı olarak ithâm edilmesini engelleyememiş, tutuklanarak yargılanmaktan ve ceza almaktan onu kurtaramamıştır.

5) Şark İstiklâl Mahkemesinde Bir Müftü: Kemâleddin Efendi

Millî Mücâdele esnâsında millî menfaatler aleyhine çalışanları ve bozgunculuk yapanları Hıyânet-i Vataniyye Kanunu gereği yargılama amacıyla ilk olarak 1339/1920'de kurulan İstiklâl Mahkemeleri -Ankara'daki hâriç olmak üzere- iki defa kapatılmış, Cumhuriyet'in ilânına gelen ağır tepkiler üzerine 1342/1923'te yeniden açılmıştı. 1342/1924'te hilâfetin ilgâsı ile alevlenen huzursuzluklar 19 Recep 1343/ 13 Şubat 1925'te zaten karışık olan doğuda Şeyh Saîd isyanının patlak vermesine yol açtı. Bunun üzerine önce aralarında Elʿazîz, Diyarbekir, Erzurum'un da olduğu doğudaki 13 vilâyette idâre-i örfiyye (sıkı yönetim) ilan edildi (30 Recep 1343/ 24 Şubat 1925). 8 Şaʿbân 1343/ 4 Mart 1925'te de Takrîr-i Sükûn Kanunu çıkarıldı ve Ankara ile birlikte İsyan Bölgesi (Şark) İstiklâl Mahkemesi kuruldu. 18 Ramazân 1343/ 12 Nisan 1925'te Diyarbakır'da göreve başlayan Şark İstiklâl Mahkemesi heyeti Şeyh Saîd ve arkadaşlarını 3 Zilkaʿde 1343 - 6 Zilhicce 1343/ 26 Mayıs 1925 - 28 Haziran 1925 tarihlerinde yargılayarak 4 Zilhicce/ 29 Haziran'da idam etti.[94] Mahkeme üyeleri Diyarbekir'deki infazdan sonra başta Elʿazîz olmak üzere Urfa ve Malatya'yı da dolaşmışlar, isyanla doğrudan yahut dolaylı bir şekilde alâkası olduğu iddia edilen kişilerin yanısıra Takrîr-i Sükûn Kanunu'na muhâlefet ettiklerini düşündükleri şahısları da yargılamışlardı. Bu mahkemenin yargıladıkları kişiler arasında fes giyenler, Kürt Teâli Cemiyeti'ne üye olanlar, rüşvet alanlar/ verenler, asker kaçakları, firâra göz yumanlar, görevi kötüye kullananlar vs. de bulunmaktaydı. Şark İstiklâl Mahkemesi kapatıldığı 3 Ramazân 1345/ 7 Mart 1927'ye kadarki iki yıllık görev dili-

91 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 174.

92 Talat Turhan Bey ile yaptığımız görüşmeden. Ayrıca bk. Muzaffer Ayhan Kara, *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler,* İstanbul 2004, s. 201.

93 "Müftî-i Vilâyet Kemâl Efendi tarafından hükûmet-i Cumhûriyemiz'in teâlîsini mutazammın Türkçe bir duâ okunduktan sonra makām-ı Vilâyet'de merâsim-i tebrîkiyye îfâ kılındı." (*Maʿmûretü'l-azîz Gazetesi*, nr. 1978 [16 Rebîü'l-âhir 1344/ 5 Teşrîn-i Sânî 1341], s. 1.) 1926'da yapılan kutlamalarda Kemâleddin Efendi sürgünde olduğundan "Türkçe belîğ duâ"yı müftü vekili müderris Ömer Efendi yapmıştır (*Maʿmûretü'l-azîz Gazetesi*, nr. 2029 [27 Rebîü'l-âhir 1345/ 3 Teşrîn-i Sânî 1926], s. 1). 1926'dan sonraki kutlama etkinliklerinde ise duâ merasimi artık yer almayacaktır. (Teferruatlı bilgi için bk. Mehmet Çevik-Yavuz Haykır, "Elazığ Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Elazığ'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1925-1932)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 211 [İstanbul 2014], s. 195-226.)

94 Şark'ta Şeyh Saîd hâdisesinin yankısı uzun süre devam etmiştir. Elazığ'da bazı yaşlılar bu hâdisenin patlak verdiği yılda doğmuşlarsa doğum tarihlerini söylemek yerine "Şeyh Meselesi çocuğuyum" derler. Birinin o yıllarda doğduğunu söylemek istediklerinde de "Şeyh Meselesi çocuğudur" cümlesini kullanırlar.

minde toplam 86 dava açmış, 956 dosya kapsamında 5000'den fazla kişiyi yargılamış, bunların 435'ini idâma mahkûm etmiş, 1911'ine çeşitli cezalar vermiş, 96 kişiyi isyan bölgesi dışına sürgün etmiş, 2663'ünü ise beraat ettirmiştir.[95] İşte bu süreçte yargılanıp sürgün cezası alan 96 kişiden biri de Mehmed Kemâleddin Efendi'dir.

Atatürk'e İzmir'de yapılması planlanan suikast girişimini (14 Haziran 1926) takip eden günlerde Kemâleddin Efendi'nin Ankara'da hem Ticâret Vekâleti Muhâsebe Kalemi'nde memurluk yapan hem de Hukuk Mektebi'nde tahsilini sürdüren büyük oğlu Ömer Naîmî Efendi ile orada Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemi memurlarından olan küçük oğlu Abdülhamid Efendi'nin birlikte kaldıkları eve -muhtemelen bir ihbâr sebebiyle- Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle baskın yapılır ve evlerinde "**câlib-i dikkat bazı evrâk-ı muzırra**" tespit edilir. Her iki kardeş için tutuklama kararı çıkarılır. Abdülhamid Efendi hemen tutuklanır. Ömer Naîmî Efendi o sıralar izinli olarak El'azîz'de olduğu için tutuklama emri El'azîz'e bildirilir. Ömer Naîmî Efendi El'azîz'de babasıyla birlikte kaldığından Kemâleddin Efendi'nin konağına baskın yapılır. Konakta Abdülhamid Efendi'nin İzmir suikast girişiminin hemen ertesinde babasına gönderdiği bir mektup bulunur. Mektupta "**Keklik uçtu.**" cümlesi yer almaktadır. Yetkililer bu cümlenin bir şifre barındırdığı, "keklik"ten maksadın Atatürk olduğu kanaatine varırlar. Ayrıca Kemâleddin Efendi'nin evrâkı arasında mevcut idâreden memnuniyetsizliği vurgulayan, "**hükûmet-i milliyenin meşrûiyyet ve teşekkülüne muhâlefeti ve makām-ı hilâfete sadâkat ve merbûtiyyeti**" ihtivâ eden yazılar, çocuklarına gönderdiği mektuplarda kayıtlı bulunan hilâfet ve şerîatin ilgâsını tenkid eden "te'sîri hâvî" bir manzûme ile şapka takmak başta olmak üzere "teceddüd aleyhine" kaleme alınmış evrâk tespit edilir. Şark İstiklâl Mahkemesi savcılığının kararıyla bütün bu "suç malzemeleri"ne el konularak Ömer Naîmî Efendi'yle birlikte **esas fâil ve mes'ûl** Kemâleddin Efendi de tutuklanır. Ankara İstiklâl Mahkemesi tutuklu Abdülhamid Efendi'yi El'azîz'e göndererek "dâvânın âidiyeti cihetiyle" yargılamayı Şark İstiklâl Mahkemesi'ne tevdî eder. Kemâleddin Efendi Diyânet İşleri Başkanlığı'na gönderdiği 20 Eylül 1926 tarihli dilekçede bu süreci "İkinci mahdûm-ı bendelerinin mektubundaki bir fıkra üzerine Sansürce iştibâh hâsıl olmağla bi'l-mürâcaa Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından muhâkeme edilerek..." ifadeleriyle özetlemektedir. Kemâleddin Efendi şehrin önde gelen nüfuzlu kişilerinden olduğu için Harput'taki konağına her gün her çeşit düşünceden ve kademeden onlarca insan girip çıkmaktadır. Esâsen o netâmeli günlerde bu bile idâre-i örfiyye yetkililerinin şüphesini çekmek için kâfi sebeptir.

Şark İstiklâl Mahkemesi 26 Safer 1345/ 04 Eylül 1926 tarihindeki "muhâkeme-i aleniyye" neticesinde Kemâleddin Efendi'yi örfî idâre bölgesi dışında bulunan Samsun'a sürgüne göndererek sıkıyönetimin devamı müddetince orada ikâmete mahkûm eder. Kemâleddin Efendi'nin Hükûmet aleyhindeki bir partiyi yahut siyâsi grubu desteklemediğini, Cumhuriyet'e sâdık bir insan olduğunu çeşitli misallerle anlattığı müdâfaanâmesi onu hapisten ve idamdan kurtarmışsa da berâat ettirememiş ve sürgünden kurtaramamıştır.[96] Fıtraten saf biri olan Abdülhamid Efendi müdâfaasında babasına gönderdiği mektuptaki "Keklik"ten maksadının Atatürk

95 Mahmut Akyürekli, *1925 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları: Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, İstanbul 2014, I, 6. Daha teferruatlı bilgi için bk. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, İzmir 1988, s. 293-352; Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, İstanbul 2013, s. 13-26; Cevdet Küçük, "İstiklâl Mahkemeleri", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 350-355.

96 İshak Sunguroğlu, Kemâleddin Efendi'nin 760 kelimeden müteşekkil müdâfaanâmesinin kendi evrâkı arasında bulunduğunu söylemekteyse de buna ulaşmamız mümkün olmadı. bk. *Harput Yollarında,* II, 174.

olmadığını, Harput'ta kendisi gibi ava meraklı nahiye müdürü arkadaşını kastettiğini, cümlesinin herhangi bir kinâye, sanat, söz oyunu içermediğini, müdde-i umûmînin iddia ettiği gibi bir "şifre" taşımadığını,[97] hiçbir siyâsî meseleyle alâkası bulunmadığını, kendi hâlinde bir insan olduğunu söyler. Mahkeme heyeti "evrâk-ı da'vâ münderecât-ı umûmiyesine nazaran" Abdülhamid Efendi'yi "mûcib-i mes'ûliyyet bir hâli görülemediğinden berâetine" karar verir ve başka bir sebeple tutuklu değilse tahliye edilmesini ister.

Mahkeme Kemâleddin Efendi'nin kendisi gibi ilmiyeden olan oğlu Ömer Naîmî'yi de sıkıyönetim bölgesi dışında ikâmete mahkûm eder. Ancak onun Ankara'da hukuk okuduğunu göz önünde bulundurarak tahsilini rahat bir şekilde devam ettirebilmesi için Ankara'da mecbûrî ikâmetini kararlaştırır.

Kemâleddin Efendi'nin evinde yapılan aramada çeşitli silahlar da bulunmuş, fakat bunlara -av yahut müdâfaa amaçlı kayıtlı silahlar olarak kabul edildiğinden olsa gerek- yalnızca el konulmuş, isyanla veya Cumhuriyet aleyhine bir tavırla ilişkilendirilip Kemâleddin Efendi hakkında ayrıca yargılama yapılmamıştır.

العزیز مفتیسی

العزیز مفتیسیله ایکی اوغلی حقنده شرق استقلال محکمه‌سنجه تحقیقات یاپیلیور

العزیز ، ۱۹ (آ.آ) — خانه‌لرنده جالب‌دقت بعض اوراق ظهور ایده‌ن مفتی کمال الدین واوغلی تجارت وکالتی محاسبه کتبه‌سندن نعیم آنقره استقلال محکمه‌سنجه واقع طلب اوزرینه بوراده توقیف ایدیلمشلردی . کمال الدینك دیگر اوغلی عدلیه وکالتی سجل قلمی کتبه‌سندن عبدالحمید آنقره‌ده توقیف ایدیلمرك دعوانك عائدیتی جهتیله محاکمه‌سی شرق استقلال محکمه‌سنده رؤیت ایدیلمك اوزره بورایه کوندریلمشدر. دون مواصلت ایده‌ن عبدالحمید مدعی عمومیلیکجه استجواب ایدیلمشدر .

Kemâleddin Efendi'nin tutuklandığını haber veren gazete küpürü. *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Safer 1345/21 Ağustos 1926, nr. 1839, s. 1.[98]

97 İbnülemîn bu meseleyi "... mektupta bedî sanatını hâvî olarak latîfeten yazdığı bir cümle nasılsa Sansür tarafından sû-i te'vîl edilerek..." ibareleriyle özetlemektedir. İbnülemîn Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* II, 854.

98 Bu küpürdeki haber ile DİB Arşivi'ndeki 7 Ağustos 1926 tarihli Vâlilik yazısı maznûnların tutuklanma sırası konusun-

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Kemâleddin Efendi ve iki oğlu hakkında verdiği kararın DİB Arşivi'ndeki sûreti.

Bu sûretin Şark İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri'ndeki orijinalinin bugünkü harflere aktarılmış şekli şöyledir:

Bihî
Evrak Nr. 713
Dâvâ Nr. 76
Karâr Nr. 610
Reis: Hacim Muhyiddin Bey
Aʿzâ: Ali Avni Bey
Aʿzâ: Lutfî Müfîd Bey
Hulâsa-i Karâr:

Hânelerinde hilâfet ve şerîatin ilgâsı ve şapka iksâsı gibi teceddüd aleyhinde eşʿâr ve mekâtib ve sâire zuhûr etmekle maznûn ve mevkûf Elʿazîz merkez müftîsi Kemâleddîn Efendi ve mahdûmları Ticâret Vekâleti Muhâsebe Kalemi ketebe-

da çelişmektedir. Biz Vâlilik yazısı ile de örtüştüğü için Talat Turhan Bey'in anlattıklarını esas aldık. Vâlilik Yazısı için aş.bk. "Kemâleddin Efendi'nin Yerine Atanacak Elʿazîz Müftüsü Meselesi".

sinden ve Ankara Hukuk Mektebi talebesinden Ömer Naîmî ve Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemi ketebesinden ve Ankara Meslek Mektebi talebesinden Abdülhamîd Efendiler haklarında icrâ kılınan muhâkeme[-i ʿaleniyye] neticesinde cereyân-ı tahkîkât ü muhâkemât ve evrâk-ı daʿvâ münderecât-ı umûmiyesine nazaran maznûnlardan Abdülhamîd Efendi'nin mûcib-i mes'ûliyyet bir hâli görülemediğinden berâetine ve sebeb-i âherle mevkūf değilse tahliye-i sebîline ve dîğer Kemâleddîn ve Ömer Naîmî Efendilerin de idâre-i örfiyye mıntıkası dâhilinde ikāmetleri câiz olmadığından idâre-i örfiyye devâmı müddetince mâdde-i mahsûsasına tevfîkan idâre-i örfiyye mıntıkası hâricine çıkarılmalarına Kemâleddîn Efendi'nin Samsun'da ve Ömer Naîmî Efendi'nin de tahsîline devâm edebilmek üzere Ankara'da kalmalarına ve hânelerinde zuhûr eden eslihanın müsâderesine 4 Eylül [1]926 târihinde vicâhen bi'l-ittifâk karâr verildi.

Aʿzâ	Aʿzâ	Reis
Bozok Mebʿûsu	Kozan Mebʿûsu	Giresun Mebʿûsu
[Ali Avni]	[Ali Sâib]	[Hacim Muhyiddin][99]

Kemâleddin Efendi'nin Maʿmûretü'l-azîz'in en saygın simalarından biri olması, o sıralar müftülük vazifesinin başında bulunması, mahkeme üyeleriyle olan tanışıklıkları,[100] damadının şehrin müdde-i umûmisi olması ve bu âilenin gerek vilâyet merkezine gerekse Harput'a sirâyet eden kanlı Kürt ayaklanmalarına direnen ahâli arasında yer alması[101] gibi vesileler de onun Şark İstikâl Mahkemesi'nde yargılanmasını engelleyememiştir. Sürgün kararı çıkar çıkmaz yürürlüğe konmuş, Kemâleddin Efendi alelacele Samsun'a, Ömer Naîmî Efendi Ankara'ya gönderilmiştir.

6) Kemâleddin Efendi'nin Yerine Atanacak Elʿazîz Müftüsü Meselesi

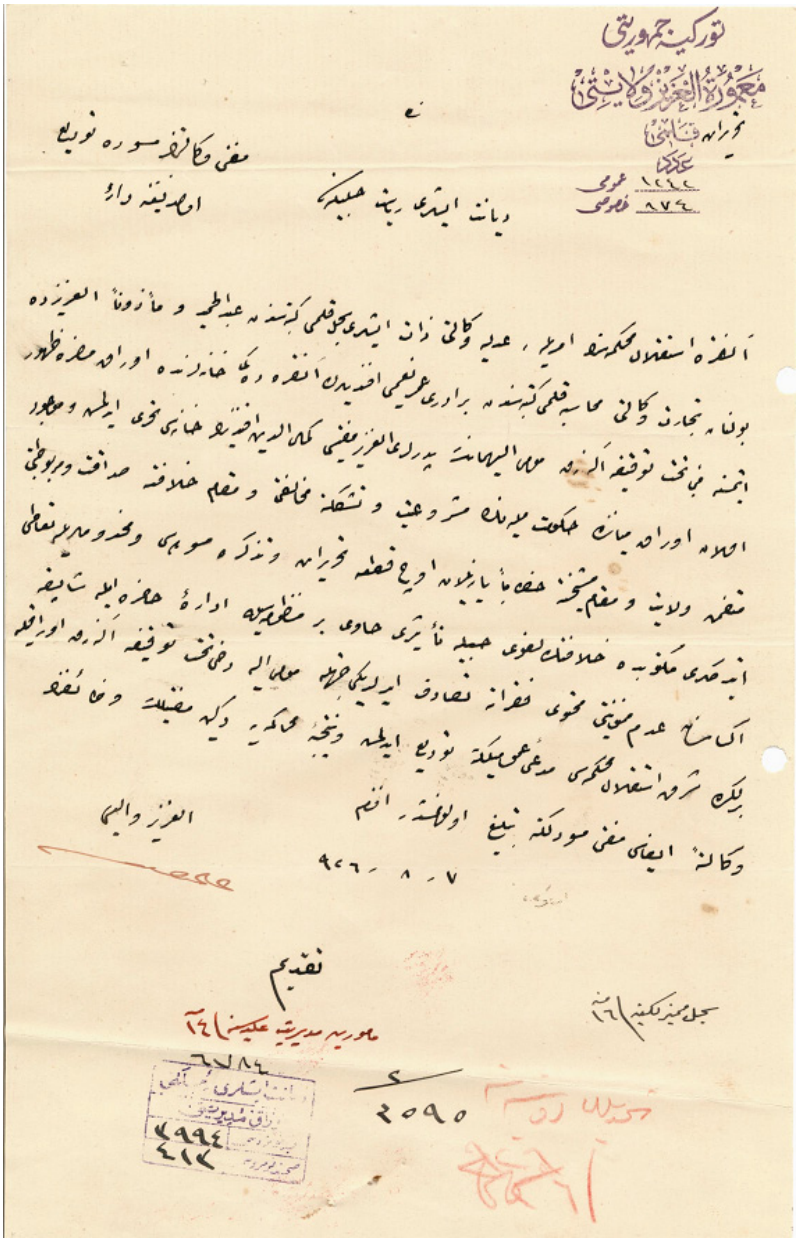
Elʿazîz vâlisi Cemâl Bey ([Bardakçı], v. 1981), Kemâleddin Efendi tutuklandıktan hemen sonra dâvâ neticeleninceye kadar onun yerine Müftülük'te müsevvidlik yapan *Kavâid-i Lisân-ı Kürdî* müellifi Müderris Ömer Avnî Efendi'yi vekâleten atamış (v. 1351/1932)[102] ve Kemâleddin Efendi'nin durumunu özetleyen 7 Ağustos 1926 tarihli bir yazı ile birlikte bu tayinden Diyânet İşleri Başkanlığı'nı haberdâr etmiştir:

99 Şark İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri, s. 900-901. Şark İstiklâl Mahkemesi kararları Mahmut Akyürekli tarafından çok yakın bir tarihte neşredildi. Ancak eserde Kemâleddin Efendi ile ilgili karar yazısı başta olmak üzere birçok okuma hatası bulunmaktadır. Bu kayıt için bk. Mahmut Akyürekli, *Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları,* İstanbul 2014, II, 893. Mahkeme reisi ve azâları hakkında bilgi için de bk. Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, s. 135-141; a.mlf., *1925 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları: Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, I, 16-19.

100 Sunguroğlu'nun kaydettiği bir anekdota göre İstiklâl Mahkemesi'nin celalli âzâlarından Ali Sâib Bey Harput'a çıktığı bir gün Kemâleddin Efendi'nin evinde kahvaltı yapmış, birlikte Harput'u gezmişler, Ali Sâib Bey Harput ulemâsından Koç Ali Efendi'ye dersiâmlık verilmesi için o zaman müftü olan Kemâleddin Efendi'den Ankara'ya bir teklif yazısı yazmasını istemiş Kemâleddin Efendi de bu isteği yerine getirmiştir (*a.g.e.,* II, 404). Ne var ki kısa süre sonra Kemâleddin Efendi'yi yargılayıp sürgün kararını imzalayanlar arasında Ali Sâib Bey de bulunacaktır.

101 Talat Turhan Bey'in anlattığına göre Şubat 1925'teki bu ayaklanmalar sırasında şehrin ileri gelenleri Kemâleddin Efendi'nin konağına sığınmışlardır. Şehri kısa süreliğine de olsa teslim alan ve talan eden âsiler Kemâleddin Efendi'nin konağına dokunmamışlardır. Talat Turhan Bey bunu her kesimden insanın dedesine duydukları saygıya bağlamaktadır.

102 Hayatı hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 415-416; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı,* İstanbul 1996, IV, 207. Her iki yazar da aynı isimden bahsetmelerine rağmen tarihler, bazı isim ve vazifelerde tutarsızlıklar bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Maʿmûretü'l-azîz Vilâyeti Kalemi

Diyânet İşleri Riyâset-i Celîlesine

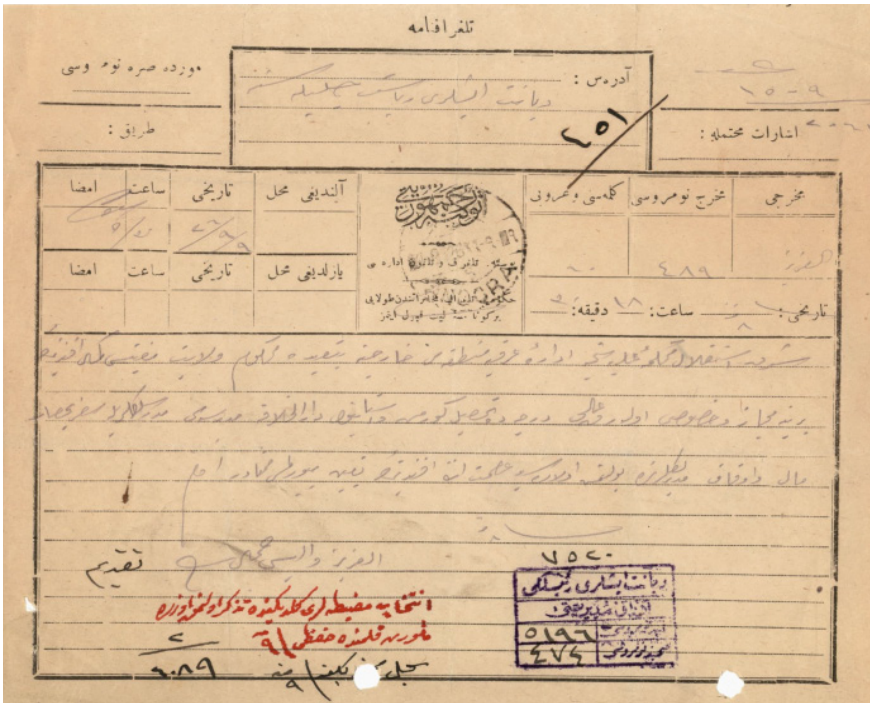
Müftî Vekâletinin müsevvide tevdîʿ olunduğuna dâir

Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemi ketebesinden Abdülhamîd ve me'zûnen El'azîz'de bulunan Ticâret Vekâleti

Muhâsebe Kalemi ketebesinden birâderi Ömer Naîmî Efendilerin Ankara'daki hânelerinde evrâk-ı muzırra zuhûr etmesine mebnî taht-ı tevkîfe alınarak mûmâ ileyhimânın pederleri El'azîz müftîsi Kemâleddin Efendi'nin hânesi teharrî edilmiş ve mevcûd olan evrâk meyânında hükûmet-i milliyenin meşrûiyyet ve teşekkülüne muhâlefeti ve makām-ı hilâfete sadâkat ve merbûtiyyeti mütezammın Vilâyet ve makām-ı Meşîhat'a hitâben yazılan üç kıt'a tahrîrât ve tezkire müsveddesi ve mahdûmlarıyla te'âtî etdikleri mektûbda hilâfetin lağvı hasebiyle te'sîri hâvî bir manzûmesiyle idâre-i hâzıra ile şapka iksâsına adem-i memnûniyyeti muhtevî fıkarâta tesâdüf edildiği cihetle mûmâileyh dahi taht-ı tevkîfe alınarak evrâkıyla birlikde Şark İstiklâl Mahkemesi müdde'i-i umûmîliğine tevdî' edilmiş ve netîce-i muhâkemeye değin müftîlik vezâifinin vekâleten îfâsı müftî müsevvidliğine teblîğ olunmuşdur efendim.

7.8.[1]926 El'azîz vâlisi[103]

Şark İstiklâl Mahkemesi tek celsede dâvâyı neticelendirip Kemâleddin Efendi'ye sürgün cezası verince de Vâli Cemâl Bey 7 Eylül 1926'da onu müftülükten resmen azletmiş ve Ömer Avnî Efendi'nin müftülüğe vekâleten devam etmesini kararlaştırmıştır. İki gün sonra (9 Eylül 1926) da Diyânet İşleri Başkanlığı'na bir telgrafnâme göndererek Kemâleddin Efendi yerine "mücâz [diplomalı] ve husûsî olarak âlî derecede tahsîl görmüş ve İstanbul Dârülfünûn Medresesi müderrislikleri ile Seferîhisâr Mal ve Evkâf müdürlüklerinde bulunmuş olan İsmetullah Efendi'nin atanmasını teklif ve temenni etmiştir. Başkanlık, telgrafnâmenin "intihâb mazbataları geldiğinde tezekkür olunmak üzere me'mûrîn kaleminde hıfzı"nı uygun bulmuştur:

103 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

9.9.[19]26

Diyânet İşleri Riyâset-i Celîlesine

Şark İstiklâl Mahkeme-i ʿaliyyesince İdâre-i ʿÖrfiyye mıntıkası hâricine tebʿîde mahkûm Vilâyet Müftîsi Kemâl Efendi'nin yerine mücâz ve husûsî olarak âlî derecede tahsîl görmüş ve İstanbul Dârü'l-hilâfe Medresesi müderrislikleriyle Seferîhisâr Mal ve Evkāf müdîrliklerinde bulunmuş olan Seyyid İsmetullâh Efendi'nin taʿyîn buyurulması mütemennâdır efendim.

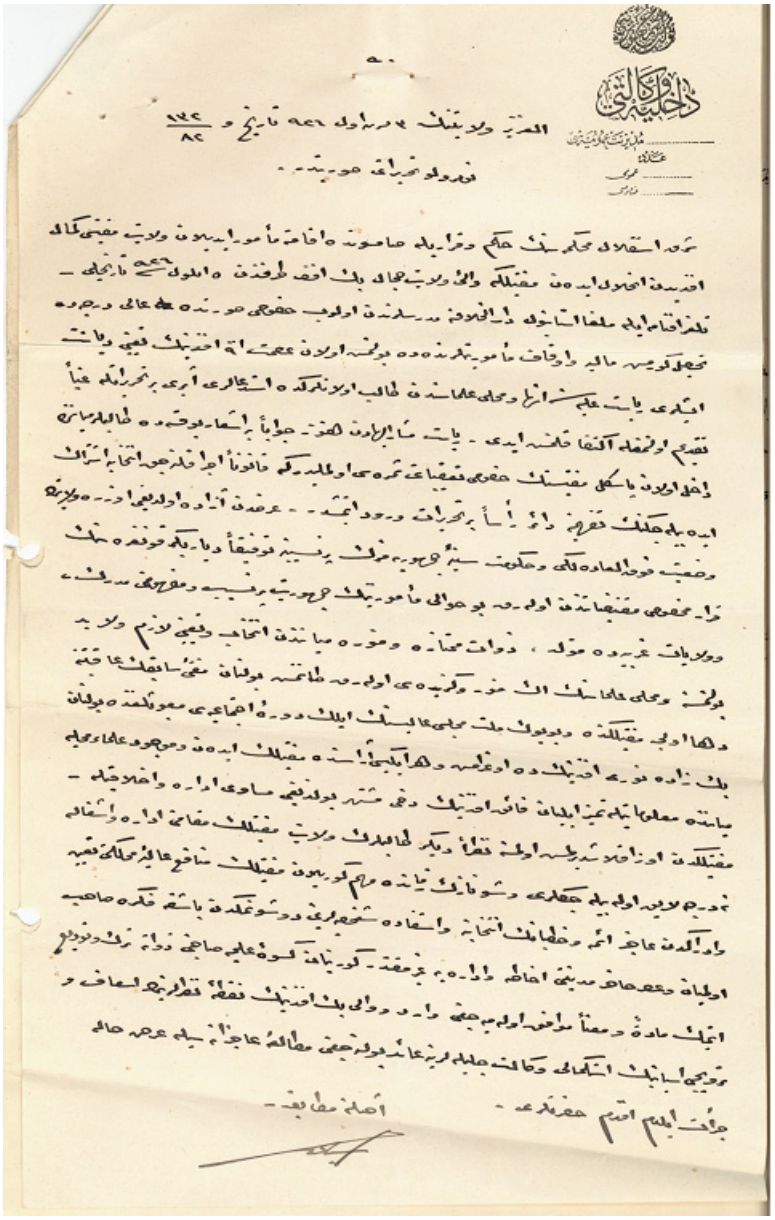
El'azîz vâlisi Cemâl [Bardakçı]

Takdîm

İntihâb mazbataları geldiğinde tezekkür olunmak üzere me'mûrîn kaleminde hıfzı.[104]

Cemâl Bey müftülük mürâcaat ve seçim süreci devam ederken Dâhiliye Vekâleti'ne 3 Teşrîn-i Evvel 1926 tarihli bir rapor yazmış, dönemin Dâhiliye Vekili Mehmed Cemil Bey ([Uybadın], v. 1957) bu raporu bir üst yazıyla 23 Teşrîn-i Evvel 1926'da Diyânet İşleri Başkanlığı'na göndererek "muktezâsının îfâsına müsâade buyurulması"nı istemiştir. Raporda şehirdeki olağanüstü duruma ve hükûmetin Diyarbakır Kongresi'nde aldığı karara uygun olarak bu tarz memuriyetlere Cumhuriyet'in prensiplerini özümsemiş, batı illerinde doğmuş, aydın ve seçkin kişilerin atanmasının gerekli olduğu anlatılmakta, bu sebeple müftülük için başvuran mahallî ulemânın mürâcaatlarının dikkate alınmaması tavsiye edilmektedir. Kemâleddin Efendi'nin şehrin "en münevver ve en güzîdesi" olmasına rağmen müftülükten uzaklaştırılmasını onun "mahallî"liğine bağlayan Vâli Cemâl Bey, önceki müftülerden Beyzâde Nûri ve Fâik Efendilerin de aynı âkıbete uğramalarının sebeplerinden biri olarak bunu görmektedir. "Şu nâzik zamanda" müftülük makamını idâre edecek kişinin memleketin âlî menfaatlerini müdrik olması gerekirken mahallî ulemânın idâre kabiliyetinden uzak, imam ve hatipleri tayin etmekten âciz, kendi menfaatlerini düşünen, "asr-ı hâzır-ı medeniyeti ihâtâ ve idâreye gayr-ı muktedir görünen" kişiler olduğunu belirterek İsmetullah Efendi isminde ısrar etmiştir:

104 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

Türkiye Cumhûriyeti Dâhiliye Vekâleti Müdîriyet-i Umûmiyesi

El'azîz Vilâyetinin 3 Teşrîn-i Evvel 926 târîh ve 132/82 numerolu tahrîrâtı sûretidir.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin hüküm ve karârıyla Samsun'da ikâmete me'mûr edilen vilâyet müftîsi Kemâl Efendi'den inhilâl eden müftîliğe Vâli-i Vilâyet Cemâl

Beyefendi tarafından 5 Eylül sene [1]926 tarihli telgrafnâme[105] ile mülgâ İstanbul Dârü'l-hilâfe müderrislerinden olup husûsî sûretde ʿâlî derecede tahsîl görmüş mâliye ve evkāf me'mûriyetlerinde de bulunmuş olan İsmetullâh Efendi'nin taʿyînî Diyânet İşleri Riyâset-i ʿaliyyesine inhâ ve mahallî ulemâsından tâlib olanların da istidʿâları ayrı bir tahrîrâtla aynen takdîm olunmakla iktifâ kılınmış idi. Riyâset-i müşârünileyhâdan henüz cevâben bir işʿâr yoksa da tâlibler meyânına dâhil olan Baskil müftîsinin husûsî taʿkībâtı semeresi olmalıdır ki kānûnen icrâ kılınacak intihâba iştirâk edebileceğinin tefhîmine dâir re'sen bir tahrîrât vürûd etmişdir. Arzdan âzâde olduğu üzere vilâyetin vazʿiyyet-i fevkalâdeliği ve hükûmet-i seniyye-i Cumhûriyyemizin prensibine tevfîkan Diyârbekir Kongresi'nin karâr-ı mahsûsu mukteziyâtından olarak bu havâlî me'mûriyetin Cumhûriyet prensip ve mefhûmunu müdrik ve vilâyât-ı ğarbiyyede mütevellid zevât-ı mümtâze ve münevvere meyânından intihâb ve taʿyînî lâzım ve lâbüd bulunmasına ve mahallî ulemâsının en münevver ve güzîdesi olarak tanınmış bulunan müftî-i sâbıkın ʿâkıbetine daha evvelce müftîlikde ve Büyük Millet Meclis-i ʿâlîsinin ilk devre-i ictimâʿiyyesi mebʿûsluğunda bulunan Begzâde Nûrî Efendi'nin de uğramış ve her ikisi arasında müftîlik eden ve mevcûd ulemâ-yı mahalliye meyânında maʿlûmâtıyla temeyyüz eyleyen Fâik Efendi'nin dahi müştehir bulunduğu mesâvî-i idâre ve ahlâkıyla müftîlikden uzaklaşdırılmış olmasına nazaran dîger tâliblerin vilâyet müftîlik makāmını idâre ve iştigâle ne derece lâyık olabilecekleri ve şu nâzik zamânda mühim görülen müftîlik menâfiʿ-i ʿâliyye-i memleketi taʿyîn ve idrâkden ʿâciz eimme ve hutabânın intihâbına ve istifâde-i şahsiyelerini düşünmekden başka fikre sâhib olmayan ve asr-ı hâzır-ı medeniyyeti ihâta ve idâreye ğayr-ı muktedir görünen kisve-i ilmiye sâhibi zevâta terk ve tevdîʿ etmek mâddeten ve maʿnen muvâfık olamayacağı vârid ve Vâli Beyefendi'nin nokta-i nazarlarının isʿâf ve tervîci esbâbının istikmâli vekâlet-i celîlelerine ʿâid bulunacağı mütâlaa-i ʿâcizânesiyle arz-ı hâle cür'et eyledim efendim hazretleri.

Aslına mutâbıkdır.[106]

Mahallî ulemânın şehrin önde gelen kurumlarında uzun süre yahut suhûletle vazife yapamamalarının en önemli sebebi halk arasında şuyû bulan dedikodulardır. Küçük bir mesele dedikodularla büyütülürek aşılmaz bir engel hâline getirilir ve bunu merkeze birbiri ardına yollanan ihbârnâmeler takip eder. Binâenaleyh Beyzâde ve Faik Efendiler'in başına gelenler Kemâleddin Efendi'nin de başına gelmiş, artan dedikoduların yol açtığı ihbâr ona müftülükten azil ve sürgün yolunu açmıştır.

Öte yandan Diyânet İşleri Me'mûrîn ve Sicil Müdîriyeti, Başkanlığa arz ettiği 11 Teşrîn-i Sânî 1926 tarihli yazıda memûriyet kanununa göre bir memurun en az altı ay hapis cezası almadığı sürece azledilemeyeceğini, Kemâleddin Efendi hakkında bu kesin hükme göre davranılmasının lüzumunu vurgulamıştır. Ancak Başkanlık "**târîh-i tebʿîdinden itibâren münʿazildir**" diyerek verilen azil kararından geri adım atmamıştır.

105 Söz konusu telgrafnâme 9 Eylül 1926 tarihlidir (bk. DİB Arşivi).

106 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri 7 Mart 1927'de kapatılınca bu mahkemelerin kararları tartışmaya açılmıştır. Kemâleddin Efendi'nin Diyânet İşleri Başkanlığı'ndaki sicill-i ahvâl dosyasında Dâhiliye Vekâleti ile Diyânet Riyâseti arasında mahkemelerin kapanmasından sonra Kemâleddin Efendi'nin cezasının ne kadar süreceği, memurluğunun âkıbeti, müftülük maaşı, müftülüğe dönüp dönemeyeceği gibi mevzularla ilgili yazışmaların kayıtları mevcuttur.[107] Fakat bu yazışmaların neticesi de Kemâleddin Efendi lehine sonuçlanmamıştır. Dosyada Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmek üzere hazırlanan bir notta **mahkemeler kapatılmış olsa da Takrîr-i Sükûn Kanunu hükümlerinin hâlâ yürürlükte olduğu**, zaten müftülük seçimi için karar alındığı ve bunu erteleme ihtimâli bulunmadığı belirtilerek Kemâleddin Efendi'nin vazifesine dönmesinin yolu kesin olarak kapatılmıştır. Sonuç olarak, Cemâl Efendi'nin teklifi de kabul edilmemiş, gerekli süreç işledikten sonra 22 Ağustos 1927'de Harput ulemâsından İbrahim Hulûsi Efendi'nin oğlu Mustafa Kemâl Efendi (v. 1937)[108] vilâyet müftüsü olarak tayin edilmiştir. Ancak Kemâleddin Efendi'nin 25 Teşrîn-i Evvel (Ekim) 1927 tarihinde Samsun'da yazdığı bir şiirine "El'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi" kaydını düşerek imzâ atması hem kendi ma'zûliyetini hem de Mustafa Kemâl Efendi'nin müftülüğe tayinini kabullenemediğini göstermektedir.[109]

7) Kemâleddin Efendi'nin Samsun'daki Sürgün Günleri

Kemâleddin Efendi'nin bir buçuk yıl kadar kaldığı Samsun'daki sıkıntılı günleri hakkında yeterli bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak beraberinde götürdüğü deftere[110] yazdığı beyitler ve kısa bir manzûmesi onun oradaki durumu hakkında bize bazı ipuçları vermektedir. Kemâleddin Efendi söz konusu manzûmede hayatını karartan kişinin Kâmil adında birisi olduğunu belirtmekte ve "Hangi kabahati işledim de darılttım seni ki beni derya kenârına kadar sürdün?" diyerek sitem etmektedir:

Kâmil oldu sebeb-i mahv-i Kemâl
İstemiş böyle demek Rabb-ı Celâl

Hangi cürmümdü ki darıtdı seni
Sâhil-i bahre kadar atdı beni

Etdi âlemlere rüsvâ beni Hak
Bu da bir cilve-i Hak'dır mutlak

Tevbe etdim sana yâ Rab tevbe
Yeter oldu bana mesken kulübe[111]

107 bk. DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası, 16 Mayıs 1927, 25 Mayıs 1927, 30 Mayıs 1927 tarihli yazışmalar.
108 Hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 214-215.
109 Şiir için bk. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok.
110 AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü'nde bulunan (nr. 36) defter sarf, kelâm, tefsîr, fıkıh, mantık gibi ilimlere dâir bazı notların ve fevâidin olduğu bir mecmûadır. Kemâleddin Efendi söz konusu şiirlerini bu defterin boş kısımlarına dağınık bir şekilde kaydetmiştir.
111 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 98 (eser yazma olmasına rağmen varak değil sayfa esas alınarak numaralandırılmıştır). Kemâleddin Efendi'nin bahsettiği "Kâmil"in kim olduğunu tespit edemedik.

Başka bir beytinde de

Mehâsinim ki meʿâyib diye kabûl edilir
Beyân-ı maʿzeret içün aceb daha ne denir

mısrâlarıyla müktesebâtının ve hizmetlerinin yok sayılıp mücrim ilân edilmesine karşı çâresizliğini dile getirmektedir.[112]

Samsun'a götürdüğü deftere yazdığı beyitleri incelediğimizde ruh hâlinin vefâsızlık, yalnızlık, ayrılık, kadir bilmezliğin getirdiği hayal kırıklığı, ümitsizlik ile teslimiyet, Allah'a tam bağlılık ve tevekkül arasında gidip geldiğini görürüz. Altmış yaşından sonra başına gelen bu imtihân onu çok yormuş, merhamet kapılarının yüzüne kapanması onu insanlardan soğutmuş ve o sürgün günlerinde kaleminden aşağıdaki beyitler dökülmüştür:

Kimsenin kimseye yokdur hayrı
Sevme bir kimseyi Hak'dan ğayrı

Hemân Hakk'a dön ğâfil olma Kemâl
Sivâsı Hudâ'nın hayâldir hayâl

Elzem oldu sana kesb-i hüsn-i hâl
Girdi çünki altmışa sinnin Kemâl[113]

Yine de başına gelen bu felâketlerin ana sebebi olarak kendisini görmektedir:

Kendi cürmümdür yıkan mutlak beni
Sanma haksız etti rüsvâ Hak beni[114]

Bu deftere kaydettiği Şeyhülislâm Yahyâ'nın

Zevâli ğussasın çeksün deyu niʿmet virür yohsa
Felek ehl-i dilün sanman ki mesrûr olmağın ister[115]

beyti; Yenişehirli Avnî Bey'in

Haste-i cân ber-leb-i hicrâna cânân neylesin
Müstaʿidd-i merg olan bîmâra Lokmân neylesin[116]
***
Gelince vakt-i hâcet geçmedim hâtırlarından hîç
Anınçün ben de şimdi hâtır-ı ahbâbdan geçdim[117]
***

112 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vikâye varağı.
113 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 2.
114 *a.g.e.,* s. 153.
115 Şeyhülislâm Yahyâ, *Dîvân,* İstanbul 1334, s. 120 ("olmağın" kelimesi "olduğın" şeklinde.).
116 Yenişehirli Avnî, *Dîvân,* İstanbul 1302, s. 144.
117 *a.g.e.,* s. 129.

Sîmurg-i merhametden ben görmedim nişâne
Ey hâce sen görürsen benden selâm söyle[118]

beyitleri; Fıtnat Hanım'ın

Tabʿ-ı nâ-ehle muvâfıkdır sipihrin gerdişi
Akrebe vâbestedir seyr ile çarhı sâatin[119]

beyti; şâiri meçhul

Nâil olur câha ancak câhil-i bâ-cîm olan
Câhil-i bî-lâma irmez câhil-i bî-cîm olan

şeklindeki beytin yanında kendisine âit

Rehâyâb olmaya âlâm u mihnetden bu dünyâda
Mekîn-i künc-i halvet olmadan eslem tarîk olmaz

beyti onun ruh hâlini yansıtması bakımından dikkate değerdir.[120]

Görüldüğü üzere o, kendisini sürgüne ve azle kadar götüren süreçte uğradığı haksızlıklar karşısında kabarıp durulan duygularını şiirlerle aktarmayı tercih etmiştir. Kâh kendi yazdığı

Cân âleminde bir cevelân etmek isterim
Bülbül isem de katʿ-ı zebân etmek isterim
Bîzâr u bî-huzûrum İlâhî zamâneden
Dergâh-ı izzetinde figân etmek isterim[121]

şeklindeki kıt'ayla, kâh İmam Şâfiî'nin

إِذَا ضَاقَتْ بِكَ الْبَلْوى فَفَكِّرْ فى اَلَمْ نَشْرَحْ
فَعُسْرٍ بَيْنَ يُسْرَيْنِ إِذَا فَكَّرْتَ تَفْرَحْ

şeklindeki beytini yazarak tesellî aramış,[122] sürgündeki ilk günlerinde kaybettiği ağabeyi Hacı Saîd Efendi'nin acısını bir şâirin hapishânedeyken söylediği rivâyet edilen

تَذَكَّرْ أَخِي إِنْ فَرَّقَ الدَّهْرُ بَيْنَنَا
أَخًا هُوَ في ذِكْراكَ أَصْبَحَ و أَمْسَى

118 *a.g.e.,* s. 175.
119 Fıtnat Hanım, *Dîvân,* İstanbul 1286, s. 16 ("Gazeliyât" kısmı).
120 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 140. Kemâleddin Efendi şâirlerini tespit ettiğimiz yukarıdaki beyitleri de bu sayfaya yazmıştır. Diğer beyitlerde isim yokken kendi beytinin altında "li-muharririhi Kemâleddin" kaydı vardır.
121 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok. İshak Sunguroğlu'nda ilk mısrâ "Ben lâ-mekânda tayy-ı mekân etmek isterim" şeklindedir (*Harput Yollarında,* II, 174).
122 "Dünya seni daralttığında "**Elem neşrah"** sûresini hatırla. Zorluğun iki kolaylık arasında olduğunu idrâk et ve rahatla..." *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 103.

وَلا تَنْسَ بَعْدَ البُعْدِ حَقَّ أُخُوَّتِي
فَمِثْلُكَ لاَ يُنْسَى ومِثْلِي لاَ يُنْسَى[123]

şeklindeki beyitlerini deftere yazmak sûretiyle takdîr-i İlâhî'ye boyun eğdiğini göstermiştir. Kemâleddin Efendi kendisine Harput'tan gönderilen bir telgrafnâmenin arkasına da aşağıdaki manzûmeyi yazarak başına gelen bütün musîbetlere rağmen Allah'tan gâfil olmaması yönünde gönlünü uyarmıştır:

Utan gönül! Yeter bırak sivâya meyl ü rağbeti
Zamânı geldi tevbe et Hudâ'ya ver muhabbeti

Bu nâz ile hayâtını geçirme luʿb u lehv ile
Çekersin âhiri ecel gelince çok nedâmeti

Hudâ'ya rabt-ı kalb edip sünûd-ı tâma saʿy kıl
Helâk eder seni bırak bu hâbı yaʿnî ğafleti [124]

Zira bu musîbetleri takdîr eden O'dur, bu belâ ve mihnet O'na duyduğu derûnî muhabbet sebebiyledir; öyleyse son arzusunun da O'nun cemâl-i bâ-kemâlini müşâhede olmasına şaşılmamalıdır:

Derd-i ışk-ı yâr ile düşdüm belâ vü mihnete
Bana tîmâr eyleyüp girme tabîbim zahmete

Kûyına varıp aceb mi vaslın etsem ârzû
Tâlib-i dîdâr olan etmez kanâʿat cennete[125]

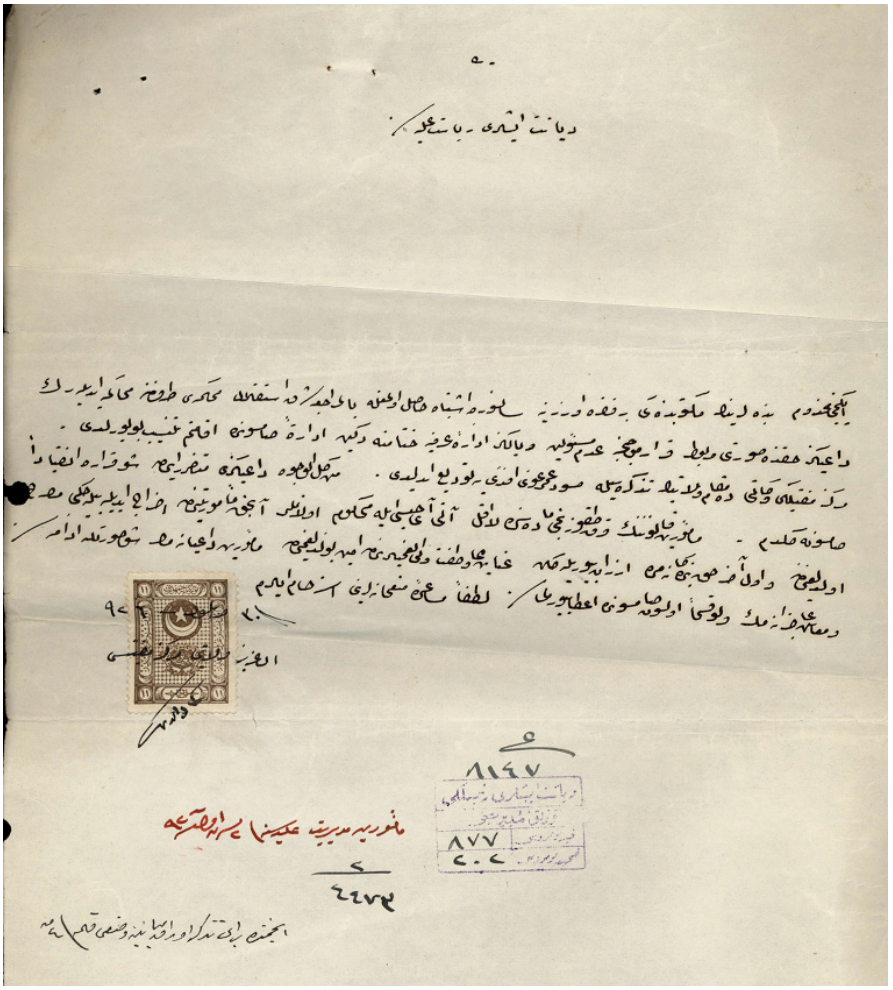
Maaş ve tahsisatının kesilmesi sebebiyle maddeten de sıkıntıya düşen Kemâleddin Efendi'nin memuriyetten de ihrâcı mevzubahis olunca Samsun'a gelir gelmez Diyânet İşleri Başkanlığı'na dilekçe yazmak sûretiyle vaziyetini kısaca anlatmış, hiç olmazsa memuriyetten ihraç edilmemesini, maaşının kısmen de olsa burada verilmesini talep etmiş ancak bu talebi uygun görülmemiştir.

---

123 "Yâd et kardeşim! Kader bizi ayırırsa, senin hâtıran ile sabahı ve akşamı geçiren kardeşini yâd et... Uzak düştükten sonra kardeşlik hakkını unutma sakın. Zira ne senin gibi biri ne de benim gibisi unutulur..." İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut 1995, XII, 82.

124 Kemâleddin Efendi bu beyitleri Samsun'da iken kendisine Harput'tan gönderilen bir telgrafnâmenin arkasına yazmıştır. Telgrafnâme AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36'daki *Mecmûa*'da bulunmaktadır.

125 Kemâleddin Efendi'nin defterine kaydettiği bu mısrâlar kendisi gibi müderris olan XVI. asır şuarâsından Nişancızâde Ahmed Ramazan Efendi'ye âittir (bk. Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* [haz. Aysun Sungurhan Eyduran], Ankara 2009, s. 119-120). (*Tezkire*'de ikinci mısrâdaki "**tabîbim**" kelimesi "**tabîbâ**" şeklinde kayıtlı.)

Bihî
Diyânet İşleri Riyâset-i ʿAliyyesine
İkinci mahdûm-ı bendelerinin mektûbundaki bir fıkra üzerine Sansürce iştibâh hâsıl olmağla bi'l-mürâcaa Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından muhâkeme edilerek dâʿîniz hakkında sûreti merbût karâr mûcebince adem-i mes'ûliyyet ve yalınız İdâre-i Örfiyye hitâmına değin idâreten Samsun'da ikâmetim tensîb buyuruldu. Merkez müftîliği vekâleti de makām-ı Vilâyet'in tezkiresiyle müsevvid Ömer Avnî Efendi'ye tevdîʿ edildi. Min külli'l-vücûh dâʿînizi mutazarrır eden şu karâra inkıyâden Samsun'a geldim. Me'mûriyet Kānûnu'nun kırk dokuzuncu maddesinde lâ ekall altı ay hapsi ile mahkûm olanlar ancak me'mûriyetinden ihrâc edilebileceği musarrah olduğuna ve evvel âhir hakk-ı bendegânemde erzân buyurulagelen inâyet ve ʿâtıfet-ı veliyyü'n-niʿamîlerinden emîn bulunduğumdan me'mûriyet-i dâʿiyânemin şu sûretle idâmesine ve maʿâş-ı ʿâcizânemin velev kısmen olsun Samsun'da iʿtâ buyurulmasına lutfen müsâʿade-i münʿimânelerini istirhâm eylerim.

20 Eylül [1]926
El'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi
Kemâleddin
Me'mûrîn Müdîriyet-i 'Aliyyesine
2 Teşrîn-i Evvel [1]926[126]

Kemâleddin Efendi daha önce hiç gitmediği Samsun'da, tanımadığı insanlar arasında ikâmete mahkûm edilmesine rağmen kısa sürede Samsunlu ulemâ tarafından benimsenmiş, orada da azamî hürmet görmüştür. O, Samsun'da kendini halktan tecrid etmemiş, namazlarını câmilerde cemaatle kılmaya özen göstererek onlarla kaynaşmayı arzulamıştır.

7 Mart 1927'de Şark İstiklâl Mahkemesi ilgâ edilip 23 Aralık 1927'de de Şark'ta İdâre-i Örfiyye kaldırılınca Kemâleddin Efendi'nin cezası düşmüştür. Ancak Takrîr-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olması sebebiyle[127] hem sürgünü hem de memuriyetinin devamı tartışılmış ve nihâyet mahkeme kararındaki "idâre-i örfiyye devamı müddetince" ibâresi gereği sürgünden dönmesine, azledildiği müftülüğe ise dönemeyeceğine, yeni bir resmî vazifeye de atanamayacağına karar verilmiştir.

Kemâleddin Efendi bir buçuk yıl kadar süren sürgünden sonra 1928'in başlarında Harput'a dönebilmiştir. Bu bir buçuk yıllık zaman diliminde müftülükle birlikte dersiâmlık ve müderrislik vazifesine de son verilen Kemâleddin Efendi'nin mütevellisinde bulunduğu vakıflarla irtibatı koparılmış, köylerdeki arazileri dağıtılmış, gelirlerine, tahsisat ve maaşlarına el konulmuştur. Uzun yıllardır hocalığını yaptığı Kâmil Paşa Medresesi'nden aldığı âidat medreseler kapatıldığından kesilmiş, medrese binası da İl Özel İdâresi tarafından satılarak yıkılmıştır. Başına gelen bu felâket sebebiyle elde avuçta ne varsa eridiği için Samsun'da maddeten de sıkıntıya düşmüş, yazmaları arasında bulduğumuz 20 Nisan 1928 tarihli "Tevdî' İlm ü Haberi"nden (havâle makbuzu) anlaşıldığına göre orada komisyoncu Yılancızâde Şükrü Bey'den 30 lira borç almış ve Harput'a döner dönmez bu parayı tedârik ederek ona göndermiştir.[128] Kemâleddin Efendi gerek Samsun'dayken gerek döndükten sonra memuriyetinin yanmaması için yoğun çaba harcamış, yeniden vazife alma imkânı kalmayınca emeklilik dilekçesi vermiş ve yukarıda da bahsedildiği üzere 10 Mayıs 1928'den itibaren vefâtına kadar 9 lira gibi düşük bir maaşla geçinmek zorunda kalmıştır.

Torunu Talat Turhan Bey'in ifadelerine göre Kemâleddin Efendi mürâcaat ve fetvâ makamında olmasına rağmen dinî meselelerden dolayı kapısını çalanlardan para almaya tenezzül etmeyecek kadar müstağnîdir. İnsanlar onun bu tokgözlülüğünü bildikleri için hallettikleri iş mukâbilinde para yahut mal teklifine cesâret edemezlerdi. O, bu tavrını zaman içinde fakra düşmesine rağmen ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir.

Sunguroğlu'nun da belirttiği üzere İstiklâl Mahkemeleri ve Örfî İdâre'nin estirdiği korku havası Harput ulemâsını evden çıkmaya çekinir hâle getirdiğinden[129] Kemâleddin Efendi Harput'a dönüp emekli olduktan sonra münzevî bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Zaten kısa bir müddet sonra da ağır bir hastalığın pençesine düşmüştür.

126 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.
127 4 Mart 1925'te iki yıllığına çıkarılan bu kanun bilâhere iki yıl daha uzatılmış ve 4 Mart 1929'da yürürlükten kaldırılmıştır.
128 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36.
129 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 404.

Pîr olduğumu şüphesiz ey nâzır-ı sâfım/ İsbât ediyor işte fotoğraf-ı tuhâfım

Bak sûret-i hâle n'ideyim oldu zarûrî/ Âlâm u mihenden beni zannetme muʿâfım[130]

130 Bir fotoğrafın üzerine yazdığını söylediği kıt'a. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok.

8) Hastalıkları ve Vefâtı

Devlet-i ʿAliyye-i Osmâniyye tezkeresine göre Kemâleddin Efendi orta boylu, kara gözlü, buğday tenli, "alâmet-i fârika-i sâbitesi tam" bir zâttı. Uzun süre katarakttan muzdarip olmuş, orta yaşlardan itibaren de şekere bağlı göz tansiyonu ile mücâdele etmek zorunda kalmıştı. Elʿazîz'de mütehassıs tabibler olmadığı için h. 1335 sonlarında (Eylül 1917) İstanbul'a gelerek dönemin en meşhur göz tabiblerinden Mehmed Esad Paşa ([Işık], v. 1355/1936)[131] tarafından tedâvi edilmiş ve geçici de olsa iyileşmiştir. Bunun üzerine kendisi de bir şâir olan ve "İhtiyârımla aceb ben hiç olur muydum tabîb/ Ger bileydim âlemin bunca devâsız derdini", "İtidâli itiyâd etmiş olanlar çok yaşar/ İbtilâdır öldüren vaktinden önce âdemi" gibi bazı beyitleri hattatlar tarafından levha hâline getirilen Mehmed Esad Paşa'ya aşağıdaki gazeli yazmıştır:

Bize Hakk'ın ulu bir niʿmeti Esʿad Paşa
Çünki ihyâ ediyor milleti Esʿad Paşa

Açıyor gözleri Îsî-nefes câiz olup
Aldı hakkı ile bu şöhreti Esʿad Paşa

Âlemin mürşididir dense sezâdır el-hak
Bize ibrâz ediyor kudreti Esʿad Paşa

Hazretin kadrini takdîr edemez kör millet
Bilir elbet dahi bu hikmeti Esʿad Paşa

Tâ ebed şükr-güzârı kalacak ***Müftî Kemâl***
Çünki yükletdi ana minneti Esʿad Paşa (Muharrem 1336 [Ekim 1917])[132]

Ancak bir müddet sonra gözlerindeki bu rahatsızlıklar tekrar nüksedince müftülük vazifesini vekâleten Harput Medresesi müdürü Sâdık Efendi'ye bırakarak aldığı üç aylık izinle 26 Zilkaʿde 1337/ 23 Ağustos 1919'da yeniden İstanbul'a gelmiştir. Dönemin Elʿazîz vâlisi Ali Gâlib Bey (v. 1932) gerekli iznin sağlanması için Meşîhat'e gönderdiği 12 Ağustos 1335/ 12 Ağustos 1919 tarihli telgrafta "...**erbâb-ı fiʿl ve kemâlât olan bu kıymetdâr vücûdun bir an evvel lüzûm-ı tedâvîsi mertebe-i vücûbda görülmesine binâen**..." şeklindeki ifadeleriyle hem Kemâleddin Efendi'yi medh, hem de vaziyetin âciliyetine işâret etmektedir.[133] Kemâleddin Efendi tedâvi sürecinin sonunda iyileşmiş, 20 Teşrîn-i Sânî 1335/ 20 Kasım 1919'da Meşîhat'e yazdığı dilekçeyle bir aylık yol izni istemiş ve Aralık 1919 sonlarında Elʿazîz'e dönmüştür. Fakat bu rahatsızlık müzmin hâle geldiği için vefâtına kadar Kemâleddin Efendi'nin yakasını bırakmamıştır.

Kemâleddin Efendi sürgünden döndükten birkaç yıl sonra da mesane kanserine ya-

131 Hayatı hakkında teferruatlı bilgi için bk. H. Kadircan Keskinbora, *Bilimde, Siyasette Milli Mücadelede Bir Işık: Esat Işık,* İstanbul 2010.

132 Ankara Üniversitesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. 38182, vr. nr. yok.

133 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi dosyası.

kalanmıştır. Tedâvi için iki defa İstanbul'a geldiyse de iyileşemeden El'azîz'e dönmüştür. 1930'ların ilk yıllarına tekabül eden birinci gelişinde o zamanlar Topkapı'da bulunan Gülhâne Tabâbet-i Askeriyye Tatbîkât Mektebi ve Seririyâtı'nda (GATA) üç ay tedâvi görmüştür. Hastanede kalma imkânı olmayınca İstanbul'daki tanıdıklarını da rahatsız etmemek için Sultanahmet Soğukçeşme sokağında aylık 15 liraya kiraladığı evde kalmıştır.[134] Tedâvi süreci tamamlandığında El'azîz'e dönmek zorunda kalan Kemâleddin Efendi hastalığı ağırlaşınca 1935'te yeniden İstanbul'a getirilerek başta İstiklâl Marşı şâirimiz Mehmed Âkif Bey olmak üzere birçok meşhurun da tedâvi gördüğü Şişli Sıhhat Yurdu'nda tedâvi edilmiştir. Buradaki günlerinde evi Teşvikiye Karakolu bitişiğinde bulunan ahbâbı kuyumcu Hacı Saîd Efendi'nin misâfiri olmuştur. Şişli Sıhhat Yurdu'ndaki tedâviden de müsbet bir netice alınamayınca yeniden El'azîz'e götürülmüştür. Bu hastalık sebebiyle yıllarca ızdırap çeken ve bakıma muhtaç hâle gelen Kemâleddin Efendi'ye ilk eşi Mutîa Hanım yatalak olduğu, 1930'da da vefât ettiği için kızları Fatma Râşide Hanım bakmıştır. Râşide Hanım'ın savcı olan eşinin tayini sebebiyle babasıyla ilgilenmesi imkânsız hâle gelince Kemâleddin Efendi 1934'te Refîka Hanım'la evlendirilmiştir. Fakat vücudu her geçen gün zayıflayan ve durumu gittikçe ağırlaşan Kemâleddin Efendi esîr-i firâş bir sûrette 8 Zilka'de 1354/ 2 Şubat 1936 Pazar günü 70 yaşındayken vefât etmiştir.[135] Cenâze namazına binlerce insan katılmış ve na'şı El'azîz'den Harput'a kadar (yaklaşık 7 km., yokuş yukarı) bu kalabalık cemaatin omuzlarında çıkarılarak Meteris mahallesindeki "Kürtler Türbesi" kabristanına, âile büyüklerinin yanına defnedilmiştir.[136] Cenâzenin teşyî edildiği gün hava çok soğuktur ve dilden dile aktarıldığına göre bu soğuğa rağmen şehir o kadar kalabalığı o güne kadar bir arada görmemiştir.

Rivâyete göre on bin civârında insanın iştirâk ettiği bu teşyî Kemâleddin Efendi'nin halk nezdindeki itibârını göstermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Kemâleddin Efendi'nin torunu Talat Turhan Bey "Kanaatimce dedemle ilgili en çok övünülecek taraf budur." diyerek bölge halkının bu son hüsn-i şehâdetine dikkat çekmektedir.

Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son postnişîni Ahmed Remzî Dede [Akyürek, v. 1944-Kayseri], Kemâleddin Efendi'nin vefâtına yazdığı şu manzûme ile târih düşmüştür:

Azm-i ukbâ eyliyor tekmîl-i enfâs eyleyen
Kalmıyor ehl-i kemâle hemdem ü hemrâh âh

Bak azîzim El'azîz'in merd-i pâk-i ekmeli
Kim yetişmez öyle bir ehl-i hüner her gâh âh

Hallederdi Zeyd ü Amr'in müşkilin müftî iken
Fıkh u tefsîri mükemmel ârif ü âgâh âh

134 Talat Turhan Bey'in anlattığına göre Kemâleddin Efendi'yi GATA'ya sevkeden El'azîz'deki doktor ona İstanbul'daki doktora teslim edilmek üzere bir mektup vermiş. Kemâleddin Efendi İstanbul'a gelince doktora mektubu takdim etmiş. Mektupta şöyle yazıyormuş: "Bir kaz gönderdim, yol!" Kemâleddin Efendi'nin ilmî müktesebâtına ve yaşına büyük hürmet gösteren doktor durumdan Efendi'yi haberdâr ederek mektubu yırtıp atmıştır.

135 Vefât tarihi mezar taşına zuhûl eseri olsa gerek 1355 olarak hakkedilmiştir.

136 Kemâleddin Efendi'nin kabrinin bulunduğu yer başlangıçta âile mezarlığı şeklindeyken bugün başkalarının da defnedildiği umûmî bir mezarlık hâline gelmiştir. Oranın "Kürtler Türbesi" olarak anıldığını İbnülemîn Bey kaydetmektedir (*Son Asır Türk Şâirleri,* I, 533).

Üç lisânda şâir-i mâhir iken etti sükût
Şimdi senden istiyor bir Fâtihâ lillâh âh

Geldi bir kâmil dedi târîhini mağfûr ola
İrtihâl etti Kemâleddîn-i ekmel âh âh[137]

إرتحال ايتدى كمال الدين أكمل آه آه = 1354

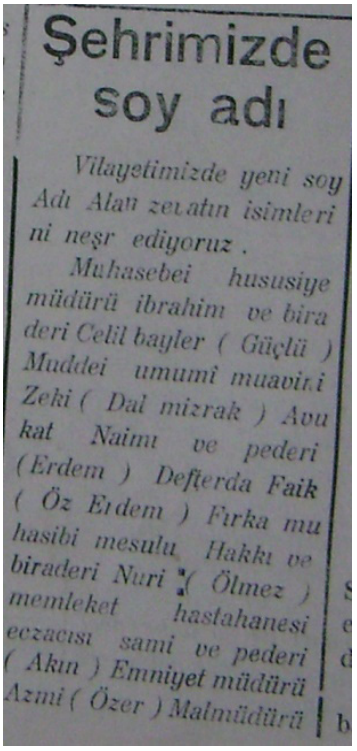

Kemâleddin Efendi'nin Harput'taki mezarı.

137 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, s. 175; Hasibe Mazıoğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri,* Ankara 1987, s. 271. Mazıoğlu'nun eserinde üçüncü beyit yoktur.

9) Soyadı Mevzuu

Kemâleddin Efendi'nin DİB'deki dosyasında bulunan "Me'mûrîn ve Ketebe ve Müstahdemîn-i Devlet-i ʿAliyye'nin Terceme-i Hâllerine Mahsûs Varaka"ya bizzat yazdığı kayda göre XVII. asırdan XX. asra kadar fâsılasız din adamı yetiştiren ecdâdı önceleri İmamzâde nâmıyla anılırmış. Âilede yetişen ulemâ arasında Harput'ta uzun yıllar müftülük yapanlar çıktığı için âile bilâhere Müftügiller ve Efendigiller şeklinde adlandırılmıştır. Kemâleddin Efendi resmî yazışmalarda, kitap ve makalelerinde adını "**Kemâleddin Harputî**" olarak yazmıştır. Soyadı Kanunu çıkınca (1934) ise âilece "**Erdem**" soyadını almışlardır. Elʿaziz'de yayımlanan Turan Gazetesi 15 Kânûn-ı Evvel (Aralık) 1934 tarihli, 254 numaralı nüshasının ilk sayfasında halkı soyadına teşvik etmek maksadıyla "Şehrimizde Soyadları" başlıklı bir haber yaparak şehrin eşrâfından bazılarının aldıkları soyadlarını kaydetmiştir. Bu eşrâf arasında "Avukat Naîmî ve **pederi**" de bulunmaktadır:

Şehrimizde soy adı

Vilayetimizde yeni soy Adı Alan zevatın isimleri ni neşr ediyoruz .

Muhasebei hususiye müdürü ibrahim ve bira deri Celil bayler (Güçlü) Muddei umumi muavini Zeki (Dal mizrak) Avu kat Naimi ve pederi (Erdem) Defterda Faik (Öz Erdem) Fırka mu hasibi mesulu Hakkı ve biraderi Nuri (Ölmez) memleket hastahanesi eczacısı sami ve pederi (Akın) Emniyet müdürü Azmi (Özer) Malmüdürü

Ahmet Turan Arslan'ın Ömer Naîmî Efendi'nin oğlu Esad Efendigil'den naklettiğine göre Ö. Naîmî Efendi henüz babası sağken mahkemeye mürâcaat edip "Erdem" soyadını "Efendigil" ile değiştirmiştir.[138] Ancak rahmetli Esad Bey'in bu meseleyi yanlış hatırladığı kanaatindeyiz. Zira mahkeme kaydına göre Ömer Naîmî ve kardeşi Abdülhamid Hamdî Efendiler soyadlarını babaları Kemâleddin Efendi'nin vefâtından 18 yıl sonra, **05.04.1954**'te "Efendigil" olarak değiştirmişlerdir.[139] Zaten Ömer Naîmî Efendi'nin 1938-1939'da *Altan* dergisinde yayım-

138 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92.
139 bk. Elazığ Nüfus Müdürlüğü Kemâleddin Efendi'nin hüviyet kaydı.

ladığı yazılarında "Erdem" soyadını kullandığını,[140] CHP'nin 17.11.1947'de gerçekleştirdiği Yedinci Büyük Kurultay'ına Elazığ'ı temsilen "Naîmî **Erdem**" olarak katıldığını görmekteyiz.[141] 1948'de neşredilen *Resmî Gazete*'de bir dâvâ dosyası sebebiyle kendisinden bahsedilen Ömer Naîmî Efendi'nin soyadı yine "Erdem" olarak kayıtlıdır.[142] Milliyet Gazetesi'nin 26.12.1950 nüshasında yayımlanan Elazığ Baro Başkanlığı seçimi ile ilgili haberde Baro Başkanı seçilen Ömer Naîmî'nin soyadının burada da "Erdem" olarak yazıldığı görülmektedir. Abdülhamid Efendi'nin oğlu Ahmet Ferit Yüksel Bey babasıyla düştüğü bir anlaşmazlık sebebiyle mahkemeye mürâcaat ederek kendi soyadını yeniden "Erdem" olarak değiştirmiştir. Bugün Abdülhamid Efendi'nin diğer çocuklarından olan torunları Efendigil'i taşırken Ahmed Bey'in çocukları Erdem soyadını kullanmaktadır.

10) Eserleri

Kemâleddin Efendi çoğu risâle hacminde şerh ve tercümelerden oluşan manzum-mensur dinî, tasavvufî, edebî eserler kaleme almıştır. Bunların bir kısmı kitap, bir kısmı tefrika şeklinde neşredilmiş, mühim bir yekûnu ise yazma olarak kalmış ve maalesef kaybolmuştur. Kaynaklarda Kemâleddin Efendi'nin 40'a yakın eserinin olduğu belirtilmekteyse de bunların bir kısmı müstakil başlıklar hâlinde kaydedilmiş tahmîs, kasîde, gazel ve tarih kıt'alarından, bir kısmı da birer sütunluk/sayfalık mecmûa yazılarından müteşekkildir.[143] Ayrı başlıklar hâlinde kaydedilen şiirler bir araya getirildiğinde ancak küçük bir divançe olabilir. Kemâleddin Efendi'nin eserlerini aşağıdaki tasnifle inceleyelim:[144]

a) Neşredilen Risâleler

a.1) *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi*

Eser, büyük sûfîlerden Ebü'l-fazl en-Nahvî'nin (v. 513/1119)[145] *el-Kasîdetü'l-münferice* adlı manzûmesinin[146] Abdülhamid Hamdî Efendi tarafından yapılan tahmîsine oğlu Kemâleddin Efendi'nin yazdığı şerhtir. 123 sayfalık bu şerh 1317/1899'da Ma'mûretü'l-azîz Vilâyet Matbaası'nda basılmıştır.

---

140 bk. Ömer Naîmî Erdem, "Medenî Kanunun Bâriz Vasıfları", *Altan,* sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1939), s. 41-46; a.mlf., "Atamın Mezarında", *a.g.e.,* s. 53; a.mlf., "Tetkikler: Harput Şairleri", *a.g.e.,* sy. 39-42 (Elazığ, Eylül 1938), s. 39-40.

141 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı,* [Ankara 1948], s. 6.

142 *Resmî Gazete,* 7 Nisan 1948, s. 964 (Elazığ Asliye Hukuk Mahkemesi'nin ilâmından).

143 bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 172-173.

144 Kemâleddin Efendi'nin ulaşabildiğimiz bütün eserlerini bugünkü harflere aktararak açıklayıcı ilâvelerle yayımlama çalışmalarımız devam etmektedir. Bu çalışmaların ilki için bk. Ahmet Karataş, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekâik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.

145 Fakîh, nahiv âlimi ve şâir olan İbnü'n-Nahvî aynı zamanda İmam Gazzâlî'nin muakkiblerinden bir sûfîdir. Daha teferruatlı bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "İbnü'n-Nahvî, el-Kasîdetü'l-münferice'si ve Tercümesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 16 (İzmir 2002), s. 38-40; İsmail Durmuş-Hüseyin Elmalı, "İbnü'n-Nahvî", *DİA,* Ankara 2000, XXI, 163-164.

146 İbnü'n-Nahvî'nin, *el-Ferec ba'de'ş-şidde*, *Ümmü'l-ferec*, *el-Fütûh* adlarıyla da anılan *Kasîde-i Münferice*'sini mallarının gaspedilmesi üzerine yazdığı, kasîde yazıldıktan sonra gördüğü rüya sebebiyle korkuya kapılan gaspçının aldığı malları İbnü'n-Nahvî'ye iâde ettiği anlatılır. Allah'a teslimiyetten, O'nun ihsânının ve lutfunun sonsuzluğundan, kuvvet ve kudretinden bahseden muhtevâsı, anlatılagelen rüya hâdisesi ve bunu duâ niyetine okuyanın duâsının mutlaka kabul edileceğine dâir oluşan inanç Kasîde-i Münferice'yi asırlar boyu okunan, tahmîs, tesbî', taştîr, taklidleri yazılan, muâraza, tazmîn, tercüme ve şerh edilen bir vird hâline getirmiştir. bk. Hüseyin Elmalı, "İbnü'n-Nahvî, el-Kasîdetü'l-münferice'si ve Tercümesi", s. 41-56.

Kasîde-i Münferice'nin beyit sayısı nüshalarına göre kırk ile elli arasında değişmektedir. Abdülhamid Hamdî Efendi'nin yaptığı tahmîs 41 beyit üzerine olduğundan Kemâleddin Efendi'nin şerhi de bu 41 beyti esas almıştır. Tahmîs

إِصْبِرْ فا لصَّبْرُ اَخُو الفَرَحِ
فإن اسْتَبْطأتَ مَدى الثَّلَجِ
فَعَلَيْكَ القوْلَ بالدَّلَجِ
إِشْتَدّي أَزْمَةُ تَنفَرِجي
قَد آذَنَ لَيْلُكِ بِالبَلَجِ

bendiyle başlamakta,

سَيْفُ الله العَالى الهِمَم
اَسَدُ الْقَهّارِ بِمُزْدَحَم
اَصْلُ الْحَسَنَيْنِ الْمُحْتَرَم
فَبِهِمْ نَفْسُ رَبَّ النَّسَم
عنّا الكُرُباتِ بِالْفَرَجِ

bendiyle bitmektedir.

İbnülemîn, Kemâleddin Efendi'nin arzusu üzerine esere sanatlı bir takrîz yazmıştır. İbnülemîn gibi gâyet müşkülpesend, ihtiyâtkâr ve titiz tabiatlı bir zâtın takrîzde yer alan medihlerle dolu şu şiiri hayli şaşırtıcıdır:

Ey fâzıl-ı ter-zebân var ol
Lütfun ile her zamân var ol

Yazdın bize bir eser ki raʿnâ
Şânında anın ne dense ahrâ

Her satır sahîfe-i maʿârif
Dîbâce-i nüsha-i avârif

Mîzâbe-i Kaʿbe-i hakîkat
Ârâyiş-i gülbin-i fazîlet

Gülzâr-ı edebde verd-i raʿnâ
Ezhâr-ı cinâna ğıbta-fermâ

Sen necm-i kemâl-i nûr-feşânsın
Memdûh-ı efâzıl-ı zamânsın

Fahr eyler ise seninle şâyân
Sükkân-ı harem-serây-ı irfân

Evsâf ü mehâsînin dü bâlâ
İsbâtına var mı bende yârâ

Medhinde ne rütbe etsem ıtrâ
Âlîsin o rütbeden de aʿlâ

Taʿrîfine bezl-i kudret etmem
Bir emr-i hatîre cür'et etmem

Mevcûd iken âfitâb heyhât
Daʿvâ-yı vücûd eyler mi zerrât

Bâkī olasın cihânda bin sâl
Ey menbaʿ-ı hüsn-i hulk u ifzâl[147]

Kemâleddin Efendi şerhinde önce her benddeki kelimelerin gramer yapıları ve iştikākları üzerinde durmuş, bâblarını yazmış ve mânâlarını vermiş, mısrâlardaki edebî sanatları belirtmiş, yeri geldikçe de bu kelimelerin işâret ettiği âyet ve hadislere atıflarda bulunmuştur. Sonra da o bendi "Hulâsa-i meâl" başlığıyla kısaca yorumlamıştır. Bu yorumlarda yer yer tasavvufî mülâhazalar dikkat çekmektedir.[148]

Kemâleddin Efendi bu eseri önce tefrikalar hâlinde neşredilmek üzere m. 1893-1896 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Hazîne-i Fünûn* mecmûasına yollamış, ancak mecmûaya gelen yazıların çokluğu ve kısa süre sonra da mecmûanın kapanması sebebiyle eserin sadece ilk kısımları (5. bende kadar) birkaç tefrika hâlinde yayımlanabilmiştir.[149] "Kasîde-i Münferice'nin Tahmîs-i Cedîdiyle Berâber Tercemesidir" başlığıyla tefrika edilen bu kısımlar mecmûanın aşağıdaki sayılarında yer almıştır:

III/ 34 (22 Şaʿbân 1313), s. 365-366.

147 Kemâleddin Harputî, *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi,* s. 5. Takrîzi yazdığı dönemde 30 yaşında olan İbnülemîn *Son Asır Türk Şâirleri*'nde bunu "evâil-i şebâb"da yazdığını vurgulayarak ifrâta varan övgülerini gençliğine bağlıyor gibidir (*a.g.e.,* II, 854).

148 Meselâ bk. 33. bend, s. 99.

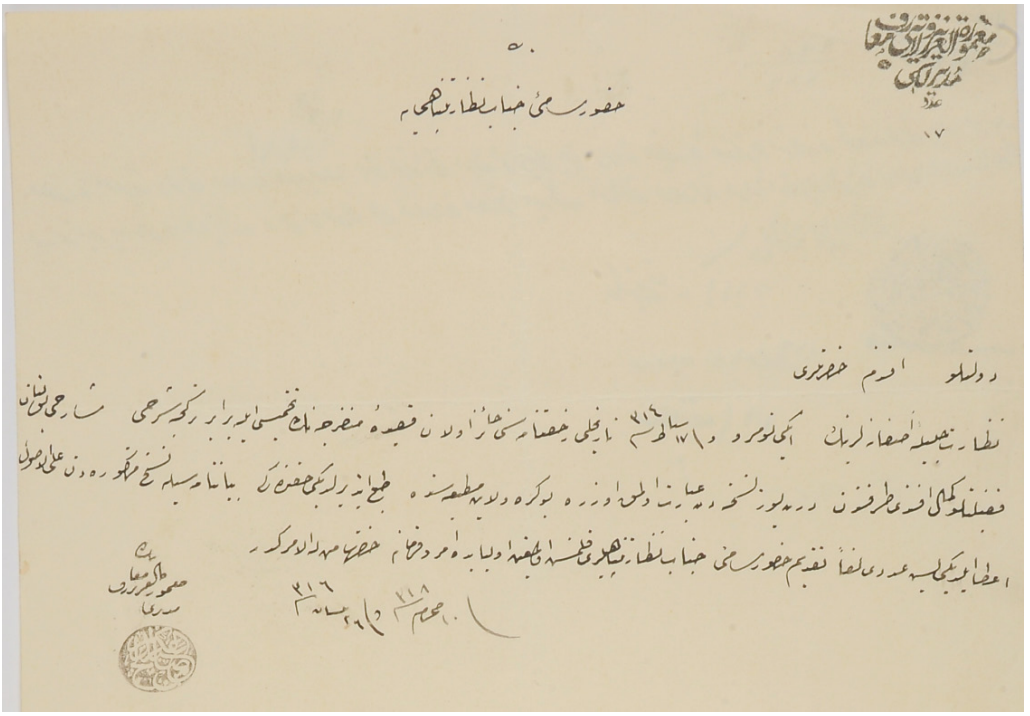
149 Kemâleddin Efendi *Hazîne-i Fünûn*'da *Kasîde-i Tantarâniyye*'nin şerhini tefrikalar halinde yayımlamıştır. Yayımlanan son kısmın altına *Hazîne-i Fünûn* imzalı "Kemâleddin Efendi Hazretleri'nin bundan böyle dahi baʿzı âsâr-ı fâzılâneleriyle sahîfelerimizi tezyîn buyuracaklarını ümîd ederiz." şeklindeki not konulunca Kemâleddin Efendi mecmûaya *Kasîde-i Münferice* şerhini göndermiştir. Fakat ilk bölüm dışında gönderdiği cüzlerin devam eden sayılarda yayımlanmaması üzerine dergi idâresine bir mektup yollamış, idâre 49-50. sayıda "Muhâberât-ı Aleniyye" başlığı altında Kemâleddin Efendi'ye "Eserleriniz önümüzdeki hafta neşredilecektir. Mâbaʿdlarını sürʿat-i mümkine ile irsâl buyurmanızı ricâ ederiz." diye cevap vermesine rağmen (s. 495) sonraki iki sayıda da gönderilenleri neşredememiştir. Birlikte çıkan 51-52. sayısında yayın müdürü mecmûanın bu sayılarla üçüncü yılını doldurduğunu, neşredilmeyen yazıların gelecek sayılarda çıkacağını belirterek "ashâb-ı âsârın gücenmemelerini bilhassa" ricâ etmiştir (s. 509). Dördüncü senenin ilk sayısında Kemâleddin Efendi'den yine alenen özür dileyen mecmûa idâresi söz konusu yazıları gelecek sayılarda yayımlayacağı sözünü vermiştir (IV/1, s. 18). Ancak tefrikalar bitmeden mecmûa 4. yılında 20. sayısını da neşredip yayın hayatına son vermiştir (24 Rebîü'l-evvel 131[4]).

IV/ 6 (22 Zilhicce 1313), s. 77-78.

IV/ 9 (13 Muharrem 131[4]), s. 126.

IV/ 11-12 (27 Muharrem 131[4]), s. 159-160.

IV/ 13 (4 Safer 131[4]), s. 188-189.

Maʿmûretü'l-azîz Maârif Müdürlüğü'nden Kemâleddin Efendi'nin eserinin yayımlanmasıyla ilgili Maârif Nezâreti'ne gönderilen yazı.

Maʿmûretü'l-azîz Vilâyeti Maʿârif Müdürlüğü

Aded: 17

Bihî

Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Nezâret-penâhî'ye

Devletlu Efendim Hazretleri

Nezâret-i celîle-i âsafânelerinin 2 numero ve fî 17 Şubat [1]314 târihli ruhsatnâmesini hâiz olan *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsi ile Berâber Türkçe Şerhi* şârihi bulunan fazîletlü Kemâl Efendi tarafından dört yüz nüshadan ibâret olmak üzere bu kere Vilâyet Matbaası'nda tabʿ ettirildiği hakkındaki beyânnâmesiyle nüsah-i mezkûreden ale'l-usûl iʿtâ eylediği beş adedi leffen takdîm-i huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri kılınmış olmağın ol bâbda

emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 10 Muharrem sene [1]318 ve fî 26 Nisan sene [1]1316 [10 Mayıs 1900]

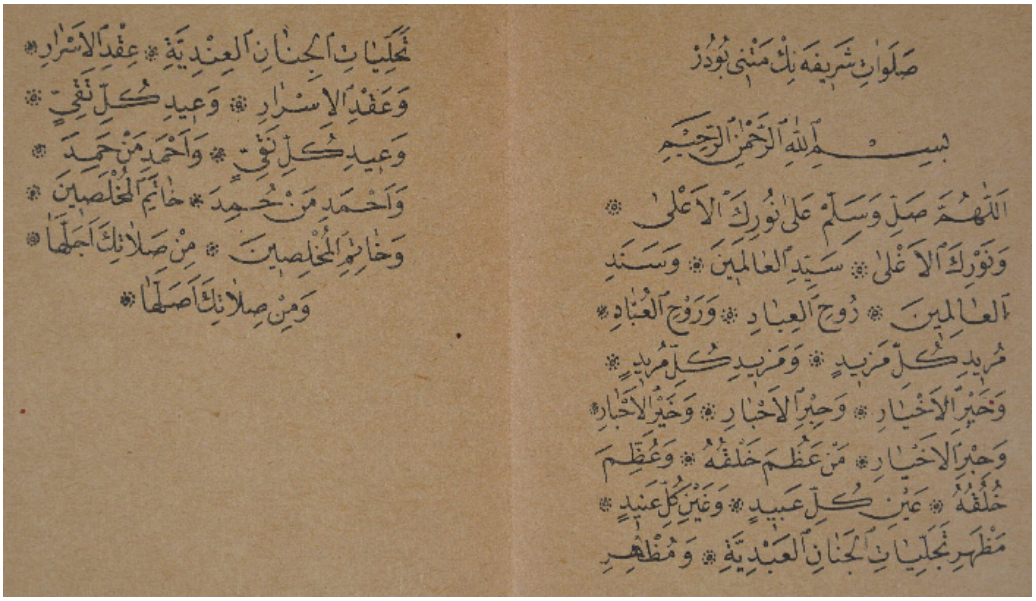
Bende

Maʿmûretü'l-azîz Maârif Müdîri

Sâlih ?[150]

a.2) *el-Mülemmaʿ Şerhu'n-naʿti'l-murassaʿ bi'l-mücennesi'l-müseccaʿ*

Kemâleddin Efendi'nin müftülükten azledildikten sonra 1345/1927'de Ahmed Kâmil ve Şerîki Matbaası'nda bastırdığı risâlesidir. Eser meşhur âlimlerden Aliyyü'l-kārî'nin (v. 1014/1605) bir paragraflık müsecca Salavât-ı Şerîfe (naʿt) metninin şerhinden ibâret olup 15 sayfadan oluşmaktadır. Kemâleddin Efendi Salavât-ı Şerîfe'yi âyet-i kerîmelerden ve hadîs-i şeriflerden istifâde ile "icmâlen şerh ve îzâh" etmektedir. Risâlenin ilk sayfalarında nûr-ı Muhammedî mevzuunu tasavvufî açıdan yorumlamakta ve "ğulât-ı sûfiyyenin ittihâd ve hulûl"ü savunan "vücûdiyye mezhebi"nin "vahdetçileri"ni sert ifadelerle eleştirmektedir.[151] İbn Arabî'nin eserlerini okuyan, aşağıda görüleceği üzere onun eserlerinden iktibaslarla risâleler yazan Kemâleddin Efendi'nin "vahdet-i vücûd ashâbı" diye nitelediği tâifeyi "Cenâb-ı Allah avâlimin mecmûudur" düşüncesini savunduğu iddiasıyla küfürle itham etmesi dikkat çekicidir.

Kemâleddin Efendi'nin şerhini yaptığı Aliyyü'l-kārî'nin Salavât-ı Şerîfe metni.

150 BOA, MF.MKT., dosya nr: 507, gömlek nr. 40. Dosyada ayrıca yukarıdaki belgede ifade edilen beyânnâme ve eserin beş nüshasının yerine ulaştığına dâir yazı da mevcuttur.

151 bk. s. 6-7.

b) Neşredilmeyen Risâleler

b.1) *Rekāik: Hadîs-i Erbaîn*

Kemâleddin Efendi Harput Dârü'l-hilâfe Medresesi müderrisiyken (1334-1342/1916-1924) Hadis derslerine girdiği sahn kısmı ikinci sınıf öğrencilerinin okuyup ezberlemelerini sağlamak amacıyla *Rekāik* adını verdiği bir hadîs-i erbaîn risâlesi yazmış, bilâhere bu hadislerin tercümelerini de ilâve ederek risâlesini genişletmiştir. Kemâleddin Efendi, okuyucuyu kötülüklerden uzaklaştırmayı ve iyiliklere teşvik etmeyi hedefleyen hadislerden kolaylıkla anlaşılabilecek ve ezberlenebilecek kırkını bir araya getirmekle aynı zamanda Peygamberimiz'in {مَنْ حَفِظَ عَلى أُمَّتي أَرْبَعينَ حَديثًا بَعَثَهُ اللهُ يَوْمَ القِيامَة فِي زُمْرَة الْفُقَهَاء} "Allah, ümmetim içinde kırk hadis ezberleyen kimseyi kıyâmet günü fakîhler zümresinde diriltir."[152] şeklindeki müjdesine de nâil olmayı arzulamıştır. Risâlenin İstanbul ve Ankara Üniversiteleri kütüphanelerinde bulunan iki yazma nüshası tarafımızdan tespit edilmiş olup muhtevâ incelemesi, metin tenkidi ve tahrici yapılarak neşredilmiştir.[153]

b.2) *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkīki't-tebeʿiyyeti beyne'l-ʿilmi ve'l-maʿlûm*

Kemâleddin Efendi'nin Elʿazîz müftüsü olduğu sıralarda o zamanlar Elʿazîz'e bağlı bir kaza olan Arapgir'in müftüsü Hacı Ahmed Efendi'nin açıklamasını istediği "İlm-i İlâhî maʿlûma tâbiʿdir." şeklindeki söz ile kaza, kader, insan fiillerinin yaratılışı, güç yetirilemeyecek emir ve nehiyler (teklîf-i mâ lâ yutâk), Allah'ın sıfatları gibi meseleleri izâh sadedinde 10 Safer 1344/30 Ağustos 1925'te tamamladığı bir risâle olan *Tesbîtü'l-mefhûm*'un tespit edebildiğimiz tek nüshası 34 varak olup Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Mustafa Con Yazmaları arasında (A, nr. 237) bulunmaktadır.

Kemâleddin Efendi kelâm ilminin ana konuları arasında yer alan yukarıdaki meseleleri Mâtürîdî, Eşʿarî ve Muʿtezilîlerin düşünceleri çerçevesinde açıklamakla birlikte felsefî ve bilhassa tasavvufî yorumlar yapmış, başta Muhyiddîn İbn Arabî olmak üzere İmam Aʿzam, İbn Esîr, Fahreddin Râzî, İbn Teymiyye, Nevevî, Muhammed İbn Esʿad Tüsterî, Molla Câmî, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, Şemseddin Ahmed Hayâlî, İsmâil Hakkı Bursevî, Gelenbevî gibi âlim ve ârîflerin görüşlerine yer vermiştir. Yorumlarını yer yer âyet ve hadisler, asr-ı saâdetten örnekler, vecîz sözler, Türkçe, Arapça, Farsça beyitler ve kıt'alarla da zenginleştiren Kemâleddin Efendi'nin bu risâlesi erbâbı tarafından büyük bir teveccühle karşılandığı için mükerreren istinsâh edilmiştir.[154] Eserin iç kapağına Kemâleddin Efendi aşağıdaki kıt'ayı yazmıştır:

Nâçîz eserim ki bu kitâbım
Kalsın sana yâdigâr benden
Oldukça musâdif-i nigâhın
Bir hâtıradır ümîd senden (1345/1926)

152 el-Müttakī el-Hindî, Alâüddîn Alî, *Kenzü'l-ʿummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efʿâl* (thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkā), Beyrut 1985; X, 158 (hadis nr. 28817, 28818); el-Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs* (thk. Ahmed el-Kalâş), Beyrut 2000, II, 322 (hadis nr. 2465).

153 Ahmet Karataş, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekāik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.

154 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 173.

b.3) *Mütenevvi' Duâ ve Nüshalar Mecmûası*

Eser Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde Efendigil Yazmaları arasında bulunan bir defterin (yz. nr. 89) boş sayfalarına Kemâleddin Efendi'nin kaydettiği duâlar, vefkler, muskalar[155] ve evrâddan oluşmaktadır. 240 sayfalık defterin 150 sayfasında Kemâleddin Efendi'nin kayıtları vardır. Bu kayıtlar arasında kendisine âit duâ manzûmeleri, Nakşî evrâdı, Râbıta-i Şerîfe, farklı şâirlerin münâcâtları, Peygamber Efendimiz'in yaptığı bazı duâlar evrâd-ı zebânı olması bakımından dikkat çekicidir.

c) Tefrikaları

c.1) *Kasîde-i Tantarâniyye Şerhi*

Kasîde-i Tantarâniyye h. V. asırda yaşamış, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin önemli müderrislerinden şâir Ebû Nasr Muînüddîn Ahmed b. Abdirrezzâk et-Tantarânî'nin (v. 485/1092) devrin meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk için yazdığı otuz beş beyitlik medhiyesidir. Zengin cinas örneklerini barındırdığı için *Kasîde-i Mücennese* olarak da anılan şiirin ilk yirmi beş beytini oluşturan nesîb kısmında Tantarânî Hz. Peygamber sevgisini dile getirdiği için şiir na't mecmûalarında da yer almış, üzerinde çok sayıda tercüme ve şerh yapılmıştır.[156] "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılan *Kasîde-i Tantarâniyye*

يا خَلِيَّ البالِ قَدْ بَلْبَلْتَ بِالْبِلْبَالِ بَالْ
بالنَّوَى زَلْزَلْتَني وَالعَقْلُ في الزِّلْزالِ زالْ

mısrâları ile başlamakta

دُمْ على رَغْمِ العِدٰى وَارْبَحْ بعَودِ العَيْدِ في
دَوْلَةٍ غَرَّاءَ فيها أدوَمُ الألطافِ طافْ

beytiyle bitmektedir.

Kemâleddin Efendi *Kasîde-i Tantarâniyye*'yi tercüme ve şerh ederek *Hazîne-i Fünûn* mecmûasında tefrikalar hâlinde yayımlamıştır. *Hazîne-i Fünûn*'da Hersekli Ârif Hikmet, Mehmed Âkif, Fâik Esad, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Ahmed Remzî, İsmâil Safâ, Sâmih Rifat, Süleyman Nazîf, Muhyiddin Raif, Ahmed Râsim, İbnülemîn Mahmud Kemal gibi dönemin önemli isimlerinin yazı ve şiirlerinin yayımlandığını ve mecmûanın yüksek bir tirajla (6.000 civârı) Osmanlı'nın en uzak bölgelerine kadar ulaşan bir abonelik ağına sahip olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda[157] Kemâleddin Efendi'nin şerh dizisinin 13 sayı boyunca yayımlanmasının Harput'taki şöhretini perçinlediğini, bilhassa İstanbul'un edebî ve ilmî mahfillerinde tanınmaya başlamasına vesile olduğunu söyleyebiliriz.

Kemâleddin Efendi *Kasîde-i Münferice*'de olduğu gibi önce kelimelerin gramer yapılarını, bâblarını ve sözlük anlamlarını belirtmiş, sonra da "Mahsûl-ı Beyt" başlığıyla beyitten an-

155 Defterde "nüsha" kelimesi tercih edilmiştir.
156 Daha geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Kasîde-i Tantarâniyye", *DİA,* İstanbul 2010, XXXIX, 576-577.
157 bk. Orhan Okay, "Hazîne-i Fünûn", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 135.

laşılan mânâyı kısaca açıklamıştır. Çoğu açıklamanın sonunda ise ilgili beyitte bulunan edebî sanatları kaydetmiştir.

Hazîne-i Fünûn'da *Kasîde-i Tantarâniyye*'nin tefrika edildiği sayılar şunlardır:

1-5. beyitler, III/10 (10 Rebîü'l-evvel 1313), s. 82-85.

6-10. beyitler, III/17 (28 Rebîü'l-âhir 1313), s. 142-144.

11-15. beyitler, III/16 (21 Rebîü'l-âhir 1313), s. 133-135.

16-18. beyitler, III/18 (5 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 147-148.

19-20. beyitler, III/19 (12 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 153-154.

21-22. beyitler, III/20 (19 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 160-161.

23-24. beyitler, III/22 (4 Cemâziye'l-âhir 1313), s. 179-180.

25. beyit, III/23 (11 Cemâziye'l-âhir 1313), s. 186-187.

26-28. beyitler, III/26 (3 Receb 1313), s. 208-210.

29-30. beyitler, III/28 (17 Receb 1313), s. 322-323.

31-32. beyitler, III/29 (24 Receb 1313), s. 335-336.

33-34. beyitler, III/30 (1 Şa'bân 1313), s. 343-344.

35. beyit, III/31 (8 Şa'bân 1313), s. 350.

c.2) *Kasîde-i Ferîde Tercemesi*

Kemâleddin Efendi İranlı meşhur âlim, şâir ve Nakşî sûfilerden Nureddin Abdurrahmân Câmî (Molla Câmî)'nin (v. 898/1492) 53 beyitlik bir kasîdesini tercüme etmiş ve 1328/1910'da haftalık *Beyânü'l-hak* gazetesinde 3 bölümde yayımlamıştır.[158] Kemâleddin Efendi'nin "lafz-ı selîsi de ma'nâsı gibi cidden nefîs olan bir kasîde-i ferîde" diye tavsif ettiği[159] şiir

چو پيوند با دوست ميخواهي اي دل

زچيزي كه جز اوست پيوند بگسل

beytiyle başlamakta,

به شعر حقيقت كشد شعر جامي

فيا خير قول و يا شر قائل

mısrâlarıyla da bitmektedir. Kemâleddin Efendi yazdığı mukaddimede Molla Câmî'nin ilmî,

158 İshak Sunguroğlu *Kasîde-i Ferîde Tercemesi*'nin *Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*'nde neşredildiğini söylemekteyse de tarih ve sayı vermemektedir (*Harput Yollarında,* II, 172). Gazetenin Milli Kütüphane ve TBMM Kütüphanesi'nde bulunan sayılarında söz konusu tefrikaya rastlamadık. Kütüphanelerimizde *Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*'nin eksiksiz koleksiyonu ise maalesef bulunmamaktadır.

159 Kemâleddin Harputî, "Kasîde-i Ferîde Tercemesi: Mukaddime", *Beyânü'l-Hak,* III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251.

edebî ve tasavvufî kişiliği hakkında kısa malumât verdikten sonra gâyet mütevâzı ifadelerle kasîdeyi tercüme etme hususunda gösterdiği cesâretten dolayı "bu gibi âsâr-ı mübâreke-i sûfiyyenin hâl olmaksızın yalnız kāl ile tamâmen keşf ve izâhının müteʿassir ve belki de müteʿazzir bulunduğunu tasdîk ve takdîr eden mütâliʿîn-i kirâmın lutfuna" sığınmaktadır.[160]

Beyânü'l-Hak'da kasîdenin tercümesinin tefrika edildiği sayılar şunlardır:

1-5. beyitler, III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251-1252.

6-22. beyitler, III/67 (26 Cemâziye'l-âhir 1328), s. 1333-1335.

22-53. beyitler, III/68 (4 Recep 1328), s. 1346-1348.

Kasîdede Molla Câmî kısaca gönlüne Dost'a vâsıl olmayı istiyorsa dünyevî lezzetlere dalmamayı, gâfil olmamayı, fâni şeyler peşinde koşmamayı tavsiye etmekte, dâimâ ezelî, ebedî ve bâki olan Allah'a yönelmesi hususunda çeşitli örnekler vererek onu uyarmaktadır.

c.3) *Makāme-i Sûfiyye Tercemesi*

Makāme-i Sûfiyye Kemâleddin Efendi'nin çağdaşı Maʿmûretü'l-azîz müdde-i umûmîlerinden sûfî Nakîbü'l-eşrâf Mehmed Emin Efendi'nin (v.?)[161] Muhyiddin İbn Arabî'nin eserlerinden ilhamla yazdığı Arapça, tahkiye tarzında, "makāme" türüne örnek müsecca bir metindir. Kemâleddin Efendi bu metni tercüme etmiş, çeşitli notlarla zenginleştirerek bir bakıma şerhini yapmış ve metnin orijinalini de ilâve ederek Osmanlı'nın en uzun soluklu tasavvufî mecmûası *Cerîde-i Sûfiyye*'de 16 bölüm hâlinde yayımlamıştır. Bu tefrika, metinden hareketle vücûd mertebeleri, nefis tezkiyesi, âlem-i mülk ve melekût, âlem-i anâsır, seyr ü sülûk, makāmât-ı sebʿa, kabz, bast gibi mevzular hakkında malumât veren Kemâleddin Efendi'nin tasavvufî bilgisini göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

Makāme-i Sûfiyye'nin metni ve notlarla zenginleştirilmiş tercümesi *Cerîde-i Sûfiyye*'nin aşağıdaki sayılarında neşredilmiştir:

nr. 24/16 (6 Rebîü'l-evvel 1331), s. 3.

nr. 24/18 (4 Rebîü'l-âhir 1331), s. 3-4.

nr. 24/19 (18 Rebîü'l-âhir 1331), s. 2.

nr. 24/20 (3 Cemâziye'l-evvel 1331), s. 2-3.

nr. 24/21 (17 Cemâziye'l-evvel 1331), s. 4-5.

nr. 24/22 (1 Cemâziye'l-âhir 1331), s. 3-5.

nr. 24/23 (15 Cemâziye'l-âhir 1331), s. 3-4.

nr. 24/24 (29 Cemâziye'l-âhir 1331), s. 4-5.

160 *Beyânü'l-hak,* nr. III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251.

161 Hz. Peygamber soyundan gelen Mehmed Emin Efendi Seyyid Hacı Hâfız Mahmud Efendi'nin oğludur. Uzun süre Harput İshak Ağa Medresesi müderrisliğinde bulunmuş, savcılık, vilâyet ve ziraat meclisi âzâlığı yapmıştır. Hindistanlı meşhur tefsir, kelâm, dil, belâğat ve mantık âlimi Abdülhakîm Siyelkûtî'nin (v. 1067/1657) *Zübdetü'l-efkâr*'ına hâşiye yazmıştır. Kemâleddin Harputî, "Makāme-i Sûfiyye", *Cerîde-i Sûfiyye,* nr. 24/16 (6 Rebîü'l-evvel 1331), s. 3; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 231.

nr. 49 (11 Receb 1331), s. 3-4.

nr. 50 (18 Receb 1331), s. 14-15.

nr. 51 (25 Receb 1331), s. 26-27.

nr. 52 (1 Şaʿbân 1331), s. 39-40.

nr. 54 (17 Şaʿbân 1331), s. 63-65.

nr. 55 (24 Şaʿbân 1331), s. 76-77.

nr. 56 (24 Şaʿbân 1331),[162] s. 87-88.

nr. 57 (8 Ramazân 1331), s. 100.

c.4) *Mersiyye-i Ebüssuûd Tercemesi*

Kemâleddin Efendi Ebussuûd Efendi'nin Kanûnî Sultan Süleyman'ın vefâtı üzerine yazdığı 24 beyitlik Arapça mersiyeyi İbnülemîn Mahmud Kemâl Bey'in tavsiyesi üzerine tercüme etmiş ve bunu *Cerîde-i Sûfiyye*'nin şu sayılarında yayımlamıştır:

nr. 65 (8 Zilkaʿde 1331), s. 185-186.

nr. 66 (15 Zilkaʿde 1331), s. 194-195.

Mersiye

أَصَوْتُ صاعِقَةٍ أَمْ نَفْخَةُ الصُّورِ... فَالأَرْضُ قَدْ مُلِئَتْ مِنْ نَقْرِ نَاقُورِ

beytiyle başlayıp

لا زالَ أَحْكامُه بِالعَدْل جاريَةً... بيْن البَرِيَّةِ حتّى نَفْخَةِ الصُّورِ

beytiyle bitmektedir.

c.5) *Levâmi-i Câmî Tercemesi*

Kemâleddin Efendi, Molla Câmî'nin İbn Fârız'a (v. 632/1235) ait 41 beyitlik Arapça *Kasîde-i Hamriyye* (*Mîmiyye*)'sinin manzum-mensur şerhi olan Farsça *Levâmi*ʿ'ini tercüme etmiştir. 158 rubâîden ve çoğu bunların izâhı mâhiyetindeki paragraflardan (lâmiʿa/levâmiʿ) oluşan şerh 875/1470 yılında yazılmış, yine ona âit *Levâyih* ve *Şerh-i Rubâiyyât* ile birlikte *Mecmûa-i Monla Câmî Kuddise Sırruhu's-sâmî* adıyla 1309'da İstanbul'da neşredilmiştir (s. 104-189).

Kemâleddin Efendi'nin tercümesi *Cerîde-i Sûfiyye*'de 37 sayı boyunca tefrika edilmiştir. Tercümenin yayımlandığı sayılar şunlardır:

nr. 71 (20 Zilhicce 1331), s. 240-241.

nr. 72 (27 Zilhicce 1331), s. 250-251.

nr. 73 (4 Muharrem 1332), s. 261-262.

162 Mecmûanın bu sayısı 1 Ramazân 1331 tarihinde çıkmış olmasına rağmen kapakta sehven bir önceki haftanın tarihi bulunmaktadır.

nr. 74 (11 Muharrem 1332), s. 272-273.

nr. 76 (25 Muharrem 1332), s. 292-293.

nr. 78 (10 Safer 1332), s. 311.

nr. 79 (18 Safer 1332), s. 321-322.

nr. 80 (24 Safer 1332), s. 333-334.

nr. 81 (2 Rebîü'l-evvel 1332), s. 343-345.

nr. 82 (9 Rebîü'l-evvel 1332), s. 351-352.

nr. 84 (23 Rebîü'l-evvel 1332), s. 372-373.

nr. 87 (14 Rebîü'l-âhir 1332), s. 402.

nr. 90 (6 Cemâziye'l-evvel 1332), s. 430-432.

nr. 94 (4 Cemâziye'l-âhir 1332), s. 471.

nr. 95 (11 Cemâziye'l-âhir 1332), s. 479.

nr. 97 (8 Şaʿbân 1332), s. 4.

nr. 98 (15 Şaʿbân 1332), s. 14.

nr. 99 (22 Şaʿbân 1332), s. 26-27.

nr. 100 (29 Şaʿbân 1332), s. 38-39.

nr. 101 (7 Ramazân 1332), s. 52-53.

nr. 102 (14 Ramazân 1332), s. 104-105.

nr. 104 (22 Şevvâl 1332), s. 114-115.

nr. 105 (29 Zilkaʿde 1332), s. 119-120.

nr. 106 (21 Zilhicce 1332), s. 129.

nr. 110 (21 Cemâziye'l-âhir 1333), s. 161-163.

nr. 111 (23 Şaʿbân 1333), s. 170-171.

nr. 112 (1 Şevvâl 1333), s. 178-179.

nr. 113 (24 Şevvâl 1333), s. 189-190.

nr. 114 (27 Zilkaʿde 1333), s. 195.

nr. 115 (24 Zilhicce 1333), s. 202-203.

nr. 116 (2 Safer 1334), s. 210-211.

nr. 117 (4 Rebîü'l-evvel 1334), s. 216-217.

nr. 118 (4 Rebîü'l-âhir 1334), s. 224-225.

nr. 121 (3 Şevvâl 1334), s. 239-240.

nr. 123 (26 Muharrem 1335), s. 255-256.

nr. 130 (20 Şevvâl 1335), s. 314.

nr. 132 (27 Safer 1336), s. 329-330.

Tercümede ana hatlarıyla cem, cemʿü'l-cem, makām-ı Ehadiyyet, merâtib-i vücûd gibi tasavvufî meselelerden, Allah aşkından, O'nun esmâ, sıfât ve efʿâlinin tecelliyâtından bahsedilmektedir.

d) Gazete-Mecmûa Yazıları ve Bir Takrîzi

d.1) "Ahlâk-ı Eslâf", *Hazîne-i Fünûn,* IV/3-4 (11 Zilhicce 1313), s. 52; IV/11-12 (27 Muharrem 1314), s. 178-179.

Kemâleddin Efendi'nin Mısırlı âlim ve sûfî Abdülvehhâb Şaʿrânî'nin (v. 973/1565) ahlâka dâir konuları, hikmetli öğütleri, selef-i sâlihînin hayatlarından ve sözlerinden örnekleri ihtivâ eden ***Tenbîhü'l-muğterrîn*** *evâhire'l-karni'l-âşir alâ mâ hâlefû fîhi selefehümü't-tâhir* adlı eserinden yaptığı tercümedir. Yalnızca iki sayı yayımlanabilen bu tercüme dizisinin "mâ baʿdi var" kaydına rağmen devamı gelmemiştir.

d.2) "Manzum Bir Münâcât-ı Fârisiyye'den Mütercem", *Beyânü'l-Hak*, nr. 78 (15 Ramazân 1328), s. 1510.

Bu yazı, şâirini ve aslını tespit edemediğimiz bir Farsça şiirin tercümesinden ibârettir. Kemâleddin Efendi şiiri Türkçe'ye aktarırken edebî ve akıcı bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. Tercüme "Yâ Rabbi! Mâsivâdan bîzâr olan cânıma merhamet buyur! Zâten lutf u inâyetinden başka dest-gîrim yokdur. Mâde(m) ki beni şu harâbât-ı dünyâya, dâr-ı ibtilâya mecbûrî olarak getirdin, benden sudûr edecek efʿâl ve harekâtda bârî beni maʿzûr tut!" cümleleriyle başlamakta ve "Seni istiyorum seni! Takdîmine mütecâsir olduğum şu niyâz ve duâmın sûret-pezîr olması hakkında hayr-hâhâne muâvenet gösterüp âmîn-hân olan zevât-ı muhteremeyi de arzû ve murâdâtını ale't-taʿyîn evc-i icâbet ve husûle îsâl ve makrûn buyurmakla kâmrân ve memnûn et İlâhî!" ifadeleriyle bitmektedir.

d.3) "Bir Nâme-i Belîğ-i Hakāik-ihtivâ", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/19 (İstanbul 1330), s. 3-4.

Bu yazı, Vezir Cezzâr Ahmed Paşa'nın oğlu Akkâ vâlisi Abdullah Paşa'nın (v. 1273/1856) "istidʿâ-yı zürriyet, taleb-i duâ ve himmet" maksadıyla Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'ye (v. 1242/1827) gönderdiği mektuba cevâben Bağdâdî'nin yazdığı Arapça mektubun tercümesidir. Mevlânâ Hâlid Bağdâdî mektupta istenilen duâları yaptığını ancak "sâhib-i himmet" olmadığını belirterek itikāda ve kelâma dâir meselelere girmekte, mektup boyunca da kader-i İlâhî'nin kazâya dönüşme merhale ve imkânlarından bahsetmektedir.

d.4) "Bir Nâme-i Belîğ", *Cerîde-i Sûfiyye*, nr. 24/8 (6 Zilkaʿde 1330), s. 8-9.

Yazı, Nakşî halîfelerinden Şâh Abdullah ed-Dihlevî'nin (v. 1240/1824), halîfelerinden Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'ye yazdığı Farsça mektubun tercümesidir. Mektupta Dihlevî Hazretleri, Hâlid Bağdâdî'ye medihler, duâlar ve tavsiyeler etmekte, tarîkatın Bağdâdî sayesinde etki alanını genişlettiğini belirtmektedir. "O diyârdaki ulemâya, şürefâya, ümerâya lâzımdır ki sizin vücûd-ı mesʿûdunuzu ğanîmet bileler. Sizden istifâde edeler. Ve size taʿzîm ve hürmetde kusûr etmeyip muhâliflerinize, bedhâhlarınıza, hâsidlerinize mümâneʿet edeler... Sizin eliniz

benim kendi elim olup sizi görmek dahi beni görmekdir." şeklindeki ifadelerle Mevlânâ Hâlid Hazretleri'nin manevî mevkiine işâret etmektedir.

d.5) Bir Takrîz Yazısı

Kemâleddin Efendi babası Abdülhamid Efendi'den icâzet almış, kendisi gibi müderris olan ve müftülük vazifesine son verilince yerine vekil tayin edilen dostlarından Harputlu Ömer Avnî Efendi'nin 1328/1910'da Ma'mûretü'l-azîz'de neşrettiği *Kavâid-i Lisân-ı Kürdî* adlı eserine 25 Eylül 1317/ 8 Ekim 1901 tarihinde edebî bir takrîz yazmıştır. Kemâleddin Efendi yazısına Allah Teâlâ'nın bir hikmete binâen insanları çeşitli milletlere ayırdığını, insanoğlunun da dinî ve dünyevî her türlü ilerlemenin esası olan dile hizmet etmekle marifet ve medeniyet âleminde mesâfe katedebileceğini belirterek başlamaktadır. Ömer Avnî Efendi'nin Osmanlı'da Kürt aşîretlerin bulunduğu bölgelerde ibtidâî mekteplerin ders programlarına "Kavâid-i Lisân-ı Kürdî" dersinin konması ümidi ile risâlesini kaleme aldığını söyleyen Kemâleddin Efendi eseri orijinalliği ve iyi bir ders kitabı olması hasebiyle övmekte, yazdığı bu risâle ile sahasında bir ilki gerçekleştiren müellife takdir ve tebriklerini sunmaktadır.[163]

e) Şiirleri

Kemâleddin Efendi Arapça başta olmak üzere Türkçe ve Farsça şiirlere merakı olan, her üç dilde şiirler yazabilen, Arapça ve Farsça şiirlerin manzum tercümelerini yapan bir âlimdir. Ancak o, şiirlerini bir araya getirme fırsatı bulamamış, İbnülemîn'in kaydına göre Samsun'a sürülürken bunların çoğu zâyi olmuştur.[164] Kemâleddin Efendi'nin kasîde, gazel, tahmîs, kıt'a, tarih manzûmeleri, beyit vs. şekillerle yazdığı şimdilik ulaşabildiğimiz otuz civarında şiirini başka bir makalede ele almayı düşünüyoruz.

Ana hatlarıyla ifade edecek olursak Kemâleddin Efendi klasik Türk edebiyatının mânâ ve şekil çerçevesinde şiirler yazmış, XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asırda revaç bulan şiir tartışmalarından uzak durarak Osmanlı şiir geleneğini devam ettirmiş bir edîbtir. İbnülemîn'in onu "şâir" değil "nâzım" olarak tavsif etmesinde[165] Kemâleddin Efendi'nin takipçisi olduğu bu geleneğin XX. asırda yeni söz söylemeye (bikr-i mânâ/ bikr-i mazmûn) pek imkân tanımamış olmasının izlerini aramak lâzımdır.

Kemâleddin Efendi irticâlen vezne uygun mısrâlar ve beyitler söyleyebilen bir geleneğin son temsilcilerindendi. Meselâ, Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî'nin Süleyman Ateş Hoca'ya anlattığına göre, Kemâleddin Efendi bir gün onunla oynarken "Kemâleddin babam Hacı 'amimdir" mısrâını söyleyivermiş.[166] Ömer Naîmî bu mısrâı dedesi Abdülhamid Hamdî'nin yanında tekrar edince Abdülhamid Hamdî bilbedâhe "Dahi Abdülhamîd Hamdî dedemdir/ Hudâ bes mâsivâ cümle ademdir" beytini söylemiş.[167]

---

163 Araştırmalarımıza rağmen esere rastlayamadık. Kürtçe ile ilgili çalışmalar üzerine yoğunlaşan bazı araştırmacılar da bu eseri bulamadıklarını, eser hakkında bilgi veren Sadık Albayrak'ın da esere nerede rastladığını hatırlayamadığını yazmaktadırlar (bk. Mehmet Bayrak, "Harputlu Ömer Avni Efendi ve Kavâid-i Lisân-ı Kürdî", http://www.kovarabir.com. Erişim tarihi: 04.06.2015). Kemâleddin Efendi'nin takrîzini Sadık Albayrak eserine almıştır (*Son Devir Osmanlı Ulemâsı,* IV, 207-209), biz de söz konusu yazıyla ilgili bilgiler için bu eserden faydalandık.

164 İbnülemîn Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* II, 854.

165 *a.g.e.*, s. 854.

166 "Hacı" Kemâleddin Efendi'nin "Deli Hacı" olarak bilinen ağabeyi Mehmed Saîd Efendi'dir.

167 Süleyman Ateş'le yaptığımız görüşmeden (27.04.2015).

f) Ulaşamadığımız Eserleri

Kemâleddin Efendi bazı çalışmalarını *Maʿmûretü'l-azîz Gazetesi*'nde neşretmiştir.[168] Ancak gazetenin kütüphanelerimizde eksiksiz koleksiyonu olmadığı için söz konusu yazılara ulaşamadık.

Aşağıda sıraladığımız risâleleri ne çeşitli kütüphanelerdeki arama/taramalarımızda ne de Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Efendi'nin çocuklarının Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakülesi'ne bağışladıkları 850'den fazla eserden oluşan Efendigil yazmaları arasında bulabildik. Bu sebeple merhum İshak Sunguroğlu'nun başlıklarını kaydettiği bu eserleri yazmakla yetiniyoruz:[169]

Avâidü'l-fuhûm

el-İrfânü'l-mahsûsü'l-muktebes mine'l-Fütûhâti ve'l-Füsûs

el-İzâhü't-tâm fî tercemeti'l-eşʿâri'l-mevcûdeti fî Kāmûsi'l-âʿlâm

en-Nükūlü'l-muʿtebere

Hallü'l-vezâif

İlâve-i Mecmûʿa-i Fetâvâ

Kasîde-i Bürde Tahmîsi'nin Şerhi

Kavâʿid-i Edebiyât

Kifâyetü'r-râzî fî ecvibeti es'ileti'l-Kādî

Lâmiyyetü'l-Acem Tercemesi

Lâmiyyetü'l-Arab Tercemesi

Miftâh-ı Harâbât

Muʿallakāt-ı Sebʿa Şerhi

Mukattaʿât-ı Muʿtebere Tercemesi

Nebzetün mine'l-vukūf fî maʿâni'l-hurûfi ve'z-zurûf

Risâle-i Murâkabe Tercemesi

Risâle-i Vahdet-i Vücûd

Sicill-i İftâ

Taʿlîm-i İnşâ

Bunlar dışında kısa gazete yazıları olduğunu düşündüğümüz *Makāle-i Edebiyye*, *Mülâhaza-i Edebiyye, Ulviyyet-i İslâm, Hayr-i Ümmet* başlıklı makaleleri bulunmaktadır.[170]

168 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 172.

169 *a.g.e.*, II, 172-173.

170 Süleyman Ateş Hocamız, Ömer Naîmî Efendi'nin kendisine Kemâleddin Efendi'nin bir gazetede neşredilmiş "Hayât-ı Tayyibe" başlıklı yazısını gösterdiğini söylediler. Yaptığımız taramalarda bu yazıya rastlayamadık.

11) İlmî-Edebî Şahsiyeti

Kemâleddin Efendi ilmî müktesebâtı ile kendisinden hoşnud olmayanların bile takdirini kazanmış bir âlimdir.[171] Babasının da destek ve nezâretiyle çok iyi bir medrese eğitimi almasının ve erken yaşlarda hocalık yapmaya başlamasının iyi yetişmesinde etkisi büyüktür. Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça'yı da çok iyi bilen, her üç dilde eserler verebilen, eserlerini hazırlarken dinî hemen her disiplin hakkında ehil bir insan olarak söz söyleyebilen, kendisinden ders alanların ve vaazlarını dinleyenlerin ilmine ve hâfızasına hayran oldukları Kemâleddin Efendi devrinin ulemâsının da takdir ve hürmetini kazanmıştır. İbnülemîn Bey'in onu "**Hânedân-ı ilmin vâris-i kâmili idi. Vücûdu ne kadar zaîf ise ilmi o kadar kavî idi**." cümleleriyle tavsif[172] ve "*Sen necm-i kemâl-i nûr-feşânsın/ Memdûh-ı efâzıl-ı zamânsın*" mısrâlarıyla medhetmesi,[173] Ahmed Remzî Dede'nin bir daha böyle ehl-i hüner birinin yetişemeyeceğini belirterek yazdığı "*Hallederdi Zeyd ü Amr'in müşkilin müftî iken/ Fıkh u tefsîri mükemmel ârif ü âgâh âh*" mısrâları onun ilmî seviyesini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kemâleddin Efendi'nin eserlerinin temel kaynağı Kur'an ve hadistir. Bunların yanında İmam Aʿzam'dan İbn Arabî'ye, Taberî'den Zemahşerî ve Beyzavî'ye, Enverî'den Molla Câmî'ye, Mevlânâ'dan Şeyh Gâlib'e çok geniş dinî, ilmî ve edebî kaynaktan istifâde etmiştir. Kemâleddin Efendi medrese eğitiminin klasik ezber sisteminin çarkı içinde kalmamıştır. O, öğrendiğini nakleden kuru bir aktarıcı olmayı tercih etmeyen, istifâde ettiği bilgi kaynaklarını yorumlayan, yeri geldiğinde eleştiren, kendi müktesebâtına dayanarak bakış açıları sunan bir âlimdir. Ancak gerek bu yorumlarında gerekse verdiği fetvâlarda çoğu zaman geleneksel çerçevenin içinde kalmayı, hatta onu savunmayı tercih etmiştir. Meselâ Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi resim yapmanın ve asmanın haram olduğu kanaatindedir. Hattâ sırf bu konuyla ilgili *el-Burhânü'l-münevver fî tahrîmi't-tasvîr ve hurmeti iktinâi'l-musavver* adlı 10 varaklık bir risâle yazmıştır.[174] Kendisine hadis icâzeti veren hocası Bedreddin Dımaşkī de resim yapmayı, duvarları bunlarla süslemeyi câiz görmemiştir.[175] Kemâleddin Efendi de babasının ve hocasının izinden giderek aynı görüşü savunmuştur. Süleyman Ateş Hoca'nın naklettiğine göre Kemâleddin Efendi bir gün oğlu Ömer Naîmî Efendi'nin evine gitmiş, evin duvarlarında âile efrâdının fotoğraflarının ve bazı resimlerin asılı olduğunu görünce üzülmüş ve "Oğlum burası müslüman evi mi, hıristiyan evi mi? Bu ne hâl?" diye ona sitem etmiştir.[176]

Kemâleddin Efendi resim hususundaki bu tavizsiz tavrına rağmen tütün içme mevzuunda önceleri gâyet mütesâhildir. Hattâ Talat Turhan Bey'in kızı Fezâ Hanım'ın aktardığına göre tütün içmeyi tiryâkilik derecesinde sevmektedir.[177] Ancak bir yazma nüshanın zahriyesinde rastladığımız aşağıdaki şiirinde hem bu tiryâkiliğin bi't-tecrübe nasıl bir illet olduğunu be-

171 bk. BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13: "Vâkıa, Kemâleddin Efendi'nin ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da..."

172 İbnülemîn, *Son Asır Türk Şâirleri,* II, 854.

173 Kemâleddin Harputî, *Kasîde-i Münferice Tahmîsinin Şerhi,* s. 5.

174 AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36884.

175 Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-asr el-allâmetü'z-zâhid es-seyyidü'ş-şerîf Muhammed Bedrüddîn el-Hasenî*, s. 60-61.

176 Süleyman Ateş ile görüşmemizden (27.04.2015).

177 07.11.2015'te yaptığımız görüşmeden. Fezâ Hanım, Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım'la birlikte tütün sardıklarını, Râşide Hanım'ın da bu sarmalar esnasında gizlice aldığı birer ikişer dalla sigara içmeye başladığını ve ilerleyen dönemde vefâtına kadar günde üç paket tüketen bir tiryâkiye dönüştüğünü ifade ettiler.

lirtmekte hem de tütün içmenin akıl kârı bir iş olmadığını bunu içmede ısrar edenlere hatırlatmaktadır:

Âfiyetle yaşamak ister isen sen de bütün
Çokça müşkildir fakat cehd et sakın içme tütün

Öyle azm et ki eğer boynun kesilse bir daha
Bir nefes almak bile vermek gibi ola ..... [çetin][178]

Ey sebük-mağzân-ı millet dikkat ile dinleyin
Tecrübemle sâbit oldu sözümü siz de tutun[179]

Akāid ve kelâm konularına dâir yazdığı *Tesbîtü'l-mefhûm* adlı eserinde Mutezile düşüncesinin tutarsızlıklarını anlatırken meşhur müfessir Zemahşerî'yi (v. 538/1144) "allâme-i bîkarîn" olarak tavsif ettikten sonra onun Mutezile'nin mutaassıplarından olduğunu söylemekte ve eserini "Tefsîr-i bî-nazîri olan *Tefsîr-i Keşşâf* kavâid-i mezheb-i ehl-i iʿtizâl ile mâl-âmâldir." cümlesiyle eleştirmektedir (vr. 32[b]). *el-Mülemma*ʿ isimli risâlesinde de -eseri tanıttığımız kısımda bahsettiğimiz üzere- vahdet-i vücûd düşüncesini savunan "ehl-i Hak" ile "ğulât-ı sûfiyye"nin ittihâd ve hulûl"ü savunan, vahdet-i şuhûd/ vahdet-i mevcûda kayan görüşlerini benimseyen "vahdetçi"lerin birbirinden tefrîk edilmesi gerektiğini anlatmakta, bu sonuncuları "küfr-i sarîh ve bâtıl" içinde olmakla nitelemektedir (s. 6-7).

Kemâleddin Efendi'nin makalemizin ilk sayfalarında kaydettiğimiz medrese eğitimi esnâsında okuduğu kitaplar, mütevellisinde bulunduğu ve müderrisliğini yaptığı Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'nden tevârüs edenler ve bu eserlerdeki izâhları ile şerhe yönelik notları onun ilmî seviyesini göstermektedir. Eserlerinde ilk dönem İslâm ulemâsının ictihâdlarını me'haz kabul etmesi, İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiye*'sinden yaptığı iktibâslar, Molla Câmî ve Mevlânâ etkisi, Enverî, Şeyh Gâlib, Ziyâ Paşa gibi şuarâdan şevâhidler getirmesi, başta Ebussuûd ve Şeyhülislâm Yahyâ Efendi olmak üzere Osmanlı fukahâ ve şeyhülislâmlarına dayanarak verdiği fetvâlar beslendiği kaynaklara gösterebileceğimiz örnekler arasında sayılır.

Süleyman Ateş Hocamızın anlattığına göre Ömer Naîmî Efendi aklına takılan dinî bir meseleyi mektupla o dönemin meşhur âlimlerinden Mehmed Zihnî Efendi'ye (v. 1332/1913) sormuş, Mehmed Zihnî Efendi de mektuba cevap vermiş. Bunu duyan Kemâleddin Efendi Naîmî Efendi'ye "Oğlum, ta İstanbul'da Zihnî Efendi'ye sorana kadar bize sorsaydın ya!" diye sitem etmiştir.

O, binbir zahmetle elde ettiği ilmin vefâtıyla birlikte zâyi olacağını düşünerek üzülürmüş. Bir gün hasta yatarken ziyaretine gelen Harput müftüsüne "Ölüp gideceğim, şu kafamdaki bilgileri de birlikte götüreceğim. Bu beni çok üzüyor. Elimde olsaydı da bunları birkaç kişiye dağıtabilseydim." diye hayıflanmıştır.[180]

178 Kemâleddin Efendi kafiyeyi oluşturacak kelimeyi yazmamış, o kısmı noktalarla boş bırakmıştır.
179 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 89, arka kapak zahriyesi.
180 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 59.

Eyledim kavl-i Fuzûli'yle muhâtab ben seni
"Sûret-i hâlim gören sûret hayâl eyler beni" [181]

12) Tasavvufî Şahsiyeti

Kemâleddîn Efendi'nin dedelerinin döneminden tekkelerin kapatıldığı zamana kadar Harput, şarkın önde gelen tasavvufî muhitlerinden sayılmakta ve "evliyâlar diyarı" olarak anılmaktaydı. Bugün de türbeleriyle ve asırlardır dilden dile dolaşan menâkıbıyla beldenin her köşesinde mevcudiyetlerini devam ettiren Arap Baba, Fatih Ahmet Baba, Ahî Musa, Ankuzu Baba, Zâhirî Baba, Tesbihli Baba, Nâdir Baba, Mansur Baba, Murat Baba gibi zevât Harput'u ehemmiyeti azalmayan bir ziyaretgâh kılmaya devam etmektedir. İşte bu canlı tasavvufî muhîtin içinde yetişen Kemâleddin Efendi de Harput'un ehl-i tarîk ulemâsından biridir. Babası Abdülhamid Hamdî Efendi'nin Kādiriyye tarîkatının müridlerinden, İdrisiyye/Şâzeliyye'nin ise mürşidlerinden olması hasebiyle[182] ilk tasavvufî terbiyeyi babasından aldığı-

181 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok. Kemâleddin Efendi'nin tazmîn ettiği mısrâ Fuzûlî'nindir. (bk. Fuzûlî, *Dîvân,* İstanbul 1268, s. 81)

182 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul 1333, I, 288; Ahmed Hilmî, "Fâzıl-ı Şehîr Abdülhamîd Hamdî

nı söylemek yanlış olmaz. Bir müddet sonra da Nakşî şeyhi Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Mahmud Sâminî Paluvî Efendi'nin (v. 1315/1898) Harput'a yerleşmiş en şöhretli halifesi İmam Efendi'ye (Osman Bedreddin Erzurumî) intisâb etmiştir.[183]

Kemâleddin Efendi şeyhine kuvvetli bir hürmet ve muhabbet bağıyla bağlanmış, İmam Efendi'nin Harput'ta olduğu zamanlarda ziyaretlerini aksatmamış, sohbetlerine iştirâk etmiş,[184] ayrı kaldığı dönemlerde de ya mektup yahut diğer müridân vâsıtasıyla kendisinden haber almaya çalışmıştır. Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi'ye yazdığı mektupların ikisinden İmam Efendi'nin cevâbî mektupları sayesinde haberdârız. 15 yıl arayla yazılmış bu iki mektubun ortak konusu İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'nin görüp kendisine yazdığı rüyaları tabir etmesidir. Her iki mektupta da dikkat çeken en mühim hususların başında İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'ye karşı oldukça saygılı bir dil kullanmasıdır. Ondan bahsederken "Fazîletlü, hakk-ı efdalâneniz, zât-ı ʿâlimâneniz, zât-ı fezâ'il-simât-ı efdalâneniz" gibi tabirleri kullanırken kendisi hakkında ise "fakīriniz, hakk-ı ʿâcizî, ʿâcizâne, arz ederim" gibi mütevâzı ibareleri tercih etmiştir. Mektuplarda dikkat çeken bir diğer husus ise İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'ye samimi ifadelerle duâlar ve iltifâtlar etmesidir. Şeyh ile mürîdi arasındaki bu samimi ve hürmetkâr üslup aralarındaki muhabbeti göstermesi bakımından da üzerinde durmaya değerdir. İmam Efendi'nin mektuplarından ilki 5 Recep 1325/ 14 Ağustos 1907 tarihli olup kısmen sadeleştirilerek yayımlanmıştır.[185] 23 Ramazân 1340/ 20 Mayıs 1922 tarihli diğer mektuba ise Elazığ'da Cemaleddin Emiroğlu Hocaefendi'nin hususi kitaplığındaki bir defterde rastladık.[186] İlk mektubun başlığı "Harput'da Ulemâ-i Be-nâmdan *Kasîde-i Bür'e* Şârihizâde Fazîletlü Kemâleddîn Efendi'ye" şeklindeyken ikinci mektup "Elʿazîz Müftîsi Fazîletlü Kemâleddin Efendi Hazretleri'ne" başlığı taşımaktadır.

5 Recep 1325 tarihli mektubuna Kemâleddin Efendi'yi medhederek başlayan İmam Efendi, onun rüyalarını tabir etmeden önce "sâlih kimselerin rüyalarının peygamberliğin cüzlerinden bir cüz olduğu"na dâir hadisi yazmış, böylelikle Kemâleddin Efendi'nin de bu sâlihler zümresinden olduğuna işâret etmiştir. Kemâleddin Efendi'nin Allah Teâlâ'nın rüyada görülüp görülemeyeceğine dâir sorusunu dinî-tasavvufî çeşitli kaynaklardan deliller

Efendi Rahmetullâh", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/7 (İstanbul 1330), s. 6-7; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 160.

183 Aslen Erzurumlu olan Osman Bedreddin Efendi 1274/1857-1858'de doğmuştur. 93 Harbi'ne tabur imamı olarak iştirâk ettiği için İmam Efendi diye meşhur olmuştur. Savaşta Ruslar'a esir düşmüş, kurtulduktan sonra 1299/1882'de taburuyla Elʿazîz'in Palu kasabasına gelmiş ve orada Nakşî-Hâlidî şeyhi Mahmûd Sâminî'den inâbe almıştır. Emekliye ayrıldığı 1326/1909'a kadar Palu, Dersim, Çemişgezek mıntıkalarında taburuyla vazife yapmış, 1909'da Harput'a yerleşmiş ve 18 Rebîü'l-evvel 1343/17 Ekim 1924'te burada vefât etmiştir. Mezarı Efendigil âile kabristanı yakınlarında olup ziyaretgâhdır. İmam Efendi Harput'ta ilim ve irşâd ile meşgul olmuş, Mahmûd Sâminî Efendi'nin halifesi olarak yaptığı tasavvufî sohbetleriyle nâm salmış, halkın yanısıra ilim ve devlet ricâlinin de hürmetini kazanmıştır. "Bedrî" mahlasıyla şiirler de yazan İmam Efendi'nin *Gülzâr-ı Sâminî* ve *Mektûbât* adlı mensûr eserleri mevcut olup bu eserler bugünkü harflerle yayımlanmıştır. (Daha teferruatlı bilgi için bk. Cemâleddin Emiroğlu, *İmam Efendi: Sohbetnâme,* I-III, Elazığ 1983-1985; Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Sohbetler,* İstanbul 1993, I, 17-39; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 268-271; Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 129-149.)

184 İmam Efendi'nin sohbetlerini kaydeden müridlerinden birinin yazdıklarına göre Kemâleddin Efendi bir gün İmam Efendi'nin meclisindeyken Hicaz yolunda Kesrikli Hacı İbrahim Efendi ile şâir Köse Seferzâde Hacı Reşid Efendi arasında geçen bir münâzaradan bahsetmiş, İmam Efendi bu münâzarada Hacı Reşid Efendi'nin verdiği cevaba gülmüş, Kemâleddin Efendi meclisten ayrıldıktan sonra da onun Hacı Reşid Efendi'den naklettiği "garip ve tuhaf" sözünü hayretle tekrarlamıştır. (Cemâleddin Emiroğlu, *İmam Efendi: Sohbetnâme,* I, 84-85.)

185 Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât* (haz. Ülker Yeniacun), İstanbul 2006, I, 634-651.

186 Mektup, defterin 43-45. sayfalarında bulunmaktadır.

getirerek cevaplayan İmam Efendi sonra da Kemâleddin Efendi'nin gördüğü rüyaları tabir etmiştir. Birinci rüya Kemâleddin Efendi'nin hanımıyla beraber İmam Efendi'yi yüksek bir köşkte ziyaret etmesi ancak "terakki-i manevîye yol bulamaması", hanımının Kemâleddin Efendi'ye önce "Buraya niçin geldik?" diye sorması sonra da ona "Şeyh, muhabbetinizden memnun" demesidir. İmam Efendi terakki-i manevîye yol bulması için tarîkatte sebâta devam etmesi ve daha çok çalışması gerektiğine işâret olduğunu belirtmekte, Şeyh Efendi'nin muhabbetten memnuniyetinin ise Allah yoluna sülûkdan ve o yolda tezkiyeden haz alarak rızâ göstermesine telmih ve imâ olduğunu yazmaktadır.[187] İkinci rüya Kemâleddin Efendi'nin babası olduğunu düşündüğümüz "Müderris Efendi" ile beraber bir câmide İmam Efendi'nin arkasında namaza durmaları, fakat İmam Efendi'nin en son safta bulunmasıdır. İmam Efendi câmide namaz kılmanın "salât-ı hakīkinin kalpde edâsına ve tarîkat-i ʿaliyyenin [Nakşîlik] esrârına ve salât-ı bâtının ifadesine işâret" ettiğini ve Kemâleddin Efendi'nin "müşâhede ve mürâkabe-i dâim ehli" olacağının müjdesini aldığını söylemektedir.[188] İmam Efendi'ye göre Kemâleddin Efendi'nin rüyasında "Müderris Efendi"yi görmesi onun da ehl-i tarîk olması hasebiyle Kemâleddin Efendi'nin bu sırrından nasibdâr olacağını göstermektedir. Kendisinin hem imam hem de son safta olması ise "terbiye-i sâlikin elbette makām-ı tenezzülde" bulunmayı gerektirdiğine işâret etmektedir. İmam Efendi'nin son safta olması sebebiyle kıblenin arka tarafta kalması görünüşte şerîate muhâlif ise de hakikatte "kıble-i bâtın olan zât-ı baht-ı Mevlâ'ya teveccüh"tür. Bu rüya ile Allah Teâlâ Kemâleddin Efendi'yi "tarîkat-i ʿaliyyede hâsıl olacak makām ve mertebenin" bir kısmına ulaştırmış, bir kısmına da ulaştıracağını müjdelemiştir.[189] Üçüncü rüya Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi'yle beraber Abdülkerim Efendi'nin[190] konağına gitmesi, dönüşte de İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'yi bir eşeğe bindirmesi ve beraberce yürümeleridir. İmam Efendi konağa girmenin arşullah ve beytullah olan kalb, ma'rifet ve cennete girmeyi işâret ettiğini, harîm-i İlâhî olan gönül sarayına vüsûl ile "mahrem-i Hazret-i Mevlâ" olunacağını söylemektedir. Dönüşte eşeğe binmenin ise "Nefsin bineğindir, ona yumuşak davran!" hadisine delâlet ettiğini anlatmaktadır.[191] Dördüncü rüyada Kemâleddin Efendi Allah'ı görmek için mescide benzer bir yerde beklerken babası Abdülhamid Efendi'ye benzeyen bir zât görmüştür. Mescidin kıble duvarında bir set, doğu tarafında da dolap kapısı gibi pencere varmış. İmam Efendi rüyayı tabir ederken Kemâleddin Efendi'nin babasını görmesinin güzel ve mübârek bir şey olduğunu söylemekte ve Kemâleddin Efendi'yi Allah'ın "mazhar-ı tecellî-i Zât ü Cemâl ederek iki âlemde mesrûr ve şâdân buyur"masını dilemektedir. Mescidin "vahdet-i hakikiyye" olan kalbe, kıble duvarındaki seddin vücuda, pencerenin de "kalbin âlem-i hakikate olan kapısına işâret" ettiğini yazmaktadır. İmam Efendi'ye göre vücud "vuslat-ı Hakk'a ve müşâhede-i cemâle" mâni gibiyse de bu perdenin altında o müşâhedeye nâil olmak gerekmektedir. Beşinci rüya Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi, Çemişgezek müderrisi Hacı Tevfik[192] ve Ağın müderrisi Hüseyin Efendilerle[193] otururlarken İmam

187 *a.g.e.,* I, 637-638.
188 *a.g.e.,* I, 639.
189 *a.g.e.,* I, 642.
190 Harputlu Sungurzâde Hacı Abdülkerim Efendi'nin (v. 1341/1923) hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 298-309.
191 Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât,* I, 645.
192 Hacı Tevfik Efendi (v. 1370/1951) hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yolarında,* II, 239-241.
193 Ağın'da "Büyük Hoca" olarak bilinen Müderris Hüseyin Efendi (v. 1354/1935) hakkında geniş bilgi için bk. Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 39-46.

Efendi'nin elini öpmesidir. Efendi Hazretleri'nin sağ eli ise şişmiş ve kabarmış olduğundan hazret ağlıyormuş. Kemâleddin Efendi de elin bu hâlinden rahatsız olmuş ve istemeyerek öpmüş. İmam Efendi Kemâleddin Efendi'nin şeyhinin elini öpmesini sırr-ı hakikatin vuslatının sür'atine delâlet ettiğini, böylece Allah'a olan ahdini ve ikrârını yenilediğini belirtmektedir. Elin şişmesi ve gözlerden yaş akması Allah yolunda zahmet çekilmez, cana kıyılmazsa kurbiyyet-i Mevlâ'ya erişilmeyeceği anlamı taşımaktadır. Gözden yaş akması zikir ve murâkabeye devam edilmesi gerektiğine de işâret etmektedir. Şişkin olan eli "sabr-ı nefs ederek" öpmek ise Kemâleddin Efendi'nin saâdet-i hâline ve güzel mânâlara muhatap kılındığına delâlettir. "Zirâ unsur-ı zâhirimiz uyûb ve noksândan ibârettir. Zât-ı ârifâneleri o ayıp ve noksanlıklara nazar buyurmayarak hüsn-i zan ve itikādınız mûcebince nefs istikrâh etse bile yine o bîat ve hakikatten iʿrâz etmeyerek ve nefisle mücâhede yolunu tutarak o ahd ve ikrâr üzere sâbit olduğunuzu Cenâb-ı Mevlâ zât-ı fâdılânenize bildirmiştir."[194] Altıncı rüyada ise Kemâleddin Efendi kendini büyük bir denize düşmüş ve hemen boğulmuş şekilde görmüştür. Ancak rüyanın devamında kurtulmuş ve bir çeşme başına gelmiştir. İmam Efendi'ye göre o deniz dünyadır. İmam Efendi Kemâleddin Efendi'nin dünya denizinde çok oyalanmayıp selâmete çıkmış olmasını kurbiyyet-i Hakk'a yol bulduğuna yormaktadır. İmam Efendi'ye göre rüyadaki deniz "fenâ fillâh bahri" de olabilir. Kişi önce fenâ fillâh denizinde boğulur, sonra da bâkilik rütbesini elde ederek yavaş yavaş meâddan mebdee geçerek kurtulur. İmam Efendi'ye göre çeşme başına gelmek ise Allah'ın akan su gibi olan ilminden insan-ı kâmilin hem bizzat içip hayat bulması hem de sohbetlerine iştirâk edenlerin susuzluğunu gidermesine işârettir. İmam Efendi mektubunu Kemâleddin Efendi'ye duâlar ederek bitirmektedir.[195]

23 Ramazân 1340 tarihli mektup ise Kemâleddin Efendi'nin 3 Mayıs 1338/ 3 Mayıs 1922 tarihinde yazdığı mektuba cevaptır. İmam Efendi bu mektubuna da Kemâleddin Efendi'ye duâlar ederek başlamaktadır. İlk mektuba göre daha kısa olan bu mektupta İmam Efendi öncelikle hatm-i şerifler okuyan Kemâleddin Efendi'ye teşekkür etmekte ve îfâ ettiği bu tür hayırlı hizmetler vesilesiyle "rızâ-ı İlâhî, hoşnûdî-i Peygamberî ve evliyâ-yı Hakk'ın himmetlerine mazhar" olacağını müjdelemektedir. İmam Efendi'nin kaydettiğine göre, Kemâleddin Efendi rüyasında İmam Efendi'yle beraber cemaatin kalabalık olduğu bir vakitte Harput Sâre Hatun Câmii'nde hatm-i şerîf okumak üzere bir araya gelmişler. İmam Efendi orada aynı zamanda vaaz mukaddimesi okumuş. İmam Efendi'nin tabirine göre câmide bulunmak "huzûr ehli"nden olduklarına işârettir. Bu sebeple de vaaz mukaddimesi vâsıtasıyla hamd ve şükür vazifesi yerine getirilmiştir. Bu esnâda cemaat arasında Hicâz'dan gelen iki hacı efendi varmış. Bu iki zât Peygamber Efendimiz'in kendilerine İmam Efendi aracılığıyla verilmek üzere Kemâleddin Efendi'ye hediye ve manevî rütbe gönderdiğini söylemişler. İmam Efendi'ye göre bu iki zât Nakşî Hâlidî meşâyıhındandır. Hediyelerden biri iri taneli, imâmesinin önündeki dizilerden onar tanesinin gümüş kaplı olduğu siyah kuka tespihtir. İmam Efendi'ye göre tesbih Esmâ-i Hüsnâ adedine işâret olup kendi aracılığı ile Kemâleddin Efendi'nin "mazhar-ı Esmâ-i Hüsnâ" olduğuna delâlet etmektedir. İmam Efendi bu tabiri yaptıktan sonra Kemâleddin Efendi için şu kıt'ayı yazmıştır:

194 Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât,* I, 647-649.
195 *a.g.e.,* I, 649-651.

Hamdü lillâh ol Kerîm-i Zü'n-nevâl
Ol ʿatâsı çok Rahîm ü Zü'l-cemâl
Lutf ile kıldı seni ol Lâ-yezâl
Mazhar-ı Esmâ-i Hüsnâ yâ Kemâl

İmâmenin önündeki dizilerden bir kısmının gümüş kaplı olması "safâ-yı kalb ve rûh"a işârettir, zira orası Hakk'ın "tecelliyât-ı sıfâtiyesinin mukaddimesi"dir. Rüyaya göre Kemâleddin Efendi tesbihi edeben almak istememiş, bu Peygamber hediyesinin İmam Efendi'de kalmasını arzu etmiştir. Ancak İmam Efendi tereddüd etmeden tesbihi Kemâleddin Efendi'ye uzatmış ve "Al!" diye emretmiştir. İmam Efendi'ye göre tesbih manevî bir mertebedir. Bu tarz mertebeler de mürşid eliyle müride ihsan edilir. Kemâleddin Efendi'nin "Sizde kalsa daha iyi olur." diyerek tesbihi almada ihtiyâtkâr davranması manevî edebe, İmam Efendi'nin kararlılıkla "Al!" demesi de "yakīn-i tâm hâsıl etmeye" matûftur. Rüyaya göre hacı efendilerin getirdikleri ikinci hediye ise sabundur. İmam Efendi sabunu kendisine almış, tesbihi Kemâleddin Efendi'ye vermiştir. Tabire göre, tesbih mazhariyyet-i Rabbânî'dir; sabun da O'nun füyûzâtındandır. Mazhariyyet Kemâleddin Efendi'ye âit bir rütbe olduğundan tesbihin onda kalması, füyûzâtın ise mürşide âit olması hakikate muvâfıktır. Zira İmam Efendi bu füyûzât-ı İlâhîyye ile bir çok adamı manevî kir ve pastan arındırmaktadır.

Mektuptan anlaşıldığına göre Kemâleddin Efendi bir başka rüya daha görmüştür. Buna göre babası merhum Abdülhamid Hamdî Efendi "Kemâl! Bugünlerde bir hacı gelip sana kehribâr bir tesbih getirecek, onu tereddüdsüz al, zira o Peygamberimiz tarafından sana gönderilmiştir!" demektedir. İmam Efendi bu rüyanın diğerini tasdik ettiğini belirttikten sonra Kemâleddin Efendi'nin mutasavvıf olan babasının onun manevî hayatına katkıda bulunmaya devam ettiğini, Kemâleddin Efendi'nin rüyalarını bütün teferruatıyla hatırladığını ifade etmesinin ise manevî terbiyeye işâret olduğunu söylemektedir. İmam Efendi rüyaları bu şekilde tabir ettikten sonra Kemâleddin Efendi'ye her sabah Esmâ-i Hüsnâ'yı birer defa okumasını, günlük evrâdına 100 veya 200 "Allah" zikrini ilâve etmesini tavsiye etmekte ve cevabı geciktirdiği için kusura bakmamasını rica edip Ramazân Bayramı'nı tebrikle mektubunu bitirmektedir.

Kemâleddin Efendi ile şeyhi arasında vuku bulan bazı hâdiseler halkın dilinde menkıbe hâline gelmiş ve kerâmet olarak yorumlanmıştır. Bunlardan bir tanesi kısaca şöyledir: Kemâleddin Efendi gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle İstanbul'da tedavi gördüğü sıralarda bir gece rüyasında şeyhi İmam Efendi'yi elinde bir fincan kahve ile hastane odasında yanıbaşında görür. İmam Efendi Kemâleddin Efendi'ye fincanı uzatarak "Kahveyi özlemişsindir Hâfız!" der. Kemâleddin Efendi heyecan ve sevinçle kahvesini içtikten sonra İmam Efendi "Kahvenin telvesini gözüne sür, bir şeyin kalmaz." der. Kemâleddin Efendi denileni yapar, İmam Efendi de fincanı alır gider. Kemâleddin Efendi kapıya koşarak onu uğurlamak ister ama koridorda kimsecikleri göremez. Bu esnâda uyanır ve gözlerindeki ağrının kesildiğini hisseder. Kısa sürede de taburcu olur. Elʿazîz'e döndüğünde İmam Efendi'nin elini öpmeye gidince İmam Efendi tebessüm ederek onu "Hoş geldin, maşaallah telve gözüne iyi gelmiş!" sözleriyle karşılar.[196] Kemâleddin Efendi ile ilgili anlatılan bir başka hâdise de yi-

196 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 59, 146-147. Aydoğmuş menkıbenin devamında İmam Efendi'nin oğlu Ziyâüddîn Uz'dan naklen Kemâleddin Efendi'nin bu hâdiseden sonra İmam Efendi'ye intisâb ettiğini kaydetmekteyse de yukarıdaki mektuptan ve Kemâleddin Efendi'nin gözlerindeki rahatsızlığın geç yaşlarda ortaya çıkmış olmasından hareketle bu bilginin tashih edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

ne rüya merkezlidir. Rivâyete göre Kemâleddin Efendi İstanbul'da bulunduğu sıralarda bir gece rüyasında Harput'ta olduğunu görür. Kendisine İmam Efendi'nin bir oğlunun olduğunu ve adını Ziyâüddîn koyduğunu söylerler. Ertesi gün El'azîz'e telgraf çeken Kemâleddin Efendi telgrafta İmam Efendi'nin bir oğlunun olup olmadığını, olmuş ise ne zaman doğduğunu ve ismini sorar. Gelen cevabı okuyunca rüyayı gördüğü gece İmam Efendi'nin bir oğlunun dünyaya geldiğini, İmam Efendi o sıra Ağın'da olduğu için çocuğa henüz bir isim verilmediğini öğrenir. Kemâleddin Efendi işlerini bitirip Harput'a döndüğünde ziyaretinde bulunduğu İmam Efendi'ye çocuğuna hangi ismin verildiğini sorduğunda aldığı cevap "Ziyâüddîn"dir.[197]

Kemâleddin Efendi'nin tasavvufla irtibatı sadece Nakşî mürîdi olmakla sınırlı kalmamıştır. El'azîz müftüsüyken Konya'ya Hazret-i Mevlânâ'nın türbesini ziyarete gitmiş ve "bende-i Mevlânâ" olmak için duâ etmiştir. Bu ziyaret esnâsında yazdığı aşağıdaki kıt'a o niyâzın nazma dökülmüş hâlidir:

Dergeh-i Hazret-i Mevlânâ'ya
Yüz sürenlere karışdım saf saf
Beni de bendeliğe etse kabûl
Tâ ebed müftehir eyler ne şeref...[198]

Kemâleddin Efendi Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilmesi hasebiyle bazı tasavvuf klasiklerini incelemiş, yukarıda teferruatlıca ele alındığı üzere tasavvufî mâhiyetteki kasîdelerin tercüme ve şerhlerini yapmış, tasavvufî te'lif eserler kaleme almıştır. Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiye ve Füsûsü'l-hikem*'ini inceleyerek yazdığı *el-İrfânü'l-mahsûsü'l-muktebes mine'l-Fütûhât ve'l-Füsûs* adlı eseri, *Risâle-i Vahdet-i Vücûd*'u, *Cerîde-i Sûfiyye*'de tefrika hâlinde yayımladığı *Makāmât-ı Sûfiyye Tercümesi,* İbn Arabî'nin görüşlerini benimsemesi ve savunması ile bilinen Mısırlı sûfî Abdülvehhâb Şa'rânî'nin (v. 973/1565) *Tenbîhü'l-muğterrîn* adlı eserinden yaptığı tercümelerden oluşan *Ahlâk-ı Eslâf*ı bunlardandır. Bunların yanında Abdullah ed-Dihlevî tarafından halifesi Hâlid el-Bağdâdî'ye yazılmış olan Farsça mektup ile Hâlid el-Bağdâdî'nin Akkâ vâlisi Abdullah Paşa'ya yazdığı Arapça mektubu tercüme edip yayımlaması[199] İmam Efendi'nin şeyhi Mahmud Sâminî Efendi'yi medheden şiirler kaleme alması[200] hususen Nakşî-Hâlidî çizgiyle olan alenî irtibatını göstermesi bakımından önemlidir.

Son olarak İmam Efendi ölüm döşeğindeyken onun yanında bulunan ve şeyhinin vefât anına şâhit olan Kemâleddin Efendi'nin,[201] medih sadedinde yazdığı aşağıdaki kıt'a ile bu bahsi noktalayalım:

197 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 147.
198 *Mecmûa,* Ankara Üniversitesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. 38182, vr. nr. yok.
199 "Bir Nâme-i Belîğ", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/8 (İstanbul 1330), s. 8-9; "Bir Nâme-i Belîğ-i Hakāik-ihtivâ", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/19 (İstanbul 1330), s. 3-4.
200 *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/10 (İstanbul 1330), s. 8; İmam Efendi, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât*, İstanbul 2006, II, 694.
201 *a.g.e.*, s. 140

Allah ise murâdın te'mîn edip huzûru
İhlâs ile be-her gün dergâh-ı Şeyh'e gel git
Gülzâr-ı Sâminî'den bedrü'l-büdûr Bedrî
Mekşûf olur cihâna sa'y eyle sen de seyr et

(Müftî-i Vilâyet Kemâleddin Harputî)[202]

13) Kemâleddin Efendi'nin Çağdaşı Olan Âlimler, Din Büyükleri ve Edîblerle İrtibâtı

Kemâleddin Efendi müderrislik ve müftülük vazifesi sebebiyle hayatını her ne kadar Harput'ta geçirmişse de şöhreti mahallî sınırları aşmış, gerek İstanbul merkezli dinî-tasavvufî mecmûalarda yazdığı yazılar gerekse babası ve dedesi vâsıtası ile İstanbul ulemâsıyla olan tanışıklığı onu memleket sathında tanınan ve hürmet edilen bir âlim kılmıştır. Tespit edebildiğimiz dostluk ve irtibatları bu başlık altında kaydetmeye çalışacağız.

Kemâleddin Efendi'nin yakînen tanıdığı, şiirlerine tahmîsler yazdığı, büyük kıymet verdiği dostlarının başında İbnülemîn Mahmud Kemâl Bey gelmektedir. Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi İbnülemîn Bey'in çok saygı duyduğu hocasıdır. İbnülemîn Bey babası Mehmed Emîn Paşa ile birlikte Malatya ziyareti sonrası Harput'a gelmişler, Abdülhamid Hamdî ve Kemâleddin Efendiler'in konağında ağırlanmışlardır.[203] İbnülemîn Bey bu samimi dostluğa binâen "hânedân-ı ilmin vâris-i kâmili" olarak tavsîf ettiği Kemâledin Efendi'nin *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi* adlı kitabına sanatlı ve eser sahibini iltifatlara garkeden bir takrîz yazmıştır. Kemâleddin Efendi hem babasının hem kendisinin *Son Asır Türk Şâirleri*'nde İbnülemîn'in ifadeleriyle neşredilen terceme-i hâlini ona göndermiş, yine İbnülemîn'in isteği ile Ebussuûd Efendi'nin Kanuni'ye yazdığı mersiyeyi tercüme ve neşr etmiştir.

Kemâleddin Efendi'nin yine babası vâsıtasıyla çok iyi dostluklar kurduğu zevât arasında Giritli Sırrı Paşa (v. 1313/1895) dikkat çekmektedir. Saîd Paşa Diyarbekir vâliliğine atanırken (1311/1893-1894) Ma'mûretü'l-azîz'e uğramış, Harput'ta Kemâleddin Efendiler'in konağında misafir olmuştu. Kısa bir süre sonra da Kemâleddin Efendi babasıyla beraber Paşa'yı ziyarete gitmişlerdi. Sırrı Paşa'nın bilhassa Abdülhamid Hamdî Efendi'yle dostluğu o kadar kuvvetliydi ki yazdığı eserleri ona okutmadan neşretmezdi. Abdülhamid Efendi de Paşa'nın gönderdiği eserleri dikkatle okur, mütalaalarını yazar, bir takrîz ile ona yollardı.[204] Kemâleddin Efendi Sırrı Paşa'nın vefâtını müteakip bir tarih manzûmesi yazmış ve *Hazîne-i Fünûn*'da neşretmiştir.[205]

Kemâleddin Efendi'nin gıyâben de olsa sevip saydığı, mektuplaştığı âriflerden biri de Mevlevî Ahmed Remzî Dede'dir ([Akyürek], v. 1944). Ahmed Remzî Dede'nin Amasyalı Müftüzâde Ahmed Emrî Bey'in ([Yetkin], v. 1973) bir gazelini 1353/1934'te taştîr etmesi üzerine[206] taştîri okuyan Kemâleddin Efendi Ahmed Remzî Dede'yi tebrik eden bir mektup yol-

202 *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât*, II, 690. Üçüncü mısrâdaki Sâminî İmam Efendi'nin şeyhi olan Mahmud Saminî'dir, Bedrî ise asıl adı Osman Bedrüddîn olan İmam Efendi'nin şiirlerinde kullandığı mahlasıdır.

203 bk. İbnülemîn, *Son Asır Türk Şâirleri,* I, 534; Hüseyin Vassâf, *Kemâlü'l-kemâl: Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemîn Mahmûd Kemâl* (haz. İsmail Kara-Fatih M. Şeker), İstanbul 2009, s. 72, 107.

204 Kemâleddin Harputî, *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkîki't-tebe'iyyeti beyne'l-'ilmi ve'l-ma'lûm,* AÜDTCF Kütüphanesi, Mustafa Con Blm., A, nr. 237, vr. 26[b]-27[a]; İbnülemîn, *Son Asır Türk Şâirleri,* I, 532.

205 *Hazîne-i Fünûn,* III/37 (13 Ramazân 1313), s. 392.

206 Söz konusu taştîr için bk. Hasibe Mazıoğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri,* Ankara 1987, s. 136-138.

lamış, Remzî Dede de bu mektuba "Sâbık El'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi Kemâleddin Efendi Hazretlerine" başlıklı şu gazelle cevap vermiştir:

Aldım o keremnâmeyi ey hazret-i fâzıl
Her satrı teveccühle dolu nükteyi şâmil

Taştîrimi takdîm ederek hazret-i Emrî
Te'sîs-i muhâvâta olup bâ'is ü âmil

Tahsîninizi celbe sebeb oldu ğıyâbî
Meclûb olacak yoksa da kendimde fezâil

Bilmem ne kadar etmeliyim arz-ı teşekkür
Oldum yine bir ehl-i dilin kalbine dâhil

Maksad bu idi şi'r ile meşgûl olunursa
Yâd eyleyeler şâ'iri hayr ile efâzıl

Takdîm edeyim hazretine başkaca taştîr
Tenşîte sebeb olsun eyâ ârif-i kâmil (1934)[207]

Daha önce aynı *Mecmûa*larda yayımladıkları yazılar ve şiirlerle birbirlerinden haberdâr olan bu iki zât, söz konusu taştîr vesilesiyle muhâbereye başlamışlar, aralarındaki dostluk Kemâleddin Efendi'nin vefâtına kadar sürmüştür. Kemâleddin Efendi'nin vefâtını haber alan Remzî Dede bir tarih manzûmesi yazarak üzüntüsünü dile getirmiştir.[208]

Kemâleddin Efendi'nin sevip saydığı, selamlar yollayıp duâlar ettiği ve duâ beklediği manevî büyüklerden biri de Bedîüzzamân Saîd Nursî'dir (v. 1960). Kemâleddin Efendi'nin Bedîüzzamân ve *Risâle-i Nûr*'larla olan bağını Bedîüzzamân'ın önde gelen talebelerinden El'azîzli Albay Hulusi Efendi ([Yahyagil], v. 1986) vâsıtasıyla öğrenmekteyiz. Hulûsi Efendi Bedîüzzamân'a gönderdiği bir mektupta Kemâleddin Efendi'den "sâbık müftü" olarak bahsetmekte ve onun *Sözler*'le olan müsbet alâkasına değinmektedir.[209] Başka bir mektupta da *Risâleler*'i etrafındaki insanlara okuduğunu ifade ederek Kemâleddin Efendi'yi "bu kudsî hizmete candan iştirâk eden zevât" arasında saymakta ve şu satırları kayda geçirmektedir: "Müftü Kemâl Efendi, evvel mektubu mütâlaa etmişti. İki gün evvel ziyaretine gittim. 'Hiç kimsenin bu güne kadar muktedir olmadığı dekāik ve hakāiki, Kur'an'dan bulup çıkarmışlar.' diyerek takdirlerini beyân, selâm ve duâlarını tebliğ etmekliğimi söylediler."[210]

Bedîüzzamân'nın Hulûsi Efendi'ye gönderdiği bir mektuptan Kemâleddin Efendi'nin hasta olduğunu ve kendisinden duâ etmesini istediğini anlıyoruz. Bedîüzzamân bu isteğe kayıtsız kalmamıştır: "Sâbık Müftü Kemâl Efendi'ye de ki: Müjde! Her bir saat hastalıklı ömrü, bir gün

207 Hasibe Mazıoğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri,* s. 54-55.
208 Remzî Dede'nin Kemâleddin Efendi'nin vefâtına dâir yazdığı manzûme için yk.bk. "Hastalığı ve Vefâtı".
209 Bedîüzzamân Saîd Nursî, *Barla Lâhikası,* İstanbul 2012, s. 108.
210 *a.g.e.,* s. 114-115.

ibâdet hükmündedir. Şu zamanda hayatın en iyi sûreti böyledir. Biz dergâh-ı İlâhî'de onun hakkında en hayırlısını niyâz edip duâ ediyoruz ve edeceğiz. Öylelerin duâsı makbûldür, bana duâ etsin."[211] Bedîüzzamân, yine başka bir mektupta "Risâlelerle alâkadâr olan zâtlar" ve "dostlar" arasında Kemâleddin Efendi'yi de saymış ve Hulûsî Efendi'den bu zevâta selâm ve duâ ettiğini ve onlardan duâ beklediğini kendilerine iletmesini istemiştir.[212]

Kemâleddin Efendi'nin tanışıp fikir teâtisinde bulunduğu kişilerden biri de Abdülhak Hâmid Tarhan'dır (v. 1937). Kemâleddin Efendi son hastalığı sebebiyle 1935'te Şişli Sıhhat Yurdu'nda yatmaktayken yan odada da Şâir-i Aʿzam Abdülhak Hâmid Bey vardır. Talat Turhan Bey'in anlattığına göre Hâmid Bey vaktinin çoğunu Kemâleddin Efendi'nin odasında geçirirmiş. Her gün neredeyse fâsılasız beş saat her konu hakkında konuşurlarmış. Refâkatçi ve ziyâreçiler onların bilhassa din, dil, kültür, şark-garp edebiyatı ve eski-yeni edebiyat etrafındaki konuşmalarını ilgi, hayret ve hayranlıkla dinlerlermiş.

Kemâleddin Efendi Samsun'da sürgündeyken eline Hüseyin Vassâf Bey'in (v. 1929) 1925'te tamamladığı *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr* adlı eseri geçmiş ve bunun üzerine Vassâf Bey'e manzûm bir takdirnâme yazmıştır. Takdirnâmedeki samîmî üslup bizi her iki müellifin tanıştıkları düşüncesine götürmektedir. Zaten ikisinin de yazıları ve şiirleri uzun yıllar başta *Cerîde-i Sûfiyye* olmak üzere aynı mecmûalarda neşredilmiştir. Ancak ikisinin tanıştıklarına dâir daha somut bir karîne bulamadık.[213] Söz konusu takdirnâme şöyledir:

Hidmet-i ebrârı îfâ eyleyüp Vassâf Beg
Bir Sefîne yapdı ki râğıb olan memnûn olur

Şübhesiz mersâ-yı kurb-ı Hakk'a vâsıfdır o zât
Rütbe-i ʿulviyyeti gitdikçe de efzûn olur

Dest-i taʿzîme gelince o kitâb-ı müstetâb
Kalbimiz bir hiss-i rûhânî ile meşhûn olur

Çok teşekkür eyleyüp hasbî duʿâ eyler ***Kemâl***
Gâibîdür bu duʿâ ihlâsa da makrûn olur

Yâ Rab irfânda senâver ola Vassâf'ın senin
Bahr ü berr üstündeki mâdâm şu gerdûn olur[214]

211 *a.g.e.,* s. 284-285.

212 *a.g.e.,* s. 233; 314. Kemâleddin Efendi'nin torunu Talat Turhan Bey dedesi ile Bedîüzzamân arasındaki muhabbet ve hürmet bağından bağımsız olarak Bedîüzzamân'la ilgili farklı düşüncelere sahiptir. *Türk Solu*'nda yazdığı bir yazıda onun "Cumhuriyet'in temel ilkelerine, laikliğe, CHP'ye ve masonluğa düşman" olduğunu ifade ederek *Sözler*, *Şuâlar* ve *Barla Lâhikası*'nda "Atatürk'e olan kinini kustuğu"nu söylemekte ve savunmakta olduğu "ittihâd-ı İslâm" düşüncesini gerçekleştirmek için ABD emperyalizmini desteklediği kanaatini taşımaktadır. (Talat Turhan, "Said-i Nursî'den Günümüze CHP'yi Tasfiye Operasyonu", *Türk Solu,* sy. 75 (İstanbul, 7 Şubat 2005), http://www.turksolu.com.tr/75/Turhan75.htm.)

213 Merhum İshak Sunguroğlu Kemâleddin Efendi'nin "Cilvegâh-ı melâhet olmuşsun/ Mefharet-bahş-ı fıtrat olmuşsun" matlaʿlı nazîresini Hüseyin Vassâf Bey'in bir gazeline yazdığını söylemekteyse de Kemâleddin Efendi bizzat yazdığı notta bu nazîreyi "Deʿâvî Nâzırı Selâmî Tâhir Bey'in gazeline" yazdığını belirtmektedir. bk. *Mecûma,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok. (Sunguroğlu, yukarıdaki matlaʿın ikinci mısrâʿındaki "fıtrat" kelimesini "fikret" şeklinde okumuştur.) a.mlf., *Harput Yollarında,* II, 174.

214 *Mecûma,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok.

Kemâleddin Efendi'nin Harput'taki konağı şeyhi İmam Efendi'nin dergâhı ile beraber hem devlet erkânı, hem civar vilâyetlerden gelen misâfirler hem de Harputlular tarafından ziyaret akınına uğrardı.[215] Fetvâ soranlar, maddî manevî ihtiyaçları için yardım isteyenler, hükümet ile işi olanlar için Kemâleddin Efendi'nin konağı önemli bir mürâcaat makamıydı. Meselâ Ömer Naîmî Efendi'nin bir yazısında belirttiğine göre Kemâleddin Efendi'nin amcazâdelerinden şâir Hacı Hayri Bey (v. 1328/1910) atandığı Dersim (Tunceli) Mutasarrıflığı vazifesinden Dersimliler'in yoğun şikâyetleri neticesinde azledilip Harput'a dönünce haksızlığa uğradığına dâir dönemin El'azîz vâlisi Nusret Paşa'ya hitâben yazdığı mektubu Kemâleddin Efendi'ye vermiş ve vâliye onun teslim etmesini ricâ ederek bir anlamda ondan aracı olmasını istemişti.[216]

Kemâleddin Efendi, babası ve dedesinden tevârüs ettiği şöhretin yanında gerek Harput'un sayılı âlim ve âriflerinden olması gerekse uzun yıllar El'azîz müftülüğü yapması hasebiyle Harput ve civârında çok tanınmış ve sevilmiştir. Buralarda yaşayan çağdaşı âlim, müderris ve müftülerin ekseriyeti ile güçlü irtibatı ve dostlukları varsa da bunları birer birer sıralamak unutulmuş hâtırâlar, yazıya geçirilmemiş ve birbirine karışmış bilgiler sebebiyle akademik açıdan maalesef mümkün değildir.

14) Âilesi

a) Hanımları

Kemâleddin Efendi iki evlilik yapmıştır. İlk eşi Mutîa Hanım 1291/ 1875'te doğmuş olup kızkardeşinin de gelin olarak gittiği Harput'un Hanköyü nâhiyesinin 6 ağasından biri olan Hacı Ahmed Efendi ile Sâliha Hanım'ın kızlarıdır. Mutîa Hanım, Kemâleddin Efendi'nin başına gelen ve bütün âile efrâdını etkileyen hâdiseler silsilesinin etkisiyle ağır bir rahatsızlık geçirerek yatağa mahkûm hâle gelmiş, 2 Kasım 1930'da da vefât etmiştir.[217] Mezarı Harput'ta Kemâleddin Efendi'nin sağ ayak hizasındadır.

Kemâleddin Efendi Mutîa Hanım'ın vefâtını şu satırlarla kayda geçirmiştir:

"1349 Arabî, 1346 Rûmî, 1930 Mîlâdî; Cemâziye'l-âhir'in onuncu, Teşrîn-i Evvel'in on yedinci ve Teşrîn-i Sânî'nin birinci cumartesi günü li-hikmetin çoktan beri esîr-i firâş olan zevce-i muhteremem Mutî'a Hanım sa'at yedi buçuk râddelerinde gâyet suhûlet ve hüsn-i hâtime ile vefât etti. Rahmetullâhi aleyhâ rahmeten vâsi'aten. Cenâb-ı Zü'l-celâl Peygamberi hürmetine vâsıl-ı ni'am-ı cinân ve cemâl-i mazhar-ı kurb-ı Rabb-ı müte'âl eylesin. Âmîn.

Mutî'a Hanım'ı mağfûr ede Cenâb-ı Hudâ
Bu sâl içinde vedâ' etdi âleme hayfâ
***Kemâl** hâtır-ı mahzûna geldi bir târîh*
Mutî'a Hanım'a her dem na'îm ola me'vâ (1349)[218]

---

215 bk. A. Tarık Tahiroğlu, "El'azîz Hatıraları (1929-1938)", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999,* Ankara 2002, s. 155, 180.

216 Naîmî Erdem, "Harput Şâirleri: Hacı Hayri", *Altan,* sy. 24 (Elazığ, Mart 1937), s. 5.

217 DİB Arşivi'ndeki 11.11. 1965 tarihli resmî nüfus kayıt belgesine göre Mutîa Hanım'ın vefât tarihi 2 Mart 1932'dir. Muhtemelen devrin şartları icabı Mutîa Hanım vefât edince vefât kaydı Nüfus İdâresi'ne bildirilmemiş, Kemâleddin Efendi ikinci evliliği sebebiyle resmî nikâh kıymak istediğinde de önce Mutîa Hanım'ın vefâtı kütüğe işlenmiş, sonra ikinci evlilik işlemleri başlatılmıştır.

218 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143, vr. nr. yok.

Kemâleddin Efendi'nin Mutîa Hanım'la olan evliliğinden Ömer Naîmî, Abdülhamid Hamdî ve Mehmed Nizâmeddin adlarında üç oğlu, Mü'mine ve Fatma Râşide isimli iki kızı dünyaya gelmiştir.[219]

İkinci evliliğini ise mesâne illetiyle mücâdele ettiği vefâtına yakın dönemde, 14 Mart 1934'te Harputlu Çinkogillerden Halil Efendi ile Mü'mine Hanım'ın kızları Refîka Hanım ile yapmış, bu evlilikten çocukları olmamıştır.[220] Refîka Hanım 1318/1900-1901'de dünyaya gelmiş, 9 Kasım 1971'de vefât ederek Harput'ta Kemâleddin Efendi'nin sol ayak ucuna defnedilmiştir.

Kemâleddin Efendi'nin hanımlarının badem ağacı gölgesindeki mezarları. Mutia Hanım'ın "kitâbe-i seng-i mezâr"ı tahribat sebebiyle silinmek üzeredir. Kitâbe şöyledir: "Hüve'l-Hallâku'l-Bâkī. Müftî Kemâleddin Efendi'nin zevcesi Mutî'a Hanım'ın rûhuna el-Fâtiha. Sene 1349."

219 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, nr. 36, s. 149; *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143, vr. nr. yok.

220 bk. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok; Elazığ Nüfus İl Müdürlüğü Kemâleddin Efendi'nin hüviyet kaydı. Bu bilgilerin bir kısmı için ayrıca bk. Kemâleddin Efendi'nin torunu Bedihe Emek'in ifadelerinden naklen Yurdal Demirel, *Tarık Tahiroğlu'nun Hâtıralarıyla El' azîz'den Elazığ'a,* Elazığ 2007, s. 297.

b) Çocukları

b1) Ömer Naîmî [Erdem-Efendigil][221]

Kemâleddin Efendi'nin kendisi gibi "ilmiye"den olan büyük oğlu Ömer Naîmî Efendi 5 Receb 1309/ 4 Şubat 1892'de Harput'ta doğmuştur.[222] Babası onun doğumuna

*Yazdım **Kemâl** târîh hamd eyleyüp Hudâ'ya*
Mahdûm Ömer ʿademden bezme vücûda geldi (1309)

beytiyle tarih düşürmüştür.[223]

Dedesi Abdülhamid Hamdî'nin bu torunu ile ilgili doğum kaydı ve tarih beyti ise şöyledir: "Sene 1309 mâh-ı Receb-i şerîfin beşinci günü yevm-i pencşembe hafîd-i saʿîd mahdûm Kemâl Efendi'nin oğlu sâmi-i peder-i rahmet-mazhar Ömer Naʿîmî Efendi züyûr-ı mehd-i vücûd ve zîb-i kımât-ı şühûd oldu. Hayr-ı mukaddem Cenâb-ı Feyyâz-ı Kerîm âlim-i âmil ve muhlis-i kâmil ve mefhar-i zümre-i efâzıl eyleyüp zümre-i sâlihîne idhâl ile maʿa'l-vâlideyni ve'l-ʿammi, tûl-ı ömr ile muʿammer ve âfiyet-i tâmmeye mazhar eyleye. Ve fiten-i âhir zamân ve mesâib-i melevândan hıfz ve himâyet eyleyüp ilâ yevmi'l-kıyâme zürriyetinden ulemâ ve sulehâyı katʿ etmeye. Ve rızk-ı vâsiʿ-i helâl ile merzûk eyleye. Âmîn. Bi-câhi seyyidinâ Muhammedin sallallâhu aleyhi ve selleme ve zürriyyetihi'l-ekremîn, rıdvânullâhi aleyhim ve alâ cemîʿi ashâbihi ve âlihi ecmaʿîn. Ve'l-hamdülillâhi Rabbi'l-ʿâlemîn.

Târîh-i mücevher li-ceddihi'l-fakīr:

Çıkıp birisi hemân dedi cevher târîh
Kemâl'e hayr-ı halef ola yâ İlâhî Ömer"[224]

Harput'taki medreselerde ve Elʿazîz Askerî Rüşdiyesi'nde tahsilini tamamlayan Ömer Naîmî Efendi, 1339/1922'de babasından icâzetnâme almış, Elazığ'ın çeşitli okullarında Ziraat ve Terbiye-i Bedeniyye, Tarih, Ferâiz, Nahiv, Malumât-ı Hukukiyye, Belâğat-i Arabiyye, Mecelle, Edebiyat, Hitâbet ve İnşâd hocalığı yapmıştır. Ömer Naîmî Efendi, kökü dört asır öncesine dayanan güçlü bir ilmî geleneğin temsilcisi olan Efendigil sülâlesinin son din âlimidir.[225] Osmanlı'nın klasik medrese sistemi ile yetiştiği için Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde lise öğretmenliği bile kendisine çok görülmüştür.[226] Bunun üzerine 30 yaşını geçmişken imtihâna

221 Soyadı ile ilgili yk.bk. "Soyadı Mevzuu"

222 Dedesi Abdülhamid Hamdî ile babası Kemâleddin Efendi'nin tarih kayıtları için bk. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok; *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149. DİB Arşivi'ndeki resmî nüfus kayıt belgesine göre ise doğum tarihi 1308/1891'dir.

223 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149.

224 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.

225 Ömer Naîmî Efendi'nin yetiştiği devrenin medreselerin de kapatıldığı zamana denk gelmesi ecdâdı gibi çoğu medreselerde ders kitabı olarak okutulan dinî eserler yazmasına imkân tanımamış olmalıdır. Araştırmalarımız sırasında birkaç tarih kıt'ası ile *Beyânü'l-Hak*'ta neşredilen ve doğru cevabı bulanlara 1 yıllık dergi aboneliğinin hediye edildiği Arapça lugazı dışında eski usûl yazılarına rastlayamadık (*Beyânü'l-hak,* nr. 117 [20 Receb 1329], s. 2148. Lugazin halli *a.g.e.,* nr. 124 [25 Şaʿbân 1329], s. 1510).

226 Cumhuriyet'in ilk yıllarında Elʿazîz'deki Erkek Muallim Mektebi Türkçe ve Edebiyat öğretmenliğine tayini Maarif Vekâleti tarafından yetişme tarzının müsâit olmaması gerekçesiyle reddedilmiştir. (Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 90.)

girerek Ankara Hukuk Mektebi'nde okumaya hak kazanmıştır. Ankara'da bir yandan okurken bir yandan da Ticâret Vekâleti'nde kâtiplik ve tetkik memurluğu görevlerinde bulunmuş, mezuniyetini müteâkip de 1928'de Sandıklı'ya (Afyonkarahisar) savcı ve 1930'da da terfîʿan Cizre'ye (Şırnak) hâkim olarak atanmıştır. Sandıklı'da savcı iken babası Kemâleddin Efendi onun hasretine dayanamayarak şu gazeli yazmıştır:

Saʿy-i tahsîl-i emel mâniʿ-i kâm oldu bana
Nâ-murâd olmak dahi ğayri murâd oldu bana

Nûr-ı aynım sana etmem bunu etsem de helâl
Hasret-i çeşmin ile hâb harâm oldu bana

Ben de düşdüm heves-i âlem-i âba nâçâr
Gerdiş-i câm-ı safâ halka-i dâm oldu bana

Âh ki sen gibi âhûyı şikâr edemedim
Yohsa çok murg düşüp dâmıma râm oldu bana

Câmiʿ-i aşk-ı ruh-ı yâre duhûlümde ***Kemâl***
Kûhken kāmet edip Kays imâm oldu bana[227]

Cizre'deki 4 aylık hâkimlik mâcerâsından sonra 1930'dan 1954 Kasım'ına kadar 24 yıl boyunca Elazığ'da avukatlık yaparak emekli olmuştur.[228] Onu emekliliğe sevk eden âmiller arasında 1953'te hacca gitmesi ve dönüşte tansiyona bağlı olarak bir gözünü kaybetmesi de bulunmaktadır.

Ömer Naîmî Efendi 1954-1956'da Elazığ İmam-Hatip Okulu'nda Akāid, Arapça, Siyer ve Din derslerine girmiş ve Elazığ'da fahri vâizlik yapmış, İstanbul'daki münhal Adalar yahut Sarıyer müftülüklerinden birine atanma arzusunu 08.05.1956'da yazdığı bir dilekçe ile Diyânet İşleri Başkanlığı'na bildirmesi neticesinde 1956'da Sarıyer'e müftü olarak atanmıştır. Naîmî Efendi 1957-1962 arasında Beyoğlu müftülüğü yapmış, 1962'de Üsküdar Müftülüğü'ne tayin edilmişse de ağır şeker hastalığından kaynaklanan rahatsızlıkları sebebiyle göreve başlayamamıştır. Ömer Naîmî Efendi 26 Mayıs 1966'da İstanbul'da, Moda'daki evinde vefât etmiş, Kuzguncuk Nakkaştepe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[229]

Ömer Naîmî Efendi yukarıda da bahsedildiği üzere İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış, talebeliği sebebiyle bulunduğu Ankara'da ikamete mecbur edilerek bir müddet Elʿazîz'e girişi

227 Süleyman Ateş, *Bir Ömür Böyle Geçti,* I, 106-107.

228 Ömer Naîmî Efendi bu 24 yılın 12 yılında avukatlıkla beraber Elazığ Baro Başkanlığı'nı da yürütmüştür. Süleyman Ateş Hocamız'ın naklettiğine göre Kemâleddin Efendi Ömer Naîmî Efendi'nin avukatlık yapmasına râzı olmamış, kendisini dinlememesi üzerine ona gücenmiştir. Kemâleddin Efendi sitemlerini meclislerde de dile getirmiş olsa gerek Elazığ'da ihtiyarlar arasında bu mesele bilinir. Dedem Hacı Şevket Karataş (d. 1933) Kemâleddin Efendi'nin oğluna "Oğlum seni medreselerde yetiştirdik ki âlim olasın. Avukat olup da hırsızı, arsızı, katili mi savunacaksın?" diyerek onun avukatlığı seçmesine karşı çıktığını duyduğunu bana nakletmişti.

229 Hayatı hakkında teferruatlı bilgi için bk. Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 90-92. Vefâtı ile ilgili ilanlar için bk. *Cumhuriyet*, 27.05.1966, s. 2; *Milliyet*, 27.05.1966, s. 2.

yasaklanmıştır. Bununla birlikte affedildikten sonraki dönemde, bilhassa Elazığ'da avukatlık ve Baro Başkanlığı yaptığı yıllarda Ömer Naîmî Efendi'yi CHP delegesi ve inkılâpların harâretli bir müdâfii olarak görmekteyiz. 1934'te Elazığ'da kurulan Halkevi'nin Başkan Yardımcılığı ve Kütüphane-Neşriyât Şubesi Başkanlığına getirilen Ömer Naîmî Efendi Elazığ Halkevi'nin yayın organı olan aylık *Altan Dergisi*'nin yayımlanmasını sağlamış, derginin yazar kadrosunda yer almış ve son sayısına kadar dergide faal bir şekilde vazife icrâ etmiştir.[230] Naîmî Efendi'nin kızı Prof. Dr. Canan Karatay bir gazete röportajında babasının çağdaşlığından bahsederken "29 Ekim balolarında babam beni kucağına alır, dansı öyle açardı." demektedir.[231] Ömer Naîmî Efendi Cumhuriyet'in ilânının 15. yılına ithâfen mahallî gazete *Turan*'da yayımladığı "Cumhuriyet'in Elazığ'daki Nurları" başlıklı yazı[232] ve Atatürk'ün vefâtı üzerine aynı gazetede yayımladığı "Atamız Öldü" yazısı[233] ile Atatürk'ü ve inkılâplarını niçin sahiplenmek gerektiğini anlatmıştır. Yine oldukça hissî bir üslupla kaleme aldığı "Atamın Mezarında" başlıklı şiirini önce *Turan*'da sonra da *Altan*'da yayımlamış, bu şiirde Atatürk'ün vefâtının ana-babasının ve yakın zamanda yitirdiği eşinin acısını bile bastırdığını, onun yokluğunun meydana getirdiği boşluğu hiçbir şeyin dolduramayacağını şu mısrâlarla dile getirmiştir:

Gözlerim çıksa benim ağlayarak kurtulsam
Ben de ayak dibinde kafilene katılsam
...
Atam bizi yarattın koydun nereye gittin
Türk milletini Atam matemlere gark ettin
...
Anam babam ölmüştü pek yakında âilem
Fakat bastırdı bunu senin ölümün Atam
...
On yedi milyon Türk'ü Türk eden o ataydı
Bizi bize tanıtan yaratan o ataydı

Napolyonlar, Fatihler artık anılmayacak
Atamın gayrisine tarih yazılmayacak
...
Evet Atam ölmedi ölmedi ölmeyecek
Milletinin kalbine ruh olup da sinecek
...
Başta İsmet İnönü arkasında Türkiye
Ulaşacak, yetecek en büyük terakkiye [234]

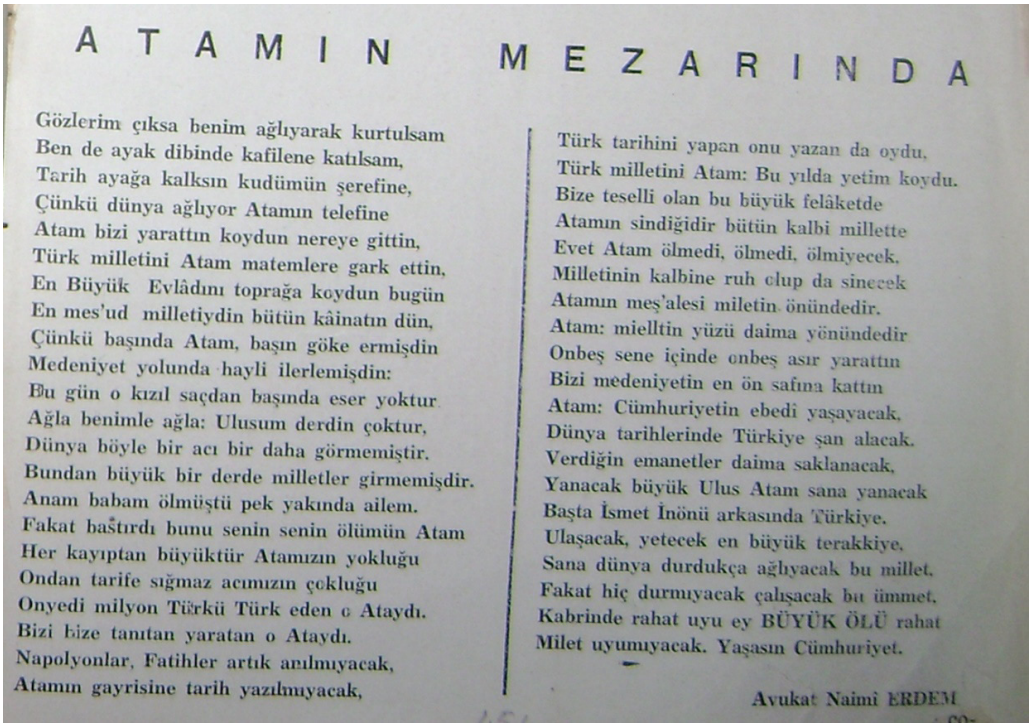
230 Ünal Taşkın vd., *Elazığ Eğitim Tarihi,* s. 109, 114. Kütüphane-Neşriyât Şubesi'nin yayımladığı *Altan Dergisi*'nin 22. sayısına kadar künyede yazı işleri yahut sorumlu müdür ismi bulunmamaktadır; ancak 22. sayıdan itibaren Ömer Naîmî Efendi'nin adı neşriyât müdürü olarak yer almıştır. bk. Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri 1932-1950*, Ankara 1995, s. 69. Ayrıca bk. Yavuz Haykır, "Elazığ (El'azîz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 171 (İstanbul 2007), s. 128, 131, 141.

231 bk. 4 Aralık 2012 tarihli *Posta* Gazetesi. http://www.posta.com.tr/saglik/haberdetayarticleID=151081.

232 *Turan Gazetesi,* sy. 588 (29 Birinci Teşrîn 1938), s. 1-2.

233 *Turan Gazetesi,* sy. 593 (12 İkinci Teşrîn 1938), s. 1.

234 Şiirin neşredildiği yayınlar: *Turan Gazetesi,* sy. 595 (21 İkinci Teşrîn 1938), s. 1; *Altan,* sy. 44-47 (Şubat 1939), s. 53.

ATAMIN MEZARINDA

Gözlerim çıksa benim ağlıyarak kurtulsam
Ben de ayak dibinde kafilene katılsam,
Tarih ayağa kalksın kudümün şerefine,
Çünkü dünya ağlıyor Atamın telefine
Atam bizi yarattın koydun nereye gittin,
Türk milletini Atam matemlere gark ettin,
En Büyük Evlâdını toprağa koydun bugün
En mes'ud milletiydin bütün kâinatın dün,
Çünkü başında Atam, başın göke ermişdin
Medeniyet yolunda hayli ilerlemişdin:
Bu gün o kızıl saçdan başında eser yoktur
Ağla benimle ağla: Ulusum derdin çoktur,
Dünya böyle bir acı bir daha görmemiştir.
Bundan büyük bir derde milletler girmemişdir.
Anam babam ölmüştü pek yakında ailem.
Fakat baştırdı bunu senin senin ölümün Atam
Her kayıptan büyüktür Atamızın yokluğu
Ondan tarife sığmaz acımızın çokluğu
Onyedi milyon Türkü Türk eden o Ataydı.
Bizi bize tanıtan yaratan o Ataydı.
Napolyonlar, Fatihler artık anılmıyacak,
Atamın gayrisine tarih yazılmıyacak,

Türk tarihini yapan onu yazan da oydu,
Türk milletini Atam: Bu yılda yetim koydu.
Bize teselli olan bu büyük felâketde
Atamın sindiğidir bütün kalbi millette
Evet Atam ölmedi, ölmedi, ölmiyecek,
Milletinin kalbine ruh olup da sinecek
Atamın meş'alesi miletin önündedir.
Atam: mielltin yüzü daima yönündedir
Onbeş sene içinde onbeş asır yarattın
Bizi medeniyetin en ön safına kattın
Atam: Cümhuriyetin ebedi yaşayacak,
Dünya tarihlerinde Türkiye şan alacak.
Verdiğin emanetler daima saklanacak,
Yanacak büyük Ulus Atam sana yanacak
Başta İsmet İnönü arkasında Türkiye,
Ulaşacak, yetecek en büyük terakkiye,
Sana dünya durdukça ağlıyacak bu millet,
Fakat hiç durmıyacak çalışacak bu ümmet,
Kabrinde rahat uyu ey BÜYÜK ÖLÜ rahat
Milet uyumıyacak. Yaşasın Cümhuriyet.

Avukat Naimî ERDEM

Ömer Naîmî Efendi'nin Atatürk'ün vefâtı üzerine yazdığı şiirin tam metni.[235]

CHP'nin 17.11.1947'de gerçekleştirdiği Yedinci Büyük Kurultay'ına Elazığ'ı temsilen katılan sekiz delegeden biri de Ömer Naîmî Efendi'dir.[236] Naîmî Efendi Beyoğlu Müftüsüyken onunla çalışma imkânı bulan Diyânet İşleri Eski Başkanlarından Tayyar Altıkulaç, Naîmî Efendi ile ilgili iki hususun aklında kaldığını, bunlardan birinin onun işini ciddiyetle yapması, diğerinin ise başından eksik etmediği fötr şapkası olduğunu söylemektedir.[237]

Ahmet Turan Arslan, Efendigil Sülâlesi'ni tanıttığı tebliğinde Ömer Naîmî Efendi'nin "uzun zaman Elazığ'ın cefâsını çekmesine rağmen kıymeti[nin] takdir edileme"diğini belirtmektedir.[238] Ancak o dönemi idrâk etmiş Elazığ'ın mütedeyyin ihtiyarları Naîmî Efendi'nin "Halk Fırkası'nın gadrine uğramış bir Müftü Efendi"nin oğlu olmasına rağmen "icâzetli din âlimi" kimliği ile Tek Parti döneminin yılmaz savunucusu olmasının şehrin dindar halkı tarafından pek hoş karşılanmadığını belirtmektedirler. Hatta Naîmî Efendi'nin İstanbul'a tayinini istemesinin temelinde şehirde her geçen gün artan ve kendisini bunaltan dedikoduların da etkisi vardır.[239]

235 *Altan,* sy. 44-47 (Şubat 1939), s. 53.
236 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı,* s. 6.
237 Tayyar Altıkulaç ile yaptığımız görüşmeden (22.06.2015).
238 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92.
239 Elazığ'ın manevî büyüklerinden emekli vâiz Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendi ile yaptığımız görüşmeden (30.08.2015).

A. Turan Arslan Hocamız, Ömer Naîmî Efendi'nin oğlu merhum Esad Bey'in, babasına 1960 İhtilâli'ni takip eden günlerde Milli Savunma Bakanı'nın emir subayı olan yeğeni Talat Turhan vasıtasıyla Diyânet İşleri Başkanlığı"nın teklif edildiğini fakat onun bu görevi "siyâsî bir mevkî" olduğu düşüncesiyle kabul etmediğini kendisine söylediğini kaydetmektedir.[240] Fakat 06.06.2015'te Talat Turhan Bey'le Kuzguncuk'taki evinde yaptığımız görüşmede Talat Bey, dayısı Ömer Naîmî Efendi'ye asla böyle bir görev teklif etmediğini, o günleri gâyet iyi hatırladığını, böyle bir husus vuku bulsaydı bunu unutmasının mümkün olmayacağını belirtmiştir. Bu görüşmemizde orada bulunan Ömer Naîmî Efendi'nin kızı Canan Karatay Hanımefendi de o yıllarda zaten babasının hasta olduğunu ve bu sebeple böyle sorumluluğu büyük bir vazifeyi yürütemeyeceğini ifade etmiştir.

1950'de Tek Parti iktidarının sona ermesiyle birlikte dinî sâhada faaliyet ve hizmet imkânına kavuşan Ömer Naîmî Efendi'nin geriye kalan ömrünü vâizlik, İmam-Hatip hocalığı ve müftülük ile tamamladığını görmekteyiz. Talat Turhan Bey dayısının bu kararı almasında 1953'te hacca gitmesinin ve hac dönüşü Elazığ'daki mütedeyyin dostlarının baskısının da çok etkili olduğunu söylemektedir.[241]

O günlerin şâhitlerinden hâfız Abdullah Nâzırlı Hocaefendi ile yaptığımız görüşmede[242] Hocaefendi Ömer Naîmî Efendi ile ilgili iki hâtırasını bize şu cümlelerle nakletti: "1955'te El'aziz Şire Pazarı Câmii'nde imamdım. Naîmî Efendi İstasyon Mahallesi'deki evinden kalkar, benim arkamda namaz kılmaya gelirdi. Ramazân-ı Şerîf'te de okuduğum mukâbeleye iştirâk ederdi. Ben cemaatin fıkhî seviyesinin çok yetersiz olduğunu müşâhede edince fıkıh bilgisi çok kuvvetli olan Naîmî Efendi'den cemaate sohbetler yapmasını istirham etmiştim. O da beni kırmayarak bir Ramazân boyunca teravih öncesi cemaate *Ni'met-i İslâm*'dan[243] dersler yapmıştı. Ben Şire Pazarı Câmii'nde her perşembe ikindi namazını müteakip *Kasîde-i Bür'e*'yi okurdum. Sesim güzeldi, cemaatimden bazı kimseler gibi Ömer Naîmî Efendi de husûsen beni dinlemeye gelirdi. Yine 1995'in bir perşembe günü ben kasîdeyi okurken Ömer Naîmî Efendi'den bir 'Allaah!' nidâsı koptu. Bu nidâyı öyle bir feryâd, öyle bir hıçkırık takip etti ki câmiye yıldırım düştü zannettim. Cemaat Efendi'nin başına toplanmış onu sakinleştirmeye çalışıyorlardı. Bu heyecan karşısında ben de okumayı bıraktım."

Ömer Naîmî Efendi hafif kızıl sakallı, boylu boslu, heybetli, bir gözü görmeyen, diğer gözünde de görmesini zorlaştıran benek bulunan bir zâtmış. Elazığ'ın emekli vâizlerinden Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendi Naîmî Efendi'nin İmam-Hatip'te hocası olduğunu, kendilerine *en-Nahvü'l-vâzıh*'ı[244] okuttuğunu ifade etmektedir. Öğrenciler sınıfta önlerindeki kitaptan bir ibâreyi çözemediklerinde "Benim bir gözüm kör, diğerinde de delik var! Buna rağmen sürekli okuyorum, çalışıyorum. Siz ise esas vazifeniz olmasına rağmen dersinize bakmadan buraya geliyorsunuz." diye azarlarmış.[245]

Prof. Dr. Süleyman Ateş Hoca hâtırâtında Ömer Naîmî Efendi'ye dâir şunları kaydet-

240 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92. Ömer Naîmî Efendi'in kabul etmediği göreve Ömer Nasuhi Bilmen getirilmiştir.

241 07.11.2015'te yaptığımız görüşmeden.

242 28.08.2015-Elazığ.

243 Mehmed Zihnî Efendi'nin hazırladığı mufassal ilmihâl.

244 Tam adı *en-Nahvü'l-vâzıh fî kavâ'idi'l-luğati'l-Arabiyye* olan, Ali Cârim ve Mustafa Emîn'in orta dereceli mektepler için hazırladıkları Arapça nahiv kitabı.

245 Hocaefendi ile yaptığımız görüşmeden (30.08.2015).

mektedir: "... Efendigil, geniş kültüre sahip, nüktedân bir insandı. Türk edebiyatına son derece vâkıftı. Derslerde anlattığı her konuyu şiirlerle süsler, her konuya Osmanlı Türk edebiyatından bir şiir veya beyit okurdu. Ben de onun okuduğu şiirleri hemen not eder ve o anda ezberlemiş olurdum."[246]

Ömer Naîmî Efendi'nin tarz-ı kadîm üzere yazılmış birkaç şiiri, Elʿazîz Halkevi tarafından 1937'de neşredilen *Halkımıza Miras İşlerini Öğretir- Miras Nasıl ve Kimlere Dağıtılır* başlıklı 28 sayfalık kitapçığı[247] ve Elazığ Halkevi tarafından çıkarılan *Altan* dergisinde yayımlanmış 10 yazısı mevcuttur.[248]

Ömer Naîmî Efendi iki evlilik yapmış, ilk eşi Harputlu İspirzâdeler'den Kambur Hamdi Efendi'nin kızı Nâciye Hanım vefât edince Fen Bilgisi öğretmeni Vasfiye Hanım'la (v. 1994) evlenmiştir. Nâciye Hanım'dan beş, Vasfiye Hanım'dan dört çocuğu dünyaya gelmiştir.

İlk eşinden olan çocukları Müfîde (v. ?), Nebihe (Gürsoy, v. 1982), Bedihe (Emek, v. 2011), Nezihe (Koloğlu, v. ?), Esad (Efendigil, v. 1999); ikinci eşinden olan çocukları ise Kemâl (Efendigil, v. 1967), Mutîa Canan (E. Karatay), Zehra Candan (Uca) ve Ayşe Aydan (Sökmen)'dır.

Kemâleddin Efendi torunu Müfîde'nin doğum tarihini şu cümlelerle kaydetmiştir:

1333 16 Şevvâl'de ve 1331 14 Ağustos Cumʿa gecesi [m. 27 Ağustos 1915] seherde hamd olsun hafîdem Müfîde Hanım dünyâya geldi. Cenâb-ı Hak dâreynde saʿîde ve şerîʿat-i Ahmediyye'ye hâdime eyleyüp ebeveyni ile berâber fitne-i âhir zamândan masûn eyleye. Allâhümme'hfaznî ve ehlî ve evlâdî ve ahfâdî min şürûri hâze'z-zamân ve mesâ'ibi'd-devrân ve belliğnâ ilâ hâtimeti enfâsinâ bi'l-ʿizzi ve's-saʿati ve'l-îmân ve akrir emînen fi'd-dünyâ ve'l-âhireti bi-hurmeti'l-Kur'ân ve men enzele aleyhi'l-Furkân. Yâ Rahîmü yâ Rahmân. Âmîn ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-ʿâlemîn.

Ve kultü fî târîhi tilke'l-mevlûdeti bi't-taʿmiye:

Yeni hafîdeme târîh yazdılar "üç"ler
Müfîde Hanım'ı Rabbim bize ʿatâ kıldı

(1330+3= 1333)[249]

Süleyman Ateş Hocamız'ın Ömer Naîmî Efendi'den naklen anlattığına göre, Kemâleddin Efendi torunu Bedihe'yi çok severmiş. Son zamanlarında hasta döşeğinde yattığı bir gün Bedihe'nin kendisini ziyarete gelmesine o kadar çok sevinmiş ki, Bedihe başı ucunda dedesini seyrederken ona irticâlen şu beyti okumuş:

246 Süleyman Ateş, *Bir Ömür Böyle Geçti,* s. 99. Hocamızla yaptığımız görüşmede söz konusu şiirleri yeri geldikçe bi'l-bedâhe okuduğuna şâhit olduk.

247 Elʿazîz Halkevi'nin Köylü ve Halk Neşriyâtı serisinin ilk yayımı olan kitapçık Naîmî Efendi'nin *Altan* dergisinde neşrettiği eski hukuk ve yeni medenî kanuna göre mirasla ilgili iki yazısının genişletilmiş hâlinden ibârettir.

248 Bu yazıların beşi akrabası şâir Harputlu Hayri Bey (v. 1328/1910), biri şâir Harputlu Rahmî Bey (v. 1301/1884), ikisi miras mevzuu, biri medenî kanunun vasıfları hakkındadır. Bunlar dışında bir de yukarıda mevzubahis olan Atatürk şiiri bulunmaktadır.

249 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok. Gerek Canan Karatay Hanımefendi gerekse Talat Turhan Bey "Müfîde"den haberdâr olmadıklarını ifade ettiler. Bu durumda Müfîde bebekken vefât etmiş olmalıdır.

Hoş ol dem ki ser-i bâlînime yâr gele
Pürsiş-i hâtır-ı bîmârıma dildâr gele [250]

Ömer Naîmî Efendi'nin 1942'de dünyaya gelen oğlu Kemâl Bey Talas Amerikan Ortaokulu'nu bitirdikten sonra Robert Koleji'nden mezun olmuş, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde okurken babasının vefât etmesi üzerine bunalıma girmiş ve "Ben babasız yaşayamam." diyerek 1967'de 25 yaşındayken intihar etmiştir.[251]

Hem Süleyman Ateş hem Canan Karatay Ömer Naîmî Efendi'nin ahlâk-ı hamîdesini, ilminin derinliğini, hâfızasının kuvvetliliğini, edebiyata olan vukûfunu ve hitâbetini övgüyle anlatmaktadırlar. Süleyman Ateş Hocamız Naîmî Efendi'nin 1950'li yılların ortalarında Tevfîkiye Câmii'nde (Elazığ) İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinden vaazlar verdiğini, Elazığ İmam-Hatip Lisesi'nde derslerine geldiğini, onun sayesinde onlarca beyit ezberlediğini ve yeri geldikçe bunları hâlâ tekrarladığını ifade etmektedir.[252] Canan Hocahanım babasının hitâbet gücünü anlatırken Firuz Ağa Câmii'nde verdiği vaazlara İstanbul'un ücra köşelerinden cemaatin geldiğini, câminin dolup taştığını söylemekte, edebiyat sevgisini ondan aldığını belirterek babasının Kemâleddin Efendi'den duyarak kendilerine sık sık okuduğu şu beyti hâlâ unutmadığını ifade etmektedir:

Nûr-ı aynım çalışıp kesb edegör sen yohsa
Pederin ilm ü kemâli sana kalmaz mîrâs (Sünbülzâde Vehbî)[253]

Ömer Naîmî Efendi Ankara Hukuk Mektebi'nde öğrenciyken hocalar derse girmeden önce İslâm hukuku ile ilgili malumâtı ondan alırlarmış. Daha başlangıçta Mekteb'e giriş esnâsında yapılan mülâkata medrese mollası olduğunu gösteren başındaki sarıkla katılan Ömer Naîmî Efendi'yi jüri önce küçümsemiş, ancak onun bilhassa fıkha dâir sorulara verdiği cevaplar jüriyi hayrete düşürmüş, kendilerinin bile bilmediği teferruatı kaynaklar göstererek anlatan Ömer Naîmî'yi dinleyen heyet arasında bulunan Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk, v. 1969] Ömer Naîmî Efendi karşısındaki vaziyetlerini Fuzûlî'nin "*Kâfir ağlar bizim ahvâl-i perîşânımıza*" mısrâı ile dile getirmiştir.[254]

Bugün Elazığ İzzetpaşa Câmii'nde mahfuz sakal-ı şerîf Efendigil âilesine âittir. Ömer Naîmî Efendi Elazığ'dayken her Ramazân'da ve bayram günlerinde sakal-ı şerîf sandukasını tekbir ve salavâtlar eşliğinde kendisi ziyarete açarmış.

---

250 Süleyman Ateş Hocamızla yaptığımız görüşmeden (27.04.2015).

251 Canan Karatay'la görüşmemizden (05.06.2015).

252 Ömer Naîmî Efendi 1957'de Beyoğlu Müftülüğü'ne atanınca İmam-Hatip'ten öğrencisi Süleyman Ateş Hoca'yı Beyoğlu Ağa Câmii'ne imam yapmak istemiş, o sıralarda Elazığ'da bulunan Süleyman Ateş çok hürmet ettiği hocası Muharrem Hilmî Efendi'ye ([Kösetürkmen], v. 1964) danışmış, Muharrem Efendi'nin İstanbul'daki hayat şartlarının kendisini zorlayacağını söylemesi üzerine Ömer Naîmî'nin teklifini kabul etmemiştir. Süleyman Ateş sonraki dönemlerde Ömer Naîmî Efendi'yle irtibatını kesmemiş, 1964'te onu Acıbadem'deki evinde (Acıbadem Banka Evleri, nr. 10) ziyaret etmiş, hayır duâsını almıştır. Süleyman Ateş Ömer Naîmî Efendi ile ilgili hâtırâtının bir kısmını *Bir Ömür Böyle Geçti* adlı kitabında anlatmaktadır (bk. *a.g.e.*, İstanbul ty., I, 98-109). Bu hâtırât arasında Ömer Naîmî'nin babası ve dedesiyle ilgili anlattıkları da bulunmaktadır.

253 Sünbülzâde Vehbî, *Nuhbe-i Vehbî,* İstanbul 1310, s. 28.

254 Canan Karatay ile yaptığımız görüşmeden (06.06.2015).

b2) Mü'mine

Dedesi Abdülhamid Hamdî Efendi'nin yazdığı doğum kaydına göre Kemâleddin Efendi'nin kızı Mü'mine, Zilkaʿde 1312/ Mayıs 1895'te dünyaya gelmiştir. İlgili kayıt şöyledir: "Sene 312 Zülkaʿdetü'ş-şerîfe'de hafîdem Mü'mine binti Kemâleddin zîb-i mehd-i vücûd oldu. Ceʿalehallâhu mine's-sâlihât ve'hfazhâ ve cemîʿi evlâdinâ ve ahfâdinâ min fiten-i âhiri'z-zamân bi-câhi'n-nebiyyi'l-ekrem sallallâhu Teʿâlâ aleyhi ve sellem." Mü'mine, aynı varakta bulunan "Tüvüffiyet fî Cümâdi'l-ûlâ min seneti 318 maʿsûme. Ceʿalehallâhu Teʿâlâ lenâ ecren ve zahren ve şâfiʿaten müşeffeʿaten. Âmin." şeklindeki kayda göre ancak 5 yıl yaşayabilmiş, Cemâziye'l-evvel 1318/ Eylül 1900'de vefât etmiştir.[255]

b3) Fatma Râşide [Turhan]

Dede Abdülhamid Hamdî Efendi'nin kaydına göre Fatma Râşide Hanım 6 Şevvâl 1317/ 7 Şubat 1900 tarihinde doğmuştur. Söz konusu kayıt şu şekildedir: "Sene 317 Şevvâl-i şerîfin altıncı günü pazartesi bi-mennihi Teʿâlâ Fâtıma Râşide binti Kemâleddin zîb-i mehd-i vücûd oldu. Ceʿalehallâhu Teʿâlâ râşideten mehdiyyeten ve mine's-sâlihâti ve'h-fazahâ ve iyyânâ ve cemîʿi evlâdinâ ve ahfâdinâ ve ehli beytinâ min fiteni âhiri'z-zamâni ve min şürûri'l-insi ve'l-cânn. Bi-câhi nebiyyi âhiri'z-zamân sallî ve sellim aleyhi'r-Rahmân mahtelefe'l-melevân ve alâ âlihi ve ashâbihi ve ehli beytihi zevi'l-irşâdi ve'l-ʿirfân. Âmin" [256]

Kemâleddin Efendi de kızının doğumuna şu beyitle tarih düşürmüştür:

Söyledim târîhini cevher gibi
Râşidemiz doğdu mehd-i ʿâleme (1317)[257]

Canan Karatay'ın aktardığına göre gençliğinde Râşide Hanım'ın güzelliği dillere destan imiş. Harputlu anneler onu oğullarına istemek için konağa gelir giderlermiş. O günlerde konaktaki hizmetkârlardan biri[258] de ona âşık olmuş. Bu geliş gidişler, kahve pişirmeler, ağırlanıp uğurlanmalar ve "gelin gideceği" söylentileri onu dilhûn etmekte, fakat bu onulmaz derdi kimselere söyleyememektedir. Birgün bir şey almak için konağın odalarından birine girince Râşide Hanım'ın namaz kıldığını görmüş ve artık gizleyemediği duygularını bugün çeşitli kaynaklarda "anonim" olarak kaydedilen şu Harput türküsünü yakarak dile getirmiştir:

Odasına vardım namaza durmuş
Kaşları gözleri kendine uymuş
Sanırım karşımda bir aydır doğmuş
Söyleyin ahbâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim.

255 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok.
256 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.
257 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149. Fatma Râşide Hanım'ın adı âile arasında "Reşide" olarak telaffuz edilmektedir.
258 Talat Turhan Bey'in kızı Râşide Feza Hanım (Turhan Tosun, d. 1958) bu hizmetkârın bilâhere hacca da giden Yusuf Efendi olduğu kanaatindedir. (Görüşme tarihimiz 06.06.2015.)

Odasına vardım olur mu böyle
Ellerin koynunda merhamet eyle
Bir derdin olursa gel bana söyle
Söyleyin ahbâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim.

Odasına vardım kahve pişirir
Kınalı parmaklar fincan döşürür
O yârin bakışı beni şaşırır
Söyleyin ahbâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim...[259]

Ancak bu aşk türkülerde kalmış, Râşide Hanım yukarıda da bahsedildiği üzere Cumhuriyet'in ilân edildiği gün dönemin Elʿazîz savcısı Rize Çayeli eşrâfından Şerifoğullarına mensup Mehmed Şefik Bey [Turhan] ile evlenmiştir. Eşinin vazifesi dolayısıyla memleketin çeşitli yerlerinde bulunan, bilâhere Üsküdar-Kuzguncuk'a yerleşen Râşide Hanım 26 Mart 1989'da vefât etmiş ve Kuzguncuk Nakkaştepe mezarlığına defnedilmiştir.[260]

27 Mayıs 1960 askerî darbesinin subaylarından olan Talat Aydemir'in 22 Şubat 1962'teki ihtilal girişimlerini desteklediği ve ordu içinde "Genç Kemalistler Ordusu" adlı gizli örgütlenmeyi organize ettiği gerekçesiyle önce Afyon'a sürgün edilen, sonra tutuklanıp hapse atılan ve bu süreçte re'sen emekliliğe sevkedilen "ulusalcı-devrimci" Talat Turhan Bey (d. 2 Eylül 1924), Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım'ın oğludur.[261]

Râşide Hanım bir Osmanlı âlimi müftü efendinin kızı olmasına rağmen Talat Bey'in ifadeleriyle söyleyecek olursak "Kıyâfeti, fikirleri ve yaşantısı ile aydın bir Cumhuriyet kadını olmayı tercih etmişti." Bu tercihte elbette "Genç Cumhuriyet'in" savcılarından birinin hanımı olmasının payı büyüktür.[262]

b4) Abdülhamid Hamdî [Efendigil]

Âile arasında "Küçük Efendi" olarak bilinen Abdülhamid Hamdî Efendi Kemâleddin Efendi'nin ikinci oğludur. Küçük Abdülhamid, Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi'nin 3 Safer 1320/ 12 Mayıs 1902'de vefât etmesinden 5,5 ay sonra 24 Şaʿbân 1320/ 26 Kasım 1902'de dünyaya gelmiştir.[263] Kemâleddin Efendi, babasının hâtırasını yaşatması ve hayrü'l-halefi olması niyâzıyla ona Abdülhamid Hamdî adını vermiştir.

Kemâleddin Efendi'nin bu oğluyla ilgili doğum kaydı şöyledir: "1320 senesi Şaʿbânü'l-muʿazzamın yigirmi [dördüncü][264] ve 1318 sene-i Rûmiyesi Teşrîn-i sânînin on üçüncü Çehârşenbe günü nehâren sâʿat dokuz buçuk râddelerinde mahdûm-ı âcizânem müsemmâ

259 Canan Karatay Hanımefendi ile yaptığımız görüşmeden. (05.06.2015)
260 Vefât ilanı için bk. *Cumhuriyet,* 27.03.1989, s. 2; *Milliyet,* 27.03.1989, s. 10.
261 Talat Turhan Bey'in hayatı, mücâdelesi ve eserleri için bk. http://www.talatturhan.com.
262 Talat Turhan Bey'le 7 Kasım 2015'te yaptığımız görüşmeden.
263 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok. DİB Arşivi'ndeki resmî nüfus kayıt belgesine göre Abdülhamid Efendi'nin doğum tarihi 1318/1900-1901'dir. Mezar taşına hakkedilen tarih ise 1892'dir.
264 "dördüncü" yerine "altıncı" yazılmış sonra silinmiş.

bi-peder-i muhterem kurretü'l-ayn-ı aʿzam Abdülhamîd Hamdî Efendi lehü'l-hamd ve'l-minne kadem-nihâde-i âlem-i vücûd oldu. Cenâb-ı Hak Habîb-i Ekrem'i ve Peygamber-i Muhterem'i hürmetine mûmâ ileyhi muʿammer ve âlim ve sâlih ve sâhib-i irfân kâmil eyleyüp ebeveynine mutîʿ ve münkād ve dâreynde mesrûrü'l-fuâd eyleyüp ve cedd-i muhteremleri Efendi Hazretleri'nin yerine kā'im edüp ilmen amelen ona nazîr bir üstâd-ı aʿzam-ı bî-nazîr ederek Efendi merhûmu ğarîk-i rahmet ve cennetü'l-aʿlâda nazîr-i saʿâdet etsin. Âmin. Allâhümme salli alâ seyyidinâ ve mevlâna ve alâ âlihi min külli lemhatin ve nefesin adede mâ vesiʿahu ilmullâh. '*Abdülhamîd Efendi nâmı avdet etdi.*' mısrâʿı târîh-i tâmdır. 1320."[265]

Abdülhamid Efendi 1920'li yılların ortalarında Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemi'nde kâtiplik yapmış, Ankara Meslek Mektebi'nde tahsil görmüştür. Yukarıda teferruatlı bir şekilde anlattığımız İstiklâl Mahkemesi sürecinden sonra kendi kabuğuna çekilip mütevâzı bir hayat yaşayan Abdülhamid Efendi, babasının arzu ve ümid ettiği "ilmiye" yolunu seçmemiş, bazı ilçelerde tapu müdürlüklerinde bulunmuş, son olarak da Devlet Demir Yolları'nda işe girerek emekli oluncaya kadar Haydarpaşa Garı'nda çalışmıştır. Abdülhamid Efendi 101 yaşındayken 1983'te İstanbul'da vefât etmiş, naʿşı Karacaahmed Mezarlığı bitişiğindeki Seyit Ahmed Deresi Mezarlığı'na gömülmüştür.

Abdülhamid Efendi iki evlilik yapmıştır. İlk hanımı Elazığ Mollaköy'lü Afîfe Hanım'dır. Afîfe Hanım genç yaşta beyin kanaması geçirerek vefât etmiş, Mollaköy'e defnedilmiştir. Bu evlilikten Ahmet Ferit Yüksel (Erdem, v. 1996), Sait (Efendigil, v. 1959), Vecihe (v. 2004) dünyaya gelmiştir. Abdülhamid Efendi'nin kaptan pilot olan oğlu A. F. Yüksel Erdem Bey 6 Şubat 1996'da kullandığı yolcu uçağının Atlas Okyanusu'na düşmesi sebebiyle vefât etmiştir. Diğer oğlu gemi kaptanı Sait Erdem Bey yakalandığı mide kanseri sebebiyle henüz 33 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur. Abdülhamid Efendi Afîfe Hanım'ın vefâtı üzerine aslen Beyaz Rus olan Mahmûre (Solo) Hanım'la evlenmiş, çiftin bu evlilikten çocukları olmamıştır. Mahmûre Hanım 1974'te vefât ederek Seyit Ahmed Deresi Mezarlığı'na defnedilmiştir.

b5) Mehmed Nizâmeddin

Mehmed Nizâmeddin 16 Zilhicce 1323/ 10 Şubat 1906'da dünyaya gelmiştir. Kemâleddin Efendi'nin onun doğumuyla ilgili kaydı şu şekildedir: "Bihamdihi Teʿâlâ üçüncü mahdûm Mehmed Nizâmeddin Efendi iş bu üçyüz yigirmi bir sene-i rûmiyesi Kânûn-ı Sânî'si yigirmi sekizinci ve üçyüz yigirmi üç sene-i Arabiyye'si Zilhicce-i şerîfesi on altıncı cumartesi günü fecrin tulûʿı zamânında âlem-i vücûda kadem-nihâde oldu. Cenâb-ı Hak âlim ü kâmil ve ebeveynine mutîʿ ve münkād eyleye. Bi-hürmeti Nebiyyi'l-emîn."[266] Ancak Nizâmeddin'le ilgili başka herhangi bir resmî yahut gayr-ı resmî kayda rastlayamamamız, Efendigil âilesinin bugün yaşayan büyüklerinin onun hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamaları ve Kemâleddin Efendi'nin ikinci oğlu Abdülhamid'in âile arasında "Küçük Efendi" olarak anılması Nizâmeddin'in erken yaşta vefât ettiğini göstermektedir.

265 *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.

266 Metinde "ğarîk-i rahmet" terkibi "ğarîka-i ğarîk-i rahmet" şeklinde yazılıysa da bunun sehiv olduğu kanaatindeyiz. *Mecmûa,* AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149.

Sonuç

Kemâleddin Efendi Osmanlı Devleti'nin Maʿmûretü'l-azîz/Elʿazîz'deki son, Türkiye Cumhuriyeti'nin de ilk müftüsüdür. O aynı zamanda dedelerinden tevârüs ettiği dört asırlık ilmî muktesebâtı ömrü boyunca kemâl-i ciddiyetle çalışarak zenginleştirmiş, İslâmî ilimlerin telif geleneği içinde çok önemli yeri olan şerh ve tercüme sâhasına kıymetli katkılarda bulunmuş bir âlim, yüzlerce yıllık medrese sisteminin son temsilcilerinden tanınmış bir müderristir. Taşra hayatının her türlü zorluklarına ve imkânsızlıklarına rağmen tükenmeyen azmi ile bir yandan talebe yetiştirip ilmî eserler verirken öte yandan memleketin şöhretli ulemâsı ile irtibâtını koparmamaya azamî gayret sarfetmiştir. Harput'un zengin tasavvufî ikliminden de nasibini almış olan Kemâleddin Efendi şiirleri, edebî yazıları, fetvâları, sohbet ve vaazları ile de yaşadığı dönemde adından söz ettirmiştir. Bir devrin bittiği yeni bir devrin başladığı zaman dilimine denk gelen ömrüne savaşları, türlü istikrarsızlıkları, felâketleri sığdıran Kemâleddin Efendi Cumhuriyet'le birlikte peyderpey çıkarılıp tatbik ettirilen inkılâp kanunlarına istinâden önce azil ve sürgüne mahkûm edilmiş, sonra da yakalandığı ağır hastalıkla mücâdele etmek zorunda kalarak sessiz sadâsız terk-i hayât eylemiştir.

Bu makalede rahle-i tedrisinden geçmiş, vaazlarına iştirâk etmiş, sohbet halkalarında bulunmuş insanların da vefâtıyla birlikte neredeyse tamamen unutulan Harput'un bu büyük âliminin, Elʿazîz'in bu muteber müftüsünün, kökü XVI. asra uzanan bir ulûm-ı İslâm hânedânının âhir ömründe kıymeti bilinmeyen bu son vârisinin hayatı, eserleri ve âile efrâdı üzerinde durulmuştur. Kemâleddin Efendi'nin maruz bırakıldığı muâmele, değişen hayat tarzı, başkalaşan şartlar ve burada tadâd etmeyi zâid bulduğumuz çeşitli gâileler onun evlâd ü ahfâdının farklı sahalara meyletmeleri neticesini doğurmuş; onun vefâtıyla birlikte ne yazık ki bir devir de nihâyete ermiştir.

Kemâleddin Efendi gibi Harput'a değer katan nice müftü, âlim ve müderris bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan bazı çalışmalara bu zevâtın birkaçı konu edilmekteyse de maalesef bunların neredeyse tamamı tekrardan öteye geçmemektedir. Araştırmacıların akademik bilgiye ulaşmalarının geçmişe göre daha kolaylaştığı bu çağda Harput ulemâsıyla ilgili malumâtı hâlâ yalnızca merhum İshak Sunguroğlu'nun meşhur eserinden özetlemeleri, başta çeşitli arşiv vesikaları olmak üzere yeni kaynaklara ulaşmamaları, bu zevâtın artık giderek sayıları azalan hâtıra sahibi torunlarıyla irtibâta geçmemeleri, Elazığ'ın o dönemi idrâk etmiş insanlarına kulak vermemeleri, dönemin matbuâtını yok saymaları büyük bir eksikliktir. Bu makalenin söz konusu ulemânın hayatlarının ve eserlerinin bahsettiğimiz zengin kaynaklar esas alınarak teferruatlı bir biçimde incelenmesine vesile teşkil etmesi en büyük temennimizdir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Diyânet İşleri Başkanlığı, Kemâleddin Efendi dosyası.

Diyânet İşleri Başkanlığı, Ömer Naîmî Efendi dosyası.

BOA, BEO, dosya nr. 2367, gömlek nr. 177459.

BOA, BEO, dosya nr. 2378, gömlek nr. 178310.

BOA, BEO, dosya nr. 3113, gömlek nr. 233410.

BOA, BEO, dosya nr. 3573, gömlek nr. 267955.

BOA, DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14.

BOA, DH. MKT., dosya nr. 2657, gömlek nr. 34.

BOA, DH.MKT., dosya nr. 1287, gömlek nr. 52.

BOA, DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 25.

BOA, DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 65.

BOA, DH.MKT., dosya nr. 2676, gömlek nr. 65.

BOA, DH.MKT., dosya nr. 2760, gömlek nr. 86.

BOA, DH.ŞFR., dosya nr. 60, gömlek nr. 286.

BOA, HSD.AFT., dosya nr. 5, gömlek nr. 62.

BOA, MF.MKT., dosya nr. 507, gömlek. 40.

BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8.

Yazma Eserler

İbnülemîn Mahmud Kemâl, *Kâmilü'l-kemâl,* İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemîn Blm., nr. 3341.

İbn Vehbân, Ebû Muhammed Emînüddin, *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye,* Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 35916.

Kemâleddin Harputî, *Duâ Mecmûası,* Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 89.

Kemâleddin Harputî, *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkīki't-tebeʿiyyeti beyn'l-ʿilmi ve'l-maʿlûm,* AÜDTCF Kütüphanesi, Mustafa Con Blm., A, nr. 237.

Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143.

Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182.

Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36.

Süyûtî, *Câmiüʿs-sağîr,* Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36447.

Süreli Yayınlar ve Salnâmeler

1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâlnâme-i Maʿmûretü'l-azîz, [Maʿmûretü'l-azîz] Vilâyet Matbaası, ty.

Altan Dergisi

Beyânü'l-Hak Dergisi

Cerîde-i Sûfiyye Mecmûası

Cumhuriyet Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

Hazîne-i Fünûn Mecmûası

İlmiye Salnâmesi, Matbaa-i Âmire 1334.

Maʿmûretü'l-azîz Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Posta Gazetesi

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, İstanbul 1321.

Satvet-i Milliye Gazetesi

Turan Gazetesi

Matbu Çalışmalar

Ahmed Hilmî, "Fâzıl-ı Şehîr Abdülhamîd Hamdî Efendi Rahmetullâh", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/7 (İstanbul 1330), s. 6-7.

Akandere, Osman, "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* sy. 43 (Ankara 2009), s. 343-406.

Akgündüz, Ahmet, "Dede Cöngî", *DİA,* İstanbul 1994, IX, 76-77.

Akyürekli, Mahmut, *1925 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları: Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, I-II, İstanbul 2014.

_____, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, İstanbul 2013.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı,* I-V, İstanbul 1996.

Arslan, Ahmet Turan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri,* Elazığ 1999, II, 77-102.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra, "Nesefî, Necmeddin", *DİA,* İstanbul 2006, XXXII, 571-573.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, I-III, İstanbul 1969.

Ateş, Süleyman, *Bir Ömür Böyle Geçti,* I-II, İstanbul ty.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, İzmir 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam,* I-III, İstanbul 1999.

Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ 1998.

Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA,* İstanbul 1999, XX, 175-176.

Baytulluoğlu, Hamdi, "Milli Mücâdele Başlıyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* I/22 (İstanbul 1969), s. 41-43.

Bedîüzzamân Saîd Nursî, *Barla Lâhikası,* İstanbul 2012.

Bican, Zekeriyya, *Sekizinci Şehir: İz Bırakanlar,* I-II, Elazığ 2011.

Bingöl, Abdülkuddûs, "Îsâgûcî", *DİA,* İstanbul 2000, XXII, 488-489.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri,* I-III, İstanbul 1333.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, [Ankara 1948].

Çelik, Recep, *Milli Mücâdelede Din Adamları,* I-II, İstanbul 1999.

Çevik, Mehmet - Haykır, Yavuz, "Elazığ Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Elazığ'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1925-1932)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 211 (İstanbul 2014), s. 195-226.

Dârü'l-hilâfe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredât Programı, Ankara 1342.

Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kānûnu ve Nizâmnâmesi, İstanbul 1338.

Demirel, Yurdal, *Tarık Tahiroğlu'nun Hâtıralarıyla El'azîz'den Elazığ'a,* Elazığ 2007.

Durmuş, İsmail - Elmalı, Hüseyin, "İbnü'n-Nahvî", *DİA,* Ankara 2000, XXI, 163-164.

Durmuş, İsmail, "el-Avâmilü'l-mie", *DİA,* İstanbul 1991, IV, 106-107.

_____, "el-Emsile", *DİA,* İstanbul 1995, XI, 166-167.

el-Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs* (thk. Ahmed el-Kalâş), I-II, Beyrut 2000.

el-Ferfûr, Muhammed Sâlih, *el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-asr el-allâmetü'z-zâhid es-seyyidü'ş-şerîf Muhammed Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1986.

Elmalı, Hüseyin, "İbnü'n-Nahvî, el-Kasîdetü'l-münferice'si ve Tercümesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 16 (İzmir 2002), s. 37-56.

_____, "İzhârü'l-esrâr", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 506-507.

el-Mâlih, Muhammed Riyâd, *Âlimü'l-ümme ve zâhidü'l-asr el-allâmetü'l-muhaddisü'l-ekber Bedrüddîn el-Hasenî,* Dımaşk 1977.

Emiroğlu, Cemâleddin, *İmam Efendi: Sohbetnâme,* I-III, Elazığ 1983-1985.

Erdem, Ömer Naîmî, "Atamın Mezarında", *Altan,* sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1938), s. 53.

_____, "Harput Şâirleri: Hacı Hayri", *Altan,* sy. 24 (Elazığ, Mart 1937), s. 5-6.

_____, "Medenî Kanunun Bâriz Vasıfları", *Altan,* sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1939), s. 41-46.

_____, "Tetkikler: Harput Şairleri", *Altan,* sy. 39-42 (Elazığ, Eylül 1938), s. 39-40.

Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *Afyonkarahisar Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* sy. 1 (Afyon 1996), s. 7-37.

Fuzûlî, *Dîvân,* İstanbul 1268.

Gümüş, Sadrettin, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA,* İstanbul 1993, VIII, 134-136.

Güz, Nurettin, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri 1932-1950*, Ankara 1995.

Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-ebhur", *DİA,* İstanbul 2006, XXXI, 549-552.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-sünne", *DİA,* Ankara 2004, XXIX, 258-260.

Haykır, Yavuz - Çevik, Mehmet, "Tek Parti Döneminde Elazığ'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1934-1945)", *Turkish Studies,* sy. IX/7 (Ankara 2014), s. 331-377.

_____, "Elazığ (El'azîz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 171 (İstanbul 2007), s. 211-237.

Hindî, Alâüddîn Alî el-Müttakī, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkā), I-XVIII, Beyrut 1985.

Hüseyin Vassâf, *Kemâlü'l-kemâl: Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemîn Mahmûd Kemâl* (haz. İsmail Kara-Fatih M. Şeker), İstanbul 2009.

İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî), I-LXXX, Beyrut 1995-1996.

İnal, İbnülemîn Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şairleri,* İstanbul 1988.

İpşirli, Mehmet, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA,* İstanbul 1998, XVIII, 552-553.

_____, "Mahreç", *DİA,* Ankara 2003, XXVII, 387-388.

İzgi, Cevat, "Halebî, Nûrüddîn", *DİA,* İstanbul 1997, XV, 232-233.

Kallek, Cengiz, "el-Hidâye", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 471-473.

Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şemâilü'n-nebeviyye", *DİA,* İstanbul 2010, 500-501.

_____, "eş-Şifâ", *DİA,* İstanbul 2010, XXXIX, 134-138.

Kara, Muzaffer Ayhan, *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler,* İstanbul 2004.

Karataş, Ahmet, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekāik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.

Kemâleddin Harputî, "Kasîde-i Ferîde Tercemesi: Mukaddime", *Beyânü'l-Hak,* III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251-1252.

_____, "Makāme-i Sûfiyye", *Cerîde-i Sûfiyye,* nr. 24/16 (6 Rebîü'l-evvel 1331), s. 3.

_____, *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi,* Ma'mûretü'l-azîz 1317.

Keskinbora, H. Kadircan, *Bilimde, Siyasette Milli Mücadelede Bir Işık: Esat Işık,* İstanbul 2010.

Kılıç, Hulusi, "el-Kâfiye", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 153-154.

Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* [haz. Aysun Sungurhan Eyduran], Ankara 2009.

Koca, Ferhat, "Ferâizü's-sirâciyye", *DİA,* İstanbul 1995, XII, 367-368.

Kutay, Cemal, *İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu,* I-II, İstanbul 1977.

_____, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları,* Ankara ty.

Küçük, Cevdet, "İstiklâl Mahkemeleri", *DİA,* Ankara 2001, XXIII, 350-355.

_____, "Millî Mücâdele", *DİA,* İstanbul 2005, XXX, 76-83.

Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, İstanbul 2003.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VII/1-2 [İstanbul 1978], s. 1-212.

_____, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi", *DİA,* İstanbul 1993, VIII, 507-508.

Mazıoğlu, Hasibe, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri,* Ankara 1987.

Mısıroğlu, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhidler,* İstanbul 1992.

"Milli Müdâfaa Döneminde Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatları" (yay. haz. Tarih Araştırmaları Grubu), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* II/19 (İstanbul 1986), s. 9-10.

Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî,* I-II, İstanbul 1993.

_____, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât* (haz. Ülker Yeniacun), I-II, İstanbul 2006.

Özbalıkçı, M. Reşit, "Muğni'l-lebîb", *DİA,* İstanbul 2005, XXX, 384-386.

Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA,* Ankara 2002, XXV, 329-330.

Özel, Ahmet, "Haskefî", *DİA,* İstanbul 1997, XVI, 387-388.

_____, "İbn Âbidîn,", *DİA,* İstanbul 1999, XIX, 292-293.

Özen, Şükrü, "Tenkīhu'l-usûl", *DİA,* İstanbul 2011, XL, 454-458.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I-III, İstanbul 1971.

Resmî Gazete, 7 Nisan 1948.

Sarıkoyuncu, Ali, *Milli Mücâdelede Din Adamları,* I-II, Ankara 2007.

Sertoğlu, Midhat, "Millî Mücadele'ye Yardım Ettikleri İçin Cezalandırılmak İstenenlere Dair Yayınlanmamış Belgeler", *Hayat Tarih Mecmûası*, yıl 14, sy. 2 (Şubat, İstanbul 1978), s. 47-49.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında,* I-IV, İstanbul 1958-1968.

Sünbülzâde Vehbî, *Nuhbe-i Vehbî,* İstanbul 1310.

Şeyhülislâm Yahyâ, *Dîvân,* İstanbul 1334.

Tahiroğlu, A. Tarık, "El'azîz Hatıraları (1929-1938)", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999,* Ankara 2002, s. 123-192.

Taşkın, Ünal vd., *Elazığ Eğitim Tarihi,* Elazığ 2010.

Turan, Ömer, "Milli Mücâdele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* XV/45 (Ankara 1999), s. 821-834.

Turhan, Talat, "Said-i Nursî'den Günümüze CHP'yi Tasfiye Operasyonu", *Türk Solu,* sy. 75 (İstanbul, 7 Şubat 2005), http://www.turksolu.com.tr/75/Turhan75.htm.

Türkgeldi, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi,* Ankara 1948.

Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA,* Ankara 2004, XXIX, 467-468.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Tavâli'u'l-envâr", *DİA,* İstanbul 2011, XL, 180-181.

Yenişehirli Avnî, *Dîvân,* İstanbul 1302.

Zengin, Zeki Salih, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XLIV/1 (Ankara 2003), s. 187-226.

_____, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XLIII/2 (Ankara 2002), s. 277-313.

_____, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dinî Araştırmalar,* V/13 (Ankara 2002), s. 81-106.

Sözlü Tarih Çalışması

Abdullah Nâzırlı (d. 1920, Elazığ'ın manevî büyüklerinden, emekli Kur'an Kursu hocası. Görüşme tarihleri: 28.08.2015-31.08.2015-Elazığ)

Cemâleddin Emiroğlu (d. 1940, Elazığ'ın manevî büyüklerinden, emekli vâiz. Görüşme tarihimiz: 30.08.2015-Elazığ)

Dr. Tayyar Altıkulaç (d. 1938, Diyânet İşleri Eski Başkanı. Görüşme tarihimiz: 22.06.2015-İstanbul)

Feza Turhan Tosun (d. 1958, iş kadını, Talat Turhan Bey'in kızı. Görüşme tarihimiz: 06.06.2015-İstanbul)

Meral Kurulay, (d. 1958, ilkokul müdîresi, Abdülhamid Efendi'nin torunu, Vecihe Hanım'ın kızı. Görüşme tarihi: 10.08.2015-İstanbul)

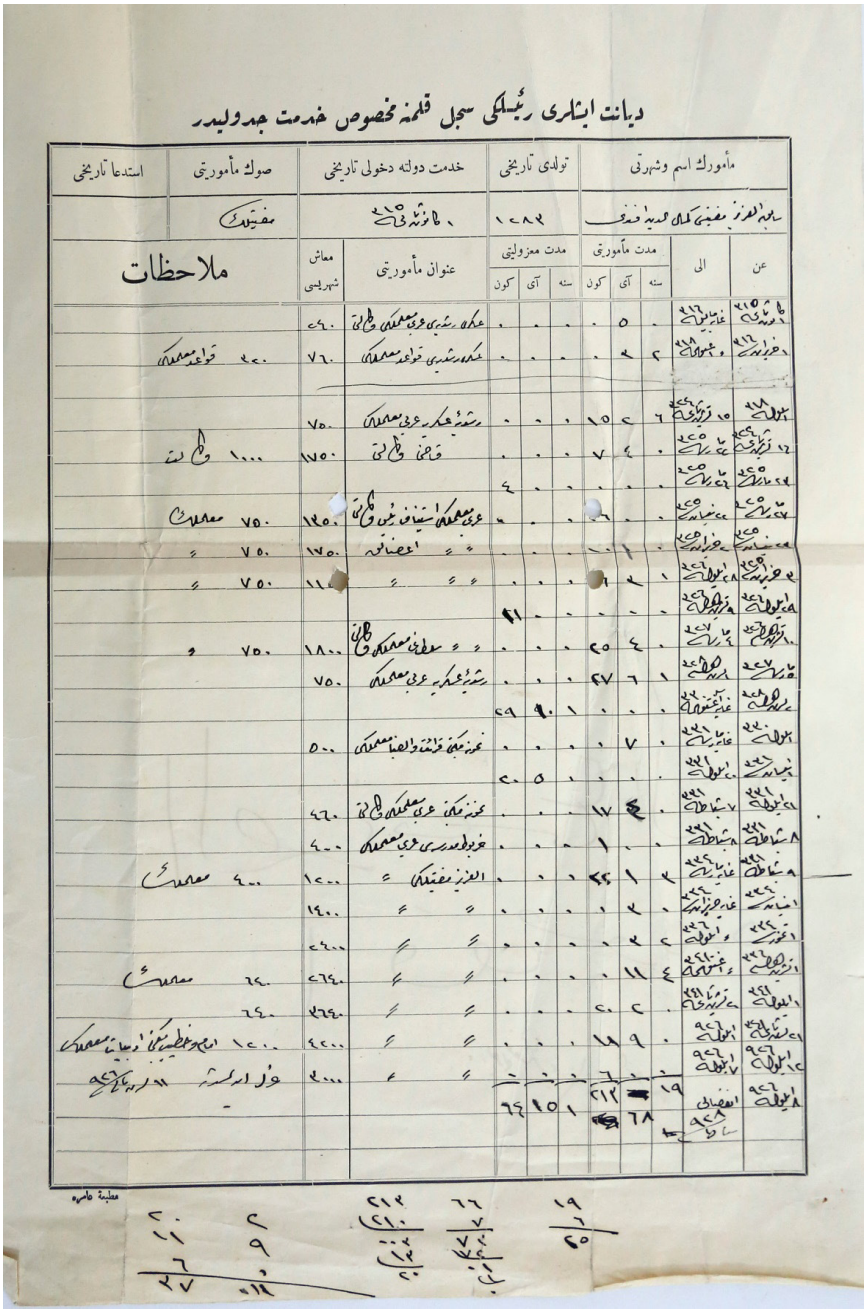
Prof. Dr. Mutia Canan Efendigil Karatay (d. 1943, kardiyolog ve dâhiliye mütehassısı, Kemâleddin Efendi'nin torunu, Ömer Naîmî Eendi'nin kızı. Görüşme tarihleri: 05.06.2015-06.06.2015-İstanbul)

Prof. Dr. Süleyman Ateş (d. 1933, Diyânet İşleri Eski Başkanı, Ömer Naîmî Efendi'nin talebesi. Görüşme tarihi: 27.04.2015-İstanbul)

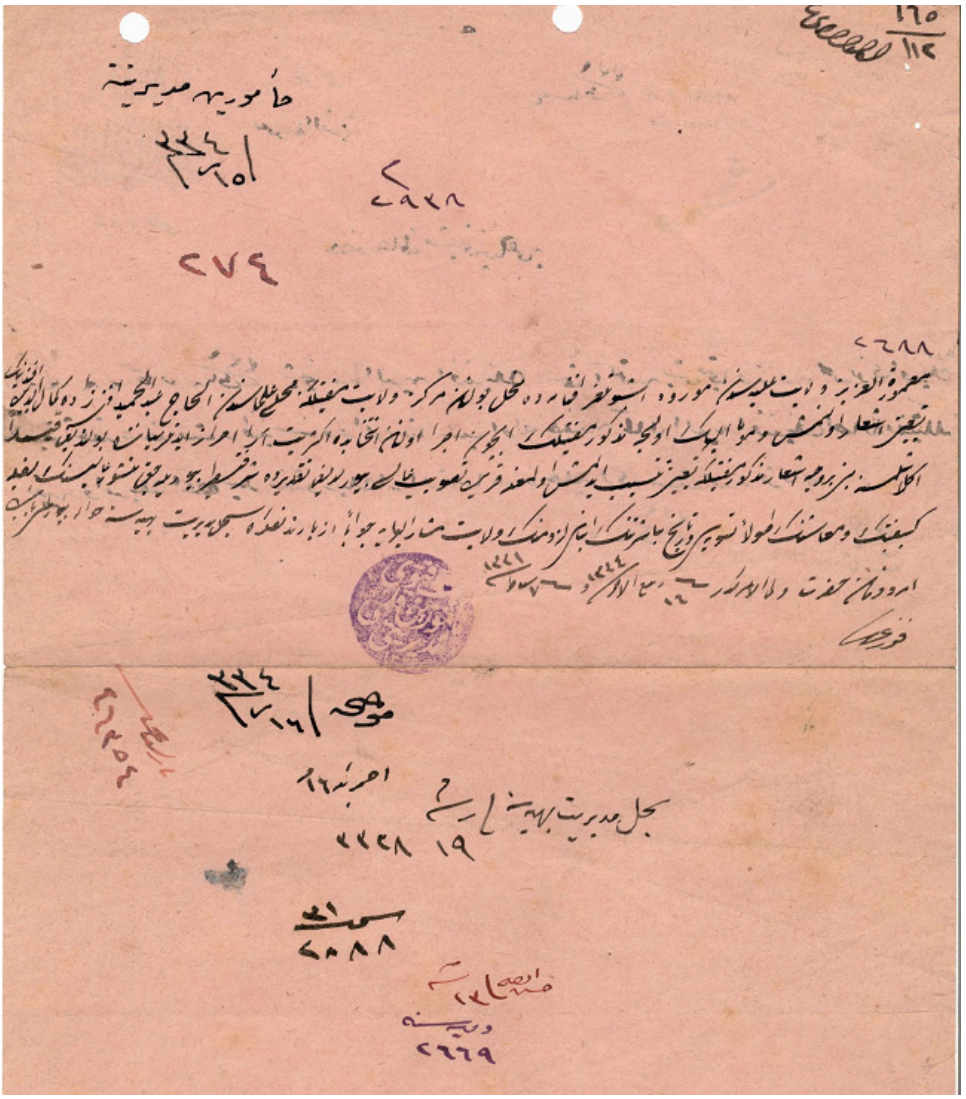
Talat Turhan (d. 1924, emekli albay, Kemâleddin Efendi'nin torunu, F. Râşide Hanım'ın oğlu. Görüşme tarihi: 06.06.2015, 07.11.2015-İstanbul)

Ekler

I. Kemâleddin Efendi'nin memuriyetlerini ve aldığı maaşları gösteren ayrıntılı hizmet cetveli (DİB Arşivi).

II. Kemâleddin Efendi'nin Maʿmûretü'l-azîz müftülüğüne tayin edilmesi üzerine Me'mûrîn Kalemi'ne özlük işlemlerinin yeniden düzenlenmesi ile alâkalı gönderilen belge:

165/113 Me'mûrîn Müdiriyetine Fî 15 R[ebîülâhir] sene [1]334

Maʿmûretü'l-azîz vilâyet-i ʿaliyyesinden mevrûd iş bu telğrafnâmeden münhal bulunan merkez vilâyet müftîliğine mahallî ulemâsından el-Hâc Abdülhamîd Efendizâde Kemâleddin Efendi'nin taʿyîni işʿâr olunmuş ve mûmâileyhin evvelce mezkûr müftîlik için icrâ olunan intihâbda ekseriyyet ârâ' ihrâz edenler meyânında bulunduğu kayden anlaşılmasına mebnî ber-vech-i işʿâr mezkûr

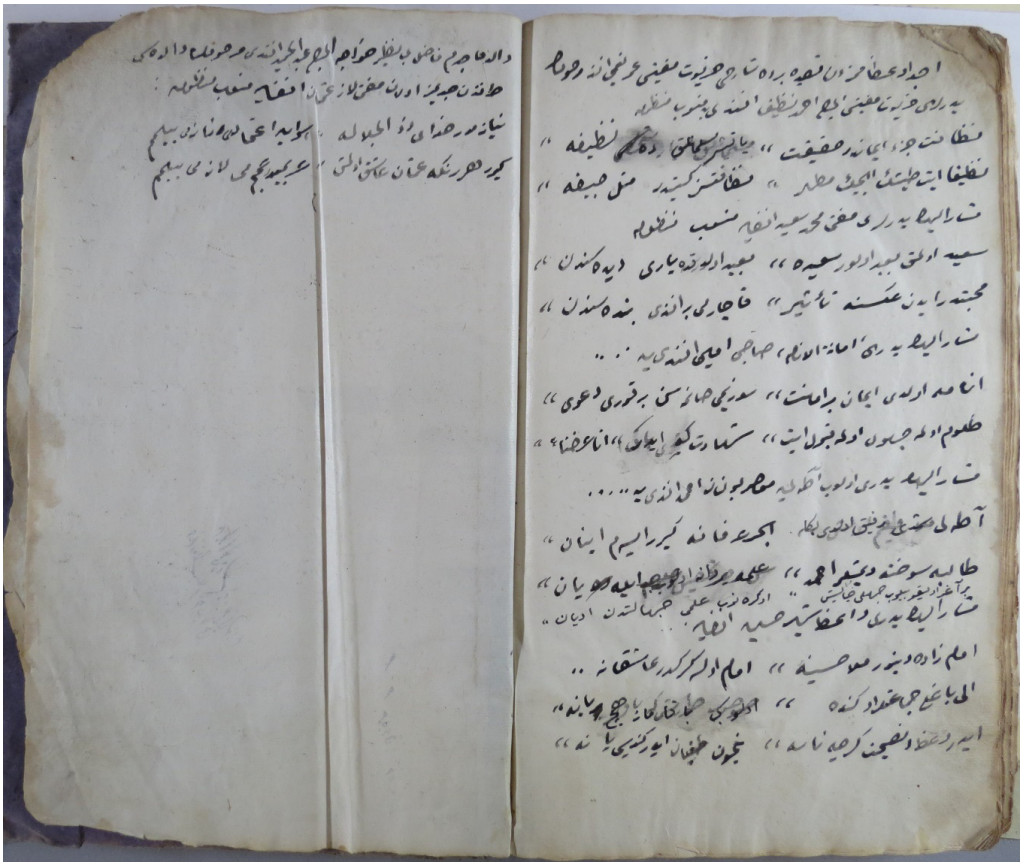
müftîliğe taʿyînî tensîb edilmiş olmağla karîn-i tasvîb-i ʿâlî buyurulduğu takdîrde şeref-tastîr buyurulacak menşûr-ı ʿâlîsinin leffiyle keyfiyetin ve maʿâşının usûlen tesviyesi ve târîh-i mübâşeretinin inbâsı lüzûmunun vilâyet-i müşârün ileyhâya cevâben izhârından sonra sicil müdîriyet-i behiyyesine havâle buyurulmasına emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 16 Rebîü'l-âhir sene 1334 ve fî 7 Şubat sene 1331

Bâb-ı Fetvâ Me'mûrîn Kalemi Müdîriyeti [mühür]

Mûcebince fî 16 R[ebîülâhir] sene [1]334[267]

III

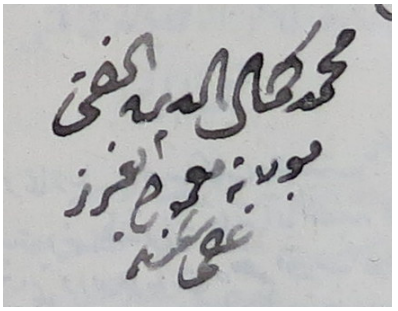
Kemâleddin Efendi'nin el yazısından bir örnek. (*Mecmûa-i Fetâvâ*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37019-20, vr. 130[b]-131[a])

267 DİB Kemâleddin Efendi Dosyası.

IV

V

Kemâleddin Efendi'nin mührü (solda) ve müftüyken kullandığı imza (sağda).

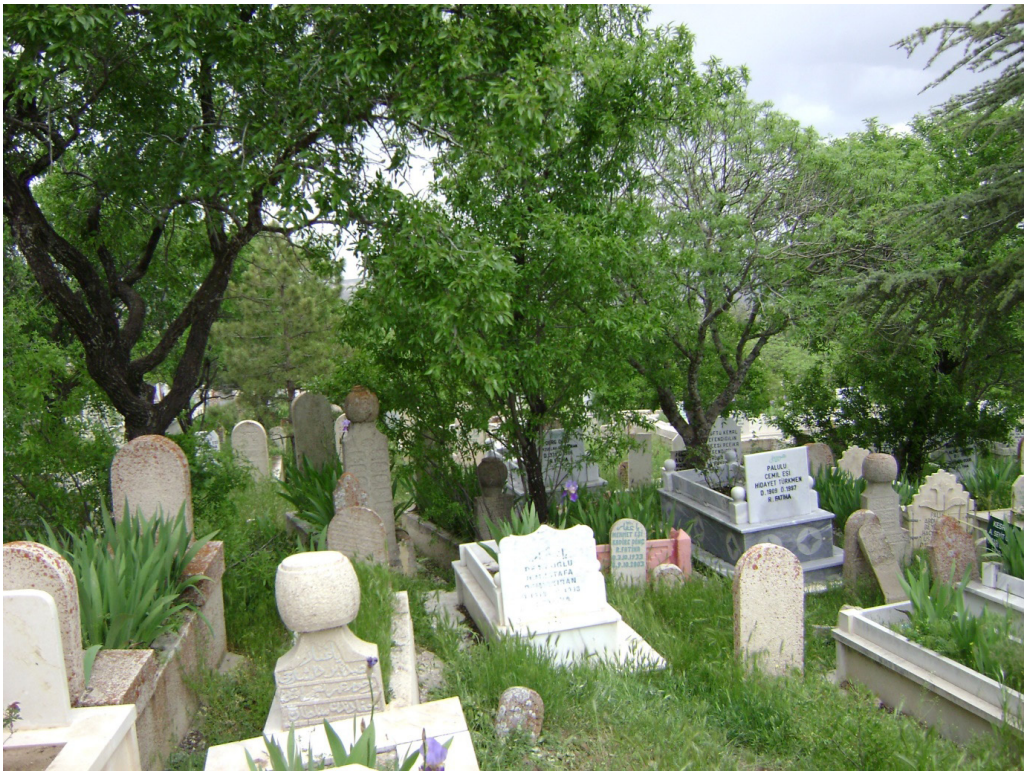
VI

Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamîd Hamdî Efendi (solda) ve dedesi *Kasîde-i Bürde* şârihi Müftü Ömer Naîmî Efendi'nin Harput'taki mezarları. Abdülhamîd Efendi'nin mezar taşındaki manzûme Kemâleddin Efendi'ye âittir.[268]

268 Manzûme için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 162.

VII

Kemâleddin Efendi'nin âilesinin medfun olduğu Harput'taki mezarlığın genel görünüşü. Fotoğrafta görülen kavuklu mezar taşları Efendigil âilesinin âlimlerine âittir. Buna göre en öndeki mezar Kemâleddin Efendi'nin ağabeyi Saîd Efendi'nin, arka sol kısımdaki baba Abdülhamîd Hamdî Efendi'nin, hemen yanındaki dede Ömer Naîmî Efendi'nin, en sağdaki kavuklu mezar ise Kemâleddin Efendi'nindir.

Fotoğraftan kısmen görüldüğü üzere mezarlık oldukça bakımsız olup, bilhassa Efendigil âilesine âit olan mezarların önemli bir kısmı yıpranmış, bazı taşlar devrilmiş ve kırılmış, mezarların yükseltileri kaybolmuş, kimisi toprağa karışmış vaziyettedir. Kalan taşların tamamı ise oksitlenmiş, bazılarının yazıları artık okunamaz hâle gelmiştir. Mezarlığın hemen üst kısmında İmam Efendi'nin merkadinin bulunması Nakşî-Sâminî müridânından vefât edenlerin de buraya gömülmesine yol açmakta ve mezarlığa her geçen gün yeni kabirler ilâve edilmektedir. Yer sıkıntısı olduğu için toprağa karışmış veya sahipsiz gibi görünen mezarların tahrip edilip yerine yeni mezarların açılması bizde **Harput'un ilim ve irfân geleneğine tartışmasız en büyük katkısı olan bu âilenin** mezarlarının yakın gelecekte yok olacağı endişesini doğurmuştur. Elazığ Vâliliği ve Belediyesinin gerekli yasal düzenlemeleri yaparak burayı koruma altına almaları, her geçen gün tahrip olan bu mezarların bakım ve düzenlemelerini üstlenmeleri Harputumuz için büyük bir kazanım olacaktır.